Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.
- պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
- ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:
- **Share** — copy and redistribute the material in any medium or format
- **Adapt** — remix, transform, and build upon the material

7651
7652

910.4
U-29
ш/9

1871

ԵՐԿԱՄԵԱՅ

ՊԱՆԴԽՏՈՒԹԻՒՆ

Ի ՀԱՊԷՇՍՏԱՆ

ԵՐԿԱՄԵԱՅ

ՊԱՆԴԽՏՈՒԹԻՒՆ

Ի ՀԱՊԷՇՍՏԱՆ

ԿԱՄ

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՎԱՐՔ ՀԱՊԷՇԻՑ

ՅՕՐԻՆԵՑ

ՏԻՄՈԹԷՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՍԱՓՐԻՉԵԱՆ

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՒՊՕԼՍԵՑԻ

Ի ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵՆԷ Ս. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՅԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ Ս. ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ

1871

13354
8

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ
Տ. Տ. ԳԷՈՐԳԱՅ
ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀՐԱՄԱՆԱՒ

ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՍՐԲՈՅ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ
Տ. ԵՍԱՅԵԱՅ
ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ԵՒ Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ Կ. ՊՈԼՍՈՅ
Տ. ՄԿՐՏՉԻ
ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ԵՐԿԱՄԵԱՅ
ՊԱՆԴԽՏՈՒԹԻՒՆ
Ի ՀԱՊԷՇՍՏԱՆ

ՀԱՊԷՇՆԵՐՈՒՆ ԲՆԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Անողորմութիւնն։

ԳԹՈՒԹԻՒՆՆ, որ մարդկային խղճին արտաքին պատկերն է, և բնածին յատկութիւն կը համարուի ընկերական մարդուն, Հապէշից սրտին մէջ երբեք տեղի գտած չէ։ Ու ատոր պակասութիւնը բարոյականի խանգարումը կ՚ենթադրէ։ Գազանաց մէջ տեսնուած են այնպէսներ որ մարդոյս ձեռքէ բարիք մը տեսնելով, իրենց վայրենութիւնը մէկդի դրած՝ անոր վրայ գութ ունեցեր և փոխարինութիւն ալ ըրած են, ինչպէս շունն ու առիւծը և այլն։ Ընդհակառակը այս կէս մը վայրենի ազգը ոչ միայն օտարի մը, այլ և ոչ իրենց ազգակցացը վրայ գութ ունին։ Վերջին աստիճան թշուառութեան և կարօտութեան մէջ գտնուող անձի մը սրտաշարժ աղաչանքներն ու պաղատանքները անոնց սրտին վրայ և ոչ ամենափոքր ազդեցութիւն մը կ՚ընեն․ որոնց ականջին այն աղաչաւորին ողորմուկ ձայները վնասակար քամիի նման հնչելով, չլսելու համար խոյս կուտան և տուներնուն մէջ կը փակուին։ Բարբարոս Արաբացւոց հետ բաղդատելով այս քրիստոնեայ համարուած Հապէշները (1) առաջիններն աւելի մարդասէր և գթութեան զգացմունքներ ունին մանաւանդ առ օտարս , ինչպէս որ փորձեցինք ճանապարհին իրենց հանդիպած ժամանակնիս ։ Իսկ Հապէշլեյ քով , ընդհանրապէս խօսելով , ոչ միայն քրիստոնէի մը յատկութիւններն , այլ և մարդկային բնական յատկութիւններն անգամ վերջացած գտանք ։ Իրենց ազգին աղքատաց թէ որ խիստ թախանձանքներէ բռնադատեալ պատառ մը հաց տալու ըլլան , մեծ ողորմութիւն և գթութիւն մը գործած կը համարին, որպէս թէ անոր կեանքը մօտալուտ վտանգէ մը ազատած ըլլային ։ Ասոնց անողորմութիւնը պատճառ տուած է աղքատաց ալ աներես ըլլալու և պատառ մը հաց ձեռք ձգելու համար տեսակ տեսակ հնարքներ ու եղանակներ բանեցընելու , ինչպէս քիչ մը ետքը պիտի խօսինք ։ Թէ որ մէկը անօթութենէ մեռնելու ըլլայ , իրենց խիղճը հանգստացնելու համար , թէ որ ունին երբէք մարդկային խիղճ , սա խօսքը կ'ըսեն . “Աստուծոյ կամքը այնպէս ուզեր է ։” և յանցանքը Աստուծոյ կուտան . զԱստուած յանցաւոր կ'ընեն՝ զիրենք արդարացընելու համար ։

---

(1) Այս գրքիս մէջ մեր խօսքը միայն քրիստոնեայ Հապէշից վրայ է․ բաց ասոնցմէ ուրիշ տարբեր կրօնքներով ալ Հապէշներ կան, որոնց վրայ ետքէն պիտի խօսինք։

Գիւղի մը մէջ պատահմամբ օտարական մը գտնուելու ըլլայ , ուր տեղ ուրիշ երկիրներու նման հաց կամ ուրիշ ուտելիք ծախելու սովորութիւն չկայ , ամենեւին մէկը գութը շարժելով կտոր մը հաց չտար անոր , թէ և օտարականը անոր առջը ընկնալով աղաչելու ըլլայ ։ Այնքան քարացած է իրենց սիրտը , որ հաց չտալէն զատ , աղաչաւոր խնդրողին վրայ ալ կը ծիծաղին ու կը ծաղրեն ։ Մենք ալ օրերով անօթի մնացինք իրենց երկրին մէջ , և ամօթը մէկդի դրած մուրացկանութեան ալ ելանք , բայց գթոտ սիրտ մը և հաց (1) կարկառող ձեռք մը չտեսանք ։ Սհնիէն ապին Գապրը-Մարեամ լերանը վրայի գիւղին մէջ կրեցինք անգամ մը հացի նեղութիւնը ։ Ստոյգ է այն իմաստուն խօսքը սուրբ Գրոց որ Նարեկացին որ կ'ըսէ թէ , “Ուր տեղ որ մարդկային օգնութիւնները կը դադրին , հոն Աստուծոյ զարմանալի ողորմութիւնները յայտնի կը տեսնուին ։” Այն նեղութեան մէջ երբ անողորմ գիւղացիք պատառ մը հացը խնայեցին մեզմէ , Աստուած իր ողորմութիւնը զգալապէս յայտնի ցուցուց մեզի , ինչպէս որ գրած եմ առաջին գրքին մէջ յերես 29 ։ Իսկ երբ ընտելացանք անոնց բնաւորութեանը , յետ այնորիկ փոխանակ անոնց ընկերական և քրիստոնէական պարտաւորութիւնները յիշեցընելու , և խղճերնուն դուռը զարնելու , զոր երբէք չտեսանք բացուած , սկսանք մենք ալ բռնութիւնը ի գործ դնել և անոնց սիրտը բռնաբարել , որով միայն կարողացանք ոգեպահիկ հաց մը ճարել . երկիւղը աւելի գործ տեսաւ իրենց քով՝ քան թէ գթութիւնը ։ Դրամով անգամ հաց տալու չէին համարձակեր երկիւղ կրելով իրենց մեծ իշխանէն , որպէս զի չպատժուին . բայց առանց դրամի չտալու համար ալ խիստ վարպետ էին , ու կրնային պատշաճ ստութիւններով և հնարագիտութեամբ զիրենք արդարացընել հարկ եղած ատեն ։

---

[1] Հապէշլեյ շինած հացերուն մէջ ամենէն ստորինն է թաֆֆայէ շինածներն , որ մանանեխի հունտի նման սերմ է , տափարակ ձեւով , ցեխի նման թաց և դժուարամարս ։ Յիշեալ հունտէն օղի ալ կը շինեն , որ խիստ զօրաւոր կ'ըլլայ ։

ԳԼՈՒԽ Բ.

Կեղծ հիւրասիրութիւննին ։

ՀԵՌԱՒՈՐ ու օտար երկրէ եկող մարդոց շատ հիւրասիրութիւն կը ցուցընեն , բայց միայն խօսքով և արտաքին շինծու ձեւերով ։ Ամէն առաւօտ իրենց սովորութեան համեմատ տեսութեան կուգան անոնց քով , որպէս թէ վաղեմանօթ մտերիմ ու սիրտ բարեկամ մը եղած ըլլային անոնք ։ Հետերնին կ'ուտեն կը խմեն , ճշմարիտ բարեկամի մը կերպարանք ցոյց կ'ուտան , բայց ներսէն կը ծիծաղին ու կը ծաղրեն անմտի մը տեղ դնելով զանոնք , մանաւանդ եթէ ճերմակ մարդիկ ըլլան օտարականները՝ որոնք աւելի շուտով կը խաբուին իրենց ․ և ատոնց հետ ուտել խմելէն յետոյ՝ խոնարհութիւններ ընելով կը թողուն կ'երթան իրենց գործին ։ Իսկ թէ որ այն օտարական հիւրը գաւաթ մը ջրի օր մը պէտք ունենայ , տարակոյս չկայ երբէք չտալնուն , ինչպէս որ ատոր ալ փորձը մենք անձամբ շատ անգամ տեսած ենք ։

Օտարականին առջեւ նախ ամեն կերպ կեղծաւորութիւններով կը փարուին , և անոր աչքին հաճոյ և սիրելի երեւալու համար ամեն տեսակ սրտագրաւ ձեւերով արտաքուստ կը կեղծաւորին ։ Հիւրը ինչ որ խօսելու ըլլայ՝ թէ հաճոյ և թէ անհաճոյ , չեն ընդդիմանար , չեն ցաւիր ու այլայլիր ․ այլ իրաւունք ալ տալով անոր խօսքերուն՝ այո կ'ըսեն , մինչեւ որ կարողանան ձուկը կարթը ձգելու՝ անոր սիրտը գրաւելու , և իրենց ակնկալութեանը և բաղձանքին հասնելու , այն է խեղճ օտարականին քովին եղածները խլելու ։ Իսկ թէ որ այս կերպով ալ չկարողանան յաջողել , կըսկսին ուրիշ աւելի սրտագրաւ ու համակրական միջոցներ ձեռք առնել ։ Նոր պաշտած կրօնքը կը գովեն իբրեւ միակ ճշմարիտ կրօնք , իրենք ալ կ'ընդունին զայն ու կը համակերպին անոր կրօնական զգացմանցը ։ Յետոյ բարեկամութեան պայմանները կը յիշեն , որ է կարեկցութիւնն ու օգնութիւնը ․ պէտք է , կ'ըսեն , բարեկամ բարեկամի նեղ ժամանակի մէջ իրարու օգնեն ։ Քիչ քիչ կըսկսին իրենց միտքը պարզել և կ'իմացնեն քանի մը թալէրի պէտք ունենալնին ․ և այնչափ կեղծ ձեւեր ու եղանակներ կը բանեցնեն՝ որ աներեսութեամբ ու յայտնապէս մուրալով ուզածնին կ'առնեն անորմէ ։ Ոմանք ալ իրենց վրայի ցնցոտի լաթերնին բանալով ու ադամային մերկութիւննին ցոյց տալով անամօթաբար՝ հագնելու լաթեղէններ կը խնդրեն ։

Անոնք որ քիչ շատ բան մը կը խլեն օտարականէն և իրենց նպատակին կը հասնին , ուրիշ ընկեր մ'ալ կ'առնուն կը բերեն և անոր ներկայացնելով կը ծանօթացընեն , իբր թէ զինքը շատ սիրելուն՝ անոր բարեկա-

մայ թիւը աւելցընել կ'ուզեն ․ բայց ներքին դիտաւորութիւննին խեղճ օտարականը մօրէ մերկ ձգելէ իրենց պէս ։ Թէ որ երեսը կակուղ մէկն է , թող այնուհետեւ գնացող եկող մուրացկան բարեկամներուն խօսք հասկցընէ , հետերնին նստի ելնէ ։ Թէ որ անոնց աներես բաղձանքը լեցընելու համար բան մը չունենայ քովը կամ սպառած ըլլայ , չեն հաւատար ․ իրենց պէս ստախօս կը կարծեն ․ թէ որ տայ՝ կը ծաղրեն , չտայ՝ գէշ կը խօսին վրան , կը վատահամբաւեն սուտ զրպարտութիւններով ։ Իսկ թէ որ օտարականը իր բարեկամ կարծած մարդուն բան մ'ալ տալու ըլլայ , քիթուպինչ ընելով կ'առնէ զայն առանց բանի մը տեղ դնելու , անկէ յետոյ ժամանակ մը իր այցելութիւնները կը դադրեցընէ ։ Թէ որ հարկաւորի ուրիշ բան մ'ալ խնդրելու անկէ , ամօթ չհամարիր ․ դարձեալ կուգայ կ'ուզէ ․ թէ որ չտայ՝ խօսքը չերկնցըներ , այլ ինքն իրեն ցաւելով կը թողու կ'երթայ ։

Ուզածնին առնելէն յետոյ՝ դարձեալ իրենց սիրտը մի և նոյն է ․ երախտագիտական զգացմունք բնաւ չունին. և եթէ միտքերնին դրած են չարիք մը հասցընելու , ընդունած բարիքնին զիրենք չարգիլեր բնաւ պատեհ առթիւ զայն ի գործ դնելու , ինչպէս որ պատահեցաւ մեզի Բասր-Ամայի մէջ ։ Այս լերանը և Արզ'ամայի իշխանները որոնք առաջները այնչափ սերտ բարեկամութիւն ցոյց կուտային մեզի , մինչեւ անգամ պատրաստ էին իրենց անձը մեզի համար ի վտանգ դնելու , որոնց ամեն մէկուն իրեն աստիճանին համեմատ պարգեւատրեցինք թէ դրամ և թէ հագնելիք տալով , անոնց փոխարէն փախչելու օրերնին անողորմաբար հետերնիս վարուեցան ։ Այս Հապէշ ազգին քով բարեկամութիւնը ու թշնամութիւնը մի և նոյն նշանակութիւնն ունի ։ Բարեկամ են աղէկ ժամանակի մէջ ․ իսկ նեղութեան մէջ երեսդ չնայելէն զատ՝ թշնամաբար ալ հետդ կը վարուին ։ Ասոնց ակնկալութիւն մը ունենալու բարեկամ չեն ձեւանար օտարականի մը հետ ․ և ակնկալածնին առնելէն յետոյ բարեկամութիւննին ալ կը վերջանայ , և ատելութեան կերպարանք մը ցոյց կուտան անոր , որպէս զի անոր սրտին մէջ վախ ձգեն ։

Թէ որ աշխարհական է օտարականը , աշխարհականի քմացը յարմար ձեւեր կը գործածեն . իսկ թէ որ կարգաւոր է , ըստ այնմ կը վարուին հետը , որպէս զի թէ մէկին և թէ մէկալին հաճոյ ու սիրելի ընծայեցընեն զիրենք մինչեւ որ իրենց բաղձանացը հասնին ։ Իրենց Ղպտի առաջնորդ Աբունա—Սելամիի կենդանութեան օրովը , Յակոբ (Աբունա—Եագուպ) անունով պապադաւան եպիսկոպոս մը կուգայ Հապէշստան . որուն քով կսկսին մէկը մէկալը երթալ գալ . նախ անոր կրօնքը ընդունածի պէս զիրենք կը ցուցընեն , ամեն կերպ բարեկամութիւն ու ծառայութիւն ցոյց կուտան , կը գովեն զինքը և իր կրօնքը , մինչեւ որ ակնկալութիւննին ձեռք ձգեն ։ Ուզածնին անկէ ընդունելէն յետոյ՝ դարձեալ կը միանան Աբունա—Սելամին հետ , և իրենց մայրենի եկեղեցին կը դառնան , կսկսին գովել իրենց առջի կրօնքը , ի Քրիստոս մի բնութիւն դաւանելը ուղղափառական է կ'ըսեն , մինչեւ անգամ երկու բնութիւն դաւանող խեղճ հռոմէական կարգաւորը առջի հալածողը և անոր գրքերն ու դրամը յափշտակողը իրենք կ'ըլլան . ինչպէս որ ըսին ալ յիշեալ Աբունա Եագուպը գիշերանց գողի նման երկրէն հալածելով մերկ ու խայտառակ անձամբ ։ Այսպէս ըրին գրեթէ մեզի ալ վերոյիշեալ ամհաներուն գող իշխանները . նոր գացած ժամանակնիս ամենայն ջերմեռանդութեամբ և իբրեւ Քրիստոսի ճշմարիտ աշակերտ՝ սէր , պատիւ ու երկրպագութիւն կուտային մեզի (1) , և իրենց ակնկալութենէն աւելի ալ ստացան մեզմէ , բայց իրենց չարութենէն ետ չկեցան ։ Իրենց քով ամենեւին օտարական կարգաւորը կարգաւորի՝ և ոչ աշխարհականը աշխարհականի պատիւն ունի , թէ որ պատիւ բառը բուն նշանակութեամբ իմանալու ըլլանք ։ Իբրև Քրիստոս պաշտածնին՝ իբրեւ սատանայ կը

---

(1) Երկրին իշխանը ինչ կերպով որ վարուելու ըլլայ օտարականի մը հետ , բոլոր իր հպատակ ժողովուրդն ալ անոր կը հետեւին ։

հալածեն . Առաքելոյն ըսածին պէս՝ իրենց Աստուածն իւրեանց որովայնն է ։

Եւրոպայէն Հապէշստան գնացող հարուստ օտարականները իրենց առատօրէն պարգեւաբաշխութեամբը անոնց արտաքին կեղծ ու պատիր հիւրասիրութիւննին տեսնելով՝ չեն կրցած իսկական բնաւորութիւննին իմանալ , և սխալմամբ կոչած են զանոնք հիւրասէր և մարդասէր (1) . ըստ որում Եւրոպայի ճանապարհորդաց և միսիօնարաց առատ պարգեւներն են աւելի գործ տեսնողը քան թէ իրենք , և անոնցմով է որ տեղական ժողովուրդն իրենց գրաւելու կը յաջողեն շատ անգամ ։ Բայց նոյն յաջողութիւնն չեն գտած երբեք Հապէշստանի մէջ ալ , աւելի իրենք խաբուած են քան թէ խաբած . անոնց արտաքին ձեւերը տեսնելով հիւրասէր կոչած են , և անոնք ալ իրենց դրամներն առնելով անխելքի տեղ դրած են զիրենք ։ Եւ եթէ գովելի յատկութիւն մը ունի այս ազգը , այն է իրենց խարդախ մարդասիրութեան և կեղծ հիւրասիրութեանը և առերես օտարականաց դէմ ցուցուցած համակրութեան մէջ իրենց բուն համոզումնին չփոխելը . որով պահած են մինչեւ ցայսօր իրենց մայրենի հին եկեղեցւոյն անարատութիւնը , առանց մուտ գտնելու մէջերնին օտար վարդապետութիւններ և աւանդներ ։ Իսկ ուրիշ մասամբ իրենց որ և իցէ անձի կամ ազգի մը յարելնին իրենց շահուն համար է . երբ շահը կը դադրի , իրենք ալ կը դառնան իրենց բուն էութեանը ։ Վերջապէս Հապէշները մարդկեղէն կապիկներ են , պահելով իրենց բոլոր բնական յատկութիւննին ։

---

(1) Տես Հ . Ստեփաննոսի թարգմանած աշխարհագրութեան մէջ . հտ . Ժ . երես 531 ։

ԳԼՈՒԽ Գ.

Ստախօսութիւննին ։

ՍՏԱԽՕՍ մարդիկ թէպէտ և ամեն տեղ և ամեն ազգաց մէջ կը գտնուին, բայց ոչ ամեն պարագայից և ամեն դէպքերու և խօսակցութեանց մէջ կը ստեն։ Իսկ Հապէշստանի մէջ այս մոլութիւնը ազգային յատկութիւն մը եղած է և վերջին ծայրը հասած։ Ուրիշ երկիրներ ստախօս մարդիկ յարգ չունին. ընդհակառակը այս երկրիս մէջ որքան աւելի ճարտար ու հնարագիտ ըլլան ստախօսութեան մէջ, այնքան աւելի յարգ ու պատիւ կ՚ունենան։ Մանաւանդ մեծամեծ մարդիկ կը ստախօսներուն յարգն աւելի ճանչնալով, քաջ ու ճարպիկ մարդոց կարգը կը դասեն, կը գովեն և կ՚ուրախանան ստախօսութեան մէջ անոնց ցոյց տուած գերազանցութեան և հանճարեղութեան վրայ։ Սուտղրոյց մարդու համար ամօթ ու պատկառանք չկան, որովհետեւ ճշմարտախօս մը չկայ որ անկէ ամչնայ ու պատկառի։ Ինչքան սովորական եղած է մէջերնին այս մոլութիւնը, որ մինչեւ անգամ շիտակը խօսիլ ուզեն, չեն կրնար. բերաննին սուտը խօսելու սորված ըլլալով կը սխալին ընդդէմ իրենց կամաց։ Բերաննին սիրտ՝ ու սրտերնին բերան դարձած է։ Մեծ ու փոքր, աշխարհական ու կարգաւոր, իշխան ու իշխանապետ, ամենքն ալ այս չար մոլութեան ծառայ եղած են, մանաւանդ կառավարութեան մէջ գտնուող մարդիկը, որոնց դեսպանական ճարտարութիւննին (տիփլօմասի) ստախօսութեան մէջ կը կայանայ։ Ամեն տեսակ խաբէութեան ծնունդ տուողն է ստախօսութիւնը. ամենէն վարպետ ստախօսը ամեն տեսակ խաբեբայութեանց մէջ ալ ճարտար կ՚ըլլայ։ Եթէ Հապէշլից ազգը Եւրոպայի արդի քաղաքականութեան և դեսպանագիտութեան քիչ շատ ծանօթանայէին, կարծեմ որ ասոնց հետ ոչ ոք պիտի կարողանար մրցելու ելել. Եւրոպացիք յայտնի պիտի

խոստովանէին իրենց պարտութիւնը բոլոր իրենց բանեցուցած հանճարովն ու նուրբ քաղաքագիտութեամբ։ Դժբաղդաբար ըսեմ՝ ամեն գիտութենէ զուրկ մնացած են։ Ինչափ սուր և կտրուկ միտք ունին և ներքին տեսութիւննին այնչափ զօրաւոր է, մինչեւ կրնանք ըսել թէ՝ գիտուն և իմաստուն ազգաց քով իրենց թանձր ագիտութեամբը ոչ թէ կոյր՝ այլ միականի են. եթէ գիտութիւն ձեռք բերելու ըլլան, բոլոր ազգերը կը գերազանցեն։ Բայց ափսոս որ իրենց ներքին տեսութիւննին՝ հեշտ ցանկութեան ու զեղխութեան երեսէն ըզգայարանաց ակարութեամբ՝ այն ալ օրէ օր աւելի կը բթանայ և կը մթագնի քան թէ կը լուսաւորի։

ԳԼՈՒԽ Դ.

Գողութիւննին ։

ԱՅՍ չար ու վնասակար մոլութիւնը Հապէշներու քով բնութիւն համարուած և սովորական արհեստ դարձած է։ Ընդհանրապէս ամենքն ալ այս մոլութեան սիրով և փափաքանօք կը հետեւին. և եթէ չհետեւող ալ գտնուին, յաջողակ ու գործունեայ չըլլալնէն է։ Ըստ որում գողութիւն ընելու համար քաջութիւն, հանճարեղութիւն և ճարպկութիւն կը պահանջէ, վասն որոյ յայտնի գողերը ժողովրդեան մէկ մասն են միայն, իսկ մնացեալը գողնիկներ են։

Գողութեան մեղք ըլլալն իրենք ալ կը խոստովանին, բայց յաճախ և հին սովորութիւն ըլլալով իրենց ունակութիւն և երկրորդ բնութիւն եղած է. թէպէտ և կ՚ուզեն հրաժարիլ անկէ և ետ կենալ, բայց ունակութիւնը չթողուր զիրենք։ Ոչ քրիստոնեայ կը նային և ոչ այլակրօն, ոչ բարեկամ և ոչ թշնամի, ոչ եղբայր և ոչ օտար, ոչ իւրեանց քահանայութեան պաշտօնէն, և ոչ ուրիշին քահանայութենէն կ՚ակնածեն . այլ միայն իւր բաղդին յաջողելուն նայելով կը կողոպտեն թէ ըզքրիստոնեայն , թէ քահանայն և թէ եկեղեցին : Օրէնքըն իրենց խիղճն է . այն մարդուն որ մանկութենէ ունակութիւն եղած է գողութիւնը , հարկաւ անոր խիղճն ալ մեռած կ՚ըլլայ , որով օրէնքն ալ անոր մտքին մէջ գոյութիւն չունի , և հետեւապէս մեղք ալ չկայ :

Երեւելի ու ճարպիկ գողեր աւելի Պեկամոյը , Պելեսա , Լ̀ասսա և Գոլա—Ակրա բռնած երկիրները կը գտնուին , ինչպէս որ կը զուրցուի :

ԳԼՈՒԽ Ե.

Մարդասպանութիւննին :

ՏԵՂԻՈՅՆ և պարագային համեմատ օրինաւոր կը համարին մարդ սպաննելը : Բայց զարմանալի չէ որ գողութիւն ընողը մարդասպան ալ ըլլայ , ըստ որում այս երկու մոլութիւնները առընչական են իրարու : Ուրիշ ազգաց քով մարդասպան մը իւր թշնամին կամ իրեն ատելին սպաննելէն ետքը , թերեւս իր վրէժխնդրութեան կամ ատելութեան հուրը մարի իր սրտին մէջ և սպանելոյն վրայ աւելի դաժանութեամբ չնայի . իսկ Հապէշներու քով սպանութենէն ետքն ալ ոխը կը տեւէ , և անոր անզգայ մնացորդներուն վրայ ալ դեռ եւս թափել կ՚ուզէ իւր վրէժխնդրութիւնը , վասն որոյ սպաննելէն ետքը՝ գազաններու դիմաց կը թողու անոր մարմինը առանց թաղելու : Այսպէս կ՚ընեն նաեւ իշխանք պատերազմի մէջ ընկնող մարդոց մարմինները :

Խիստ շատ անգամ ըրած մարդասպանութիւննին գողութիւննին չյայտնելու համար է . շատ անգամ ալ կտի կնանց համար կ՚ընեն , եթէ երկու հոգի պատահելու ըլլան անոր քով , և կամ հանդանակութիւ վարձած

ըլլան զայն (1) : Մարդասպան մը ձեռք ընկած ժամանակ ըստ օրինաց երկրին կը գլխատուի , եթէ արեան տէրը փոխարէն դրամական տուգանք չուզէ ընդունելու (2) : Թէ որ մահապարտը փախչելու ըլլայ և ձեռք չընկնայ , անոր տեղ՝ թէ որ զաւակ ունի՝ զաւակը , թէ չէ՝ մօտ արենակից և ազգականը կը բանտարկուի շղթայով , որպէս զի մահապարտին փախած տեղը յայտնէ և բերել տալու պարտաւորի . թէ որ չը կարենայ ձեռք ձգել տալ զայն , ինքն անոր տեղ կը դատապարտուի մահուան : Ամեն տեղ որ և է յանցանքի մը տէրը եթէ փախչելու ըլլայ , անոր մօտ ազգականը յանցանքին համեմատ պատիժը կը կրէ , Ամբաստանող որ և է մէկը եթէ ապատամբ իշխանի մը կողմն անցնի , ամբաստանեալը թէ որ շղթայի զարնուած է՝ կ՚արձակուի և ազատ թող կը տրուի , և ամբաստանողը չկրնար ետքէն իւր դատը վարել , իրաւունքէ կը զրկուի :

ԳԼՈՒԽ Զ.

Շնութիւննին և ամուսնական օրինաց պղծումները :

ՄԻՆՉԵՒ հոս ըսածներէս լաւ իմացուեցաւ Հապէշներուն քով բարոյականութեան պակասութիւնը . առաքինութենէ բոլորովին զուրկ և մոլութեանց գերի ընդխառն անձնատուր ըլլալնին : Մոլութիւն մը հարկաւ ուրիշ մը իւր ետեւէն կը քաշէ , և այն ալ մէկ ուրիշ մը , և սանկով բոլոր մոլութիւնները ձեռք ձեռքի տուած կը համարին այն երկրին մէջ՝ ուր տեղ առաքինութիւնը տաճար մը չունի իրեն և ոչ երկրպագու մը : Այսպէս ահա ընդհանրացած մոլութեանց կարգը կը համարի նաեւ շնութիւնը Հապէշներուն մէջ, ուր օրինօք ամուսնութիւնը նշանակութիւն մը չունի ։ Եթէ կ'ուզէ մէկը ջրհեղեղէն առաջ մարդկային ցեղի բարուց ապականեալ վիճակը երեւակայել իբր ի պատկերի, թող երթայ Հապէշից երկիրը, ուր կարծես թէ քրիստոնէութեան անունը ի նախատինս սուրբ Աւետարանին կը յիշուի ։

---

(1) Շատ անգամ այս տեսակ վէճերը թագաւորին առջեւը կը տեսնուին :

(2) Սովորութիւն չունին գլխատելու անձը՝ թէ որ քրիստոնեայ է , նախ խոստովանեցընել , ի վերջ բերել և հաղորդեցընել . այլ երբեմն անկէ մէկէն կը գլխատեն :

Շնութիւնն ու պոռնկութիւնը այնչափ ընդհանրացած է երկրին մէջ, որ ամօթ ու պատկառանք բառերը երբէք լսուած չեն հոն ։ Ոչ երիկ մարդոց և ոչ մանաւանդ կնիկ մարդոց երեսը համեստութե՟ քող մնացած է, ինչպէս կենդանիք՝ նոյնպէս և մարդիկ, բաւական որ առանձին ըլլան ։ Այս ղեղծումներէն յառաջ եկած է Գաղղիական ըսուած ախտը, որ օրէ օր երթալով կը ճարակի մէջերնին, սպառելով անոնց կենսական զօրութիւնը և մարդկութեան ազնիւ պատկերը. որոնց՝ բաց ի զանազան վէրքերէ և ոտից ու ոլքներուն վրայ հանած խոցերէն, շատերը սրտի ցաւեր ալ ունին ու չարաչար կը տանջուին. այս ապականիչ ախտը աւելի զօրաց մէջ ճարակուած է ։ Այսու ամենայնիւ դարձեալ զգաստացած չեն և չեն տեսներ իրենց դիմաց այն վիհը ուր մարդկութիւնը պիտի կորսուի օր մը, ուր արդէն կորսուած են անոր գեղեցիկ տիպն եղող՝ ամօթն ու համեստութիւնը ։ Իրենց անհրաժարելի օրէնք եղած է չլլանալ և ոչ օր մը բնութեան պտուղը, և կանայք աւելի օրինապահ են այս մասին ։

Պատանի մը մինչեւ որ 25 կամ 30 տարուան չըլլայ, յայտնի կնկան մը տէր չըլլար. ասոր օրինակ կուտան իբր թէ Ադամին երեսուն տարուան հասակին մէջ Եւան ճանչնալը, բայց անոնց դրախտին մէջ կուսութեան օրէնքն ալ պահելնին չեն յիշեր ։ Այս չափահաս տղաքը մինչեւ իրենց նշանակած ամուսնութեան տարիքը հասնելնին որքան շնութիւններ ըրած և որքան ծածուկ կիներ առած են. և որ չարագոյն է, յայտնի կին մը առնալէն յետոյ ուրիշ որքան կիներ հետզհետէ առած ու ձգած են ։ Անոնց իբրեւ կին քովերնին

առածներուն թիւը իրենց դրամական կարողութիւնը կրնայ որոշել ։ Անոնց մեծ մասը ինչուան մահերնին այս տեսակ անառակութեան մէջ կը յարատեւեն, եկեղեցական և քրիստոնէական օրինաց պարտաւորութիւնները բարձիթողի ընելով և իրենց հոգիները հոգեւոր մխիթարութիւններէ զրկելով ։ Մէկ փոքր մասը միայն հասակնին լեցուելուն՝ կըզգաստանան և մոլութէ՟ ձեռք քաշելով, յայտնի կին մը կ'որոշեն իրենց, կըսկսին եկեղեցի երթալ ու հաղորդուիլ, և հաղորդուողաց կարգը կ'անցնին ։

Մեծ ամօթ է իրենց քով՝ թէ չափահաս մարդիկ և թէ տղայք, գիշերն առանձին ըլլալ. ուրաքանչիւրը պէտք է իրեն հասակակից մը հետը ունենայ թէ ծանօթ և թէ անծանօթ ։ Վասն որոյ իշխանք և մեծամեծ մարդիկ որքան գիւղ որ ունին, ուր շրջելու պարտաւոր են, այնքան ալ մէկ մէկ կամ աւելի կին ունին ամէն մէկ գիւղի մէջ ։ Միջակ վիճակի մարդիկ տեղ մը երթալու որ ըլլան, անպատճառ կամ կնիկնին և կամ ուրիշ սպասուհի կին մը հետերնին կը տանին ճամբուն պաշարը շալկած, այն է ալիւր և կծու համեմներու զանգուած մը կարմիր պղպեղով, որպէս զի իրենց հացն եփէ, կերակուր պատրաստէ, և գիշերն ալ իրեն ընկեր ըլլայ ։ Քիչ մը աւելի ստորին վիճակի մարդիկ գացած տեղերնին ուր որ պիտի մնան, հասարակաց կանայք կան, որոնցմէ մէկը տարեկանով կը վարձէ եւ անոր տունը կ'ուտէ կը խմէ իբրեւ տանտէր, և փոխարէն տարուան արմտիքը կըհոգայ ինքը, և ձեռք մը երկար շապիկ և կամ երկու թալէր կուտայ ։ Աղքատ մարդիկ ալ գացած տուներնին յայտնի այր չունեցող կին մը քովերնին կ'առնեն տանտիրոջը գիտութեամբ, և այս իբր պատուոյ սովորութիւն եղած է ։ Վերջապէս ուր որ ալ պատահելու ըլլան՝ օրէնք չէ մէջերնին գիշերը առանց ընկերի մնալ ։

Մէկ մօրէ՝ այլ զանազան հօրէ եղած աղջիկները կրնան մէկ մարդու կին ըլլալ, թէ և քահանայի աղջիկ ալ ըլլան ։ Ճիւղահամարութեան երեք խիստ մերձաւոր ձիւղերուն հազիւ խելքերնին կը պահի . քանի մը քոյր միանգամայն՝ ինչպէս ըսինք , մէկ մարդու կին ըլլալու արգելքը ձիւղահամարութեան մէջ կա՞յ թէ ոչ՝ չեն գիտեր ։

Ապօրինաւոր ամուսնութենէն ծնած տղաքը չափահաս ըլլալուն՝ թէ որ իրենց ծնող հայրը մեծութեան կամ իշխանութեան հասած է , մօրերնուն երդուընելովը և վկաներու հաստատութեամբը(1) անորմէ եղած ըլլալը վաւերացուելով իբրև զաւակ կ'ընդունուին . ինչպէս Թէոդորոս Թագաւորին ալ պատահած է անգամ մը , իր զինւորութեան ժամանակ անծանօթ կնկան մը հետ ծանօթանալով , Թագաւորութեան հասնելուն՝ իրմէ եղած զաւակը վաւերացնելով ընդունել տուեր ։ Աղախիններն(2) ալ իբրև կին կը գործածուին , և անոնցմէ եղած տղաքը հարճորդի կամ անհարազատ համարուելով , միւս զաւկներուն կարգը չեն դրուիր . բայց թէ որ ստոյգը քննելու ըլլանք , բոլորն ալ հարճորդի և պոռնկորդի են , որովհետև օրինաւոր ամուսնութիւն չունին ։

ԳԼՈՒԽ Է.

Բարոյական ու բնական ուրիշ յատկութիւններն ու սովորութիւնները ։

1. ՀԱԲԷՇՆԵՐԸ բնականապէս անզօր են մարմնով , երկչոտ , կասկածոտ և ծոյլ . և այս յատկութիւններն իրենց անժուժկալութեան եւ զեղխութեանը կրնանք տալ ։ Կանայք ընդհանրապէս կլիմային պահանջման համեմատ աւելի ջերմ են և սափոտ ։ Բարոյականնին

---

(1) Կին մը պատահմամբ թէ որ մէկուն հետ ճանչուորուի , հետագայ օրը իր դրացիներուն և հանդիպած մարդոց պատմելու օրէնք ունի , որպէս զի եթէ զաւակ մը ունենալու ըլլայ անկէ , իրեն վկայութիւն տան ։

(2) Գերի աղախինները քրիստոնէութեան դառնալէն ետքն ալ գերութենէ ազատ չեն ըլլար ։

այսպէս խանգարեալ ըլլալով՝ իրենց միտքն ալ անմշակ մնացած է , և գիտութեան հետևելու փոյթ տարած չեն ըներ ։ Ուսումնական դասը կազմողները քանի մը վայրաքնին և ունայնախօսիկ աշխարհական գիտնականներ են և կարդացող դպիրներ , որոնց ուսումնքը կրօնական պարզ խնդիրներէ անդին չանցնիր ։ Իրենց մտաւոր կարողութիւնն աւելի կը տեսնուի խորամանկութեան և խորագիտութեան մէջ , ինչպէս տեսանք վերը և պիտի տեսնենք ասկէ ետքն ալ ։

2. Ընտանեկան խորհուրդներուն մէջ՝ ո՛ւր կը կայանայ իրենց շահը , խիստ գաղտնապահ են ։ Իրարու ծածուկ մտածութիւններ յաճախ ընելնուն համար վստահութիւնն ու հաւատարմութիւնը բոլորովին վերցուած է մէջերնէն . մինչև անգամ եղբայր եղբօր շատ պարագաներու մէջ չեն վստահիր մէկմէկու ։ Զանազան սրտեր ունին իրարու հետ վարուելու ատեն ։ Այցի երկրի մարդկանց համար ինը սիրտ ունին կ'ըսեն ։ Եթէ ասոնց խիստ սիրելի բարեկամներէն մէկը խորհուրդ մը յայտնելու համար զիրենք խիստ ստիպելու ըլլայ , հազիւ թէ հազարին մէկ և այն ալ հարևանցի կերպով մը կը հաղորդեն ։

Ինը սիրտ ունին ըսինք , մէկումն իրարու հետ կը հաղորդակցին , իսկ ութ սիրտն իրենց համար է . բայց կ'ուզեն թէ , սրտերնին ինը խորշ ունի , որոնց մէկը ուրիշին կը բանան , իսկ միւսները՝ այսինքն միւս խորշերուն մէջ եղած խորհուրդները իրենց գործոյն նպաստաւոր պարագաներու մէջ կը գործածեն ։ Թէ որ սրտերնուն բոլոր թագուն խորհուրդները բարեկամ կարծած մարդոց հաղորդելու ըլլան, յետոյ զանոնք գործադրելը կամ անհնարին և կամ խիստ դժար կ'ըլլայ ։ Այլ երբ առիթ և յարմար միջոց ունենան՝ գործքով միայն կը յայտնեն խորհուրդնին ։

3. Իրարու ստոյգ լուր երբեք չեն հաղորդեր . ամեն մարդ իրեն շահուն և կամացը համեմատ դիտումն ու կերպարանք կու տայ տարածուած լուրի մը , որով մարդս միտը չհամոզուիր ու չհանգչիր , և ստոյգ լուր

մը տալու ժամանակնին անգամ միշտ սուտ մը հետը կը խառնեն ։ Ամենքն ալ իրենց չախորժած և շահուցը հակառակ լուրերը երբէք մարդու չեն տար, և ուրիշէ մը զայն լսելնուն՝ չգիտցածի պէս կը ձեւանան և չլսելու կը զարնեն զայն, որպէս զի պատասխան տալու չստիպուին ։

4. Նեղութեանց և ձախորդութեանց մէջ խիստ համբերող ու տոկացող են. սրտերնուն մէջ եղած տրտմութիւնն անգամ երեսնէն յայտնի չեն ըներ, միայն անկէ ազատելու հնարքներուն վրայ առանձինն կը խորհին ։ Որ և իցէ նեղութենէ մը ազատելու հնարքն ու միջոցը գտնելնուն՝ առանց ժամ մը կորսնցընելու գործադրելու կը նային ։

5. Ստախօս ըլլալնուն՝ սուտ երդում ալ կ'ընեն յաճախ իրարու գլխու, Թագաւորին ու մեծամեծաց անուանը և անոնց գերդաստաններուն վրայ ։ Երդման տեսակ մ'ալ ունին գործով. թէ որ մէկը ուրիշին վրայ ունեցած իր սրտի կասկածն ու երկիւղը փարատել ու ապահով ըլլալ ուզէ, կ'երդուընցընէ զանիկայ անոր բութ մատը երեք անգամ ծծելով, որուն հետ կ'ըլլայ իբր կաթընկեր եղբայր ։ Այս տեսակ երդումը առոյգ և հաւատարիմ կը համարուի. բայց երբեմն այս ձեւ երդումն ալ ժխտող եղած է ։

6. Հապէշները առանց բացառութեան ամէնքն ալ մեծութիւն և իշխանութիւն սիրող են, և առանց աշխատանաց հաց մը ձեռք ձգելու կը խորհին, որ կ'ըլլայ մեծութեան և պաշտօնի մը անցնելով. և այս բանիս համար թէ մատնութիւն և թէ սպանութիւն՝ ամէն ինչ 'ի գործ կը դնեն իրենց բաղձանաց ու նպատակին հասնելու ։

7. Մեծի մը քով գտնուող սպասաւորները իրենց տէրերուն հաճոյանալու համար ամէն կերպ ձեւեր, խոնարհութիւն, հնազանդութիւն և անոնց սիրտը գրաւելու համար արտաքին ամէն ձեւերը կը բանեցնեն ։ Անոնց ամէն գաղտնիքներուն և բամբասելի գործքերուն ծածկապէս գիտողութիւններ կ'ընեն առանց յայտնի ընելու և ամէն խորհուրդնուն կը տեղեկանան. և ժամանակ մը ծառայութեան մէջ իրենց պարտաւորութիւնները սրտով կատարելէն զկնի եթէ իրենց ակնկալութեան համեմատ պաշտօն մը և իշխանութիւն մը ձեռք ձգելու ըլլան, կրկին իրենց տէրը գովել և պատուել ։ Իսկ թէ որ յոյսերնին պարապ ելլէ, կամ գաղտուկ անոր քովէն բան մը գողնալով կը փախչին, և կամ յայտնապէս անորմէ փառաւոր պահանջմունք մը ընելով կը չարախօսեն ու դատի կը կանչեն ։ Եթէ անոր զօրութենէն վախնան և բնականապէս վախկոտ մարդիկ եղած ըլլան, առ երեսս թէպէտ և սիրով կը հրաժարին անոր քովէն, բայց յետոյ անունը անպատուելով մէկ սալի կ'ընեն, և անոր գաղտնիքները և վատ գործերը հրատարակելով կը պախարակեն ։

8. Մէկու մը վրայօք զրուցուած բամբասանքները թէ որ մեծամեծներու կողմէ տարածուած է, հաստատութիւնն ալ յայտնի բամբասելու կարող կ'ըլլայ ։ Մէկը յայտնի բամբասուած ժամանակը, որու բերնէ որ լսեց, թէ որ անոր վրայ դատ բանալու վստահութիւն ունի, տուգանքի կը հանդիպցնէ զանիկա և կը խայտառակէ ։ Իսկ թէ որ բամբասողը վկաներ բերելով վրայ ելլելու ըլլայ, ալ անկէ ետքը հրապարակաւ կրնայ անոր վրայ եղած բամբասանքը զրուցել ։ Ասոր համար դժար է Հապէշաց քով յայտնապէս մարդ բամբասել, և վնասուց կը հանդիպին թէ որ հաստատ վկայութիւններ չունենան. և երբեմն բամբասուողին կողմէն գործնական և բարոյական վնասներ ալ կ'ընդունին ։

9. Հապէշք ուտելու խմելու մէջ ալ չափաւորութիւն չունին. թէ որ ձրի գտնեն՝ մինչեւ քթերնէն գալը կ'ուտեն կը խմեն ։ Նոյնպէս են նաեւ կենցաղավարութեան մէջ, նստելու ըլլան՝ ելլել չեն գիտեր. թէ որ բերաննին բանան՝ գոցելը կը մոռնան. քնանալու ըլլան՝ արթննալ չեն ուզեր. այսպէս իմացիր նաեւ ճամբայ քալելու մէջ՝ որ խոնջենալ չեն գիտեր բնաւ ։ Զօրաւոր ըմպելիքները շատ կը սիրեն. սաստիկ մոլի ու հարբեցող են. բայց հարբած ժամանակնին դուրսերը

պտուղը ամօթ կը համարեն․ և նոյն կէտին թէ որ մէկը տեսութեան գալու ըլլայ՝ ինքը չերեւար, տեղը է կամ որդադեղ (քօսօ) խմած է ըսել տալով կը ճամբէ եկող բարեկամը։

ԳԼՈՒԽ Բ․

Ազգային զանազան սովորութիւններ։

Ա․ Հիւրընկալութիւն․

ՕՏԱՐԱԿԱՆ մը Հապէշու երկրին մէջ ինչ ընդունելութիւն գտնելը արդէն պատմեցինք։ Ուրիշ կերպ ընդունելութիւն կը գտնէ օտարական մը կամ բնիկ տեղացի մը, թէ որ տէրութեան կամ երկրին իշխանին կողմէն գիւղ մը հիւր գնալու ըլլայ․ գիւղացիք պարտաւոր են սիրով և մեծարանօք ընդունել զինքը․ և քանի հոգի որ ըլլան՝ անոնց կրկնապատիկ թուովը հաց և կերակուր կը բերէ կարգը որուն որ է, գիւղին Ալաքային (1) ազդարարութեամբը։ Երկու կողմէն ալ հացին և կերակրոյն համար՝ քիչ է շատ է, կամ հաւնելու չհաւնելու խօսքերը երկար բարակ ըլլալէն ետքը, հիւրը թէ որ զիջանի՝ կ'ընդունի բերածնին, ապա թէ ոչ՝ առանց բերանը բան մը դնելու ետ կը դարձընէ։ Իսկ թէ որ առանց հրամանի տէրութեան կամ իշխանին հիւր երթայ տեղ մը, սովորութիւն չկայ անոր հաց ու կերակուր հանելու․ այլ կը պարտաւորի այնպիսին ուտելիքը հետը տանելու ուր որ երթայ․ եթէ հիւրը օտար ու անծանօթ ըլլայ, անոր և ոչ պառկելու տեղ կու տան, վախնալով որ չըլլայ թէ գող ըլլայ։

---

(1) Տես յերես 122․ ուր տեղ Ալաքայ բառին ծանօթութիւնը տուինք, որ հոգեւոր գործոց տեսուչ կամ պաշտօնեայն կը նշանակէ։

Բ․ Կերակուրնին և ուտելու ձեւերնին։

ՕՐԸ երկու անգամ կ'ուտեն, մէկ մը առաւօտուն կանուխ, մէկ մ'ալ երեկոյին․ իսկ պահոց օրերը մինչեւ ժամը ինը ծամ կը պահեն, յետոյ կ'ուտեն երկու անգամ։

Մեծ մարդոց տուները երեւելի օրերու մէջ պատրաստուած կերակուրներուն ամենէն պատուականը արդւտ իւղով խորոված և մանրուած միսն է, որուն մէջ կը լեցնեն կարմիր պղպեղը․ և այս տեսակներուն Մալէֆեա (1) կ'ըսեն, որ ազնիւ կերակուր ըսել է։ Կնիւնէ (սաղէ) հիւսուած տափ ձեւով կողով մը ունին, սափարակ հացերը անոր մէջ իրարու վրայ կը դիզեն, և վերջէնին վրայ կը դնեն Մալէֆեա ըսած կերակուրը, և խուփը ծածկելով կը տանին տանտիրոջ առջեւը կը դնեն․ որուն քով՝ ձեռքերնին լուանալէն ետքը բոլորաձեւ կը նստին միւս սեղանակիցները ծալապատիկ դիրքով։ Սովորութիւն է նախ՝ խուփը բանալէն յետոյ կերակուրը բերողին (2) պատառ մը հացի վրայ դրած կու տայ գլխաւորը (3)․ ետքը ամեն մէկ սեղանակիցներուն առջեւ կերակուրէն մէկ մէկ պտոի մաս հացի բրդուճի մը վրայ դնելով կու տայ․ զայն ուտելնէն յետոյ, գլխաւորը կամ բաժանարարը դարձեալ կը դնէ քանի մը անգամ․ Կերակուրէն վերջը կը բաժնուի մեղրագինին կամ կորեկօղին մասնաւոր անձի մը ձեռօք մեծկակ կոլեղջիւրներով, որոնք որքան մեծ ըլլան, այնքան տիրոջ պատիւը կ'աւելնայ։ Մինչեւ երկու հօխայի չափ գինի պարունակող կոլեղջիւրներ կան։ Ամեն ինչ լմննալէն յետոյ՝ իբր չէրէզ կը բերեն կոլու հում միսը, կամ անոր Թաղար՝ առանց մաքրելու ու լուալու . կանխաւ բոլոր բազմականներուն մէկ մէկ դանակ կը տրուի , որոնք ձեռքերնին բռնած կըսպասեն . և գլխաւորէն ըսկսած ամէնքն ալ մէկ մէկ մաս կտրելով անկէ , ձեռքերնին կը բռնեն , և դէպ ի բերաննին տանելով ու խածնելով դանակին օգնութեամբը պատառ պատառ կտրած կը ճաշակեն ախորժանօք , դանակին ծայրովն հոն դրուած պղպեղի համեմախառն զանգուածէն ալ առնելով :

---

(1) Մալէֆեա հապաշի ածական է, որ կը նշանակէ պատուական և Թագաւորավայել։

(2) Կերակուրը բերողին նախ համտեսել տալը անվստահութենէ յառաջ եկած սովորութիւն մըն է․ ամեն պարագայի մէջ կը գործածեն։

(3) Տանտէրը կամ հացկերոյթ տուողը թէ որ ուզէ սեղանը չհատեր ինքը, այլ մեծ նոտարով կը պատուէ բաժանարարը․ մեծամեծաց թագաւորը սեղան տուած ժամանակ հետերնին բնաւ չհատեր, այլ ներկայ կը գտնուի։

Միջակ մարդոց կերածը , նշանաւոր օրերը միս կամ հաւ է , հասարակ օրերը կաթ՝ մածուն և կամ ընդեղէններ , զոր աղալէն յետոյ քիչ մը արդար իւղով և շատ մը պղպեղ մէջը դնելով կ'եփեն և Թանձրաթան կը դարձնեն , որուն շըռօ կ'ըսեն : Իսկ ստորին վիճակի մարդոց և սպասաւորաց առ հասարակ կերածնին քանի մը ուրիշ տեսակ անհամ կերակուրներ են , այն ալ մեծ օրերը , իսկ հասարակ օրերը կերածնին կարմիր պղպեղով և կամ փոխուտայէ կամ կորեկէ շինուած լոկ հաց է :

Մեծամեծ մարդիկ ու տանուտեարք թէ առանձին և թէ իրենց սիրած բարեկամներու հետ սեղան նստելու որ ըլլան , յատուկ կին ունին որ իւր ձեռքովը անոնց կերակուրը կը կերցնէ , և անիկա մեծ պատիւ կը համարին իրենց :

Գետերու մէջ ձկներ կը գտնուին , բայց իրենց ծուլութեան պատճառաւ որսալու համար աշխատիլ չուզելնուն յարգ ալ չեն տար անոնց : Զոր ձուկը միայն երբեմն մեծ պահոց մէջ մեծ մարդոց ընծայ կը բերեն , որոնք գողի նման ծածուկ կ'ուտեն :

Թէ որ պատահի բաց տեղ մը կերակուր ուտելու , իրենց էհրամներուն մէջ պլլուելով և սպասաւորներուն կռնակը դէպ ի սեղանը դարձնել տալով ծածուկ կ'ուտեն , որ չստիպուին աղքատի մը բան տալու : Սեղանէն աւելցած հացը կամ կերակուրը նեքքին սպասաւորները միայն ուտելու իրաւունք ունին , եթէ տէրերնին ուզելու ըլլայ . և սովորութիւննին է կերակուր բերուած ժամանակ՝ տանուտէրը պատառ մը տալով անոնց ,

կռնակնին դէպ ի սեղան դարձընել կուտայ , որ աչքերնին կերակուրին վրայ չը մնայ . իսկ միւս սպասաւորաց կերածը ուրիշ է , ինչպէս վերը գրեցինք :

ԳԼՈՒԽ Թ.

Թագաւորաց և հասարակաց հագուստները :

ԳՈՒՆԱՒՈՐ կամ ճերմակ հագուստները , ինչպէս ներքին շապիկ , բաճկոն , կարճ ու երկար պարեգօտներ , Թագաւորաց պատուոյ հագուստներ ըլլալնուն , հասարակաց հրաման չկայ հագնելու . և ասիկայ հին օրէնք մի է իրենց մէջը : Նոյնպէս է նաև հրազէնք գործածելը : Այս գունաւոր ու անգոյն պատուոյ հագուստները , ինչպէս նաև զէնքերը , Թագաւորն ինքը կը շնորհէ պատուոյ արժանի անձանց . ամեն մէկուն աստիճանին համեմատ . և զանոնք թէ որ պաշտօնի և աստիճանի մը կարգելու ըլլայ , Նկարիթը (մեծ թմբուկը) զարնել տալով հասարակութեան կը յայտնէ : Ստորին պաշտօնեաներու և պատուաւոր ծերուններու համար քիչ մը թոյլտուութիւն եղած է տէրութենէ՝ ճերմակ շապիկ և պարեգօտ հագնելու : Իշխանք ալ արտօնութիւն ունին իրենց սիրած սպասաւորներուն պատուոյ հագուստներ տալու :

Ժողովրդոց հագածը հասարակօրէն կարճ կամ երկար բամբակեայ կտաւէ ճերմակ վարտիք է , որ շատ անգամ առաւօտները տանը մէջ չեն հագնիր : Վրանին կը պլլուին կարմիր ճոթով ճերմակ բամբակեայ կտաւէ էհրամ մը , որ Շամօ կ'ըսուի հաբեշերէն , և խիստ պատուոմն է , և 4—8 արծուէդրոշմ ըռեալ կ'արժէ . և կամ անոր ստորին տեսակ առանց կարմիր ճոթերու էհրամ է , որ 2 ըռեալի կուտան . ճամբայ գացած ժամանակնին ալ մէջքերնին ճերմակ կտաւէ գօտի կը կապեն : Կարողութիւն ունեցող մարդիկ իրենց աստիճանին համեմատ այս երեք տեսակ հագուստը կը հագնին . իսկ ստորին եւ աղքատ մարդոց հագածն է կամ հնոտի մաշուած շորեղէններ եւ կամ եզան մորթի մը, որու մէջ կը պլլուին գրեթէ կիսամերկ :

Կանայք ընդհանրապէս ֆէլլահներուն նման միայն փորանկեալ շապիկ մը կը հագնին աղտոտ ու պատըռտած, այն ալ Կիւրակէ եւ գործ չունեցած օրերնին. իսկ աշխատած օրերնին կիսով չափ միայն եզան մորթիով կը ծածկուին : Հարուստ կանայք աւելի համեստութեամբ կը հագուին ներսէն, եւ ոտքերնին սրածայր եւ կարմրաձեւ մաշկեներ կը կրեն ճամբայ գնացած ժամանակնին. իսկ ձի հեծնելու որ ըլլան, մաշկեները կը հանեն եւ ոտքերնուն երկու մատերը ասպանդակին կ՚անցընեն, եւ ասիկայ բոլոր մարդոց սովորութիւնն է՝ թէ արանց եւ թէ կանանց : Որովհետեւ ճամբաները սար ու ձոր ըլլալով եւ լեցուն փշերով եւ թուփերով, փանդի ժամանակ զիրենք դիւրաւ ազատելու համար՝ այսպէս կ՚անցընեն ասպանդակներն ոտքերնին, որոնք այս պատճառով նեղ ալ շինուած են :

Ժողովուրդը առհասարակ թէ մեծ եւ թէ պզտիկ, թէ հարուստ եւ թէ աղքատ գլխիբաց եւ բոկոտն են. իսկ թագաւորը երեւելի եւ տօն օրերը սաղաւարտ ձեւով թագ մը կը դնէ գլուխը առաւօտուն՝ երբ մեծամեծները այցորելու կուգան իրեն, եւ երեք մարդ անոր գլխին վրայ կը բռնեն առանց հագնելու. իսկ սենեկին կամ վրանին տակ երբեմն միայն առանձին ժամանակ գտակ կը կրէ, եւ սովորաբար բաց կը կենայ. Հասարակ ժողովրդոց մէջ կան ոմանք որ ոտնացաւի պատճառաւ տրեխ կը գործածեն, եւ ոմանք շոգ ատեն խոտէ հիւսուած հովանոցներ, կամ ճերմակ եւ գունաւոր թաշկիններ կը կրեն գլխնուն վրայ :

Անձի մը ներկայանալու ժամանակնին Եւրոպացին իբրեւ պատիւ ուրիշ տեսակ մը կը պլլուին. դատաստանի ելլելու ժամանակ ալ դարձեալ ուրիշ կերպ կ՚առնեն :

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Դատաստանին :

ՅԱՏԿԱՑԵԱԼ դատաստանատուններ եւ դատաւորներ չունին, այլ ուր որ պատահի եւ որու դիմաց որ ըլլայ՝ դատերնին կը վարեն. եւ շատ անգամ ամենաչնչին բաներ եւ էրիկ—կնկան դատեր են, որոնք թագաւորին ատեաններուն մէջ ալ կը տեսնուին խիստ շատ անգամ, եւ զոր մենք բերաննիս անգամ առնելու կ՚ամաչենք : Մինչեւ անգամ տղայ մը իրենց փանէա, այսինքն դատաւոր ու վկայ կըկացուցանեն. եթէ վէճերնին լմընցաւ՝ լաւ, ապա թէ ոչ՝ ուրիշի մը առջեւ դարձեալ կը տեսնեն, եւ այն տղայն իրեն լսածներուն եւ տեսածներուն վրայ կը կանչէն :

Դատ մը վարելու ժամանակ ամէն մարդ ազատ է, ուզէ կրնայ համարձակ ներկայ գտնուիլ հոն, եւ անհամար բազմութիւն կը խառնի փանէա եղող անձին բոլորտիքը : Երկու կողմէն ալ մօտիկ կ՚ընեն, կըհարցափորձեն. դատաւոր եղողը յետոյ բազմութեան տուած դատողութեանցը համեմատ վճիռ կուտայ.

Դատին ժամանակ, որ պարզ վիճաբանութիւն մըն է, այնպէս կըբարկանան եւ կը զայրանան իրարու դէմ, մինչեւ կարծես թէ իրարու արիւն պիտի խմեն եւ իրարու գլուխ պատռեն, մէկ մ՚ ալ կը տեսնես որ կը հանդարտին ու խնդալու ձայներ կը հանեն. Դատի ժամանակ իրարու դէմ գէշ խօսիլ հայհոյել ու զարնել չունին : Երբեմն երկու կողմն ալ եթէ զօրաւոր ըլլայ, մէկէն զէնքի կը վազեն եւ զէնքով կ՚ուզեն դատերնին կտրել իբրեւ նշան քաջութեան, եւ կանանց նման իրարու հետ անարգական խօսքերով կռուիլը վատութիւն կը համարին : Այս տեսակ դատերը, որ սովորաբար գիւղերու մէջ կ՚ըլլան, ծախք մը չունին : Բայց երբեմն դատին հանգամանաց համեմատ կը հարկաւորի տուրք տալ թագաւորին, Առաջնորդ Խափի եպիսկոպոսին և Չէկէին (1), և կամ մեծ իշխաններուն, որոնց երկրին մէջ կը պատահի դատը:

Թէ որ կարող չըլլան երկու վիճաբանող կողմերը իրաւախոհ ընել, և կամ իրենց կարողութենէ վեր դատ մը ըլլայ, որուն չկարենան վճիռ տալ, հարկ կ'ըլլայ մեծ իշխանին կամ Թագաւորին առջեւը հանել դատը, և այն ժամանակ քաղաքական կերպարանք մը կ'առնէ: Թէ ամբաստանողը և թէ ամբաստանեալը մէկ մէկ թեւերնին (1) գիւղապետին ձեռօքը կապուելով այնպէս կը ներկայանան բարձրագոյն ատեանը. հոս յանցաւորին և կամ դատը կորսնցընողին խիստ սուղ կը նստի ծախուց կողմանէ. Եթէ վերը ըսածնուս պէս մասնաւոր ժողովներու մէջ իրենց դատը տեսնուած ժամանակ պանէս ընտրեցին, անոնք ալ հետերնին կ'երթան լածնին վկայելու:

Զիրար յանցաւոր ձգելու և իրարու խօսքը առնելու և կամ յանցանքին տէրը շուտով յայտնելու համար պայմանաւոր և թէական ձեւ մը կը բանեցընեն՝ որ երդման զօրութիւն ունի. և իրենց լեզուով Գոյզ կը կոչուի: Այս է եղանակը: Ամբաստանողը ուրիշի հագուստին ծայրը կապ մը կ'ընէ տուգանքի մը անուն տալով, այսինքն կամ ոսկի, կամ ջորի, կովի և կամ աղադրամի, դատաստանին թեթեւութեան կամ ծանրութեան համեմատ. թէ որ ամբաստանեալն իր անմեղութեանը կամ դատը վաստըկելուն վրայ վստահելու ըլլայ, իսկոյն հանգոյցը կը քակէ և վկաներ մէջ բերելով յանցանքի տէր չըլլալը կը հաստատէ. հանգոյցը կապողը կը դատապարտուի ու պայմանեալ տուգանքը դատաւորին հատուցանելէն զատ, դարձեալ դատաստա-

---

(1) Չէկէ բառը՝ ծայրագոյն վարդապետն է, որ Հաբէշ ազգէն կ'ըլլայ, և խափշ եպիսկոպոս առաջնորդին երկրորդը կը սեպուի անիկայ:

(2) Յանցանքը թեթեւ որ ըլլայ՝ չուանով կը կապուին, իսկ թէ որ ծանր՝ շղթայով, որպէս զի չփախչին ճամբան: Շատ մարդոց քով այս բանին համար փոքր շղթաներ պատրաստ կը գտնուին, որպէս զի եթէ պատահի իրենց դատի մը համար շղթայուիլ, անով կապել կուտան, որ յանցաւոր եղողին՝ շղթային համար ալ օրական տուրք չտան, և դատաստանին ծախքը չծանրանայ:

նին ծախսը շուտով պիտի վճարէ: Եթէ ամբաստանեալը չկրնայ իր դատին վստահելով հանգոյցը քակել, պայմանեալ տուգանքները ինքը կը պարտաւորի վճարել. եթէ նոյն օրը չկրնայ վճարել, թեւերն շղթայ մը կ'անցընուի կառավարութեան կողմէն, և անոր մէկ ծայրն ալ պահապան զինուորի մը մէկուն թեւերն անցընելով դուրս կը տանի որ ստակը ճարէ. քանի օր որ շղթան թեւը մնայ, այնքան աւուր շղթային տուրքն ալ պիտի վճարէ:

Իսկ թէ որ վկաներ չգտնուելուն՝ դատը պակլցով չտեսնուի, այն ժամանակ ամբաստանեալին երդում ընել հարկ կ'ըլլայ Աստուծոյ անուանը վրայ և երդմամբ կը վերջանայ: Երդում տալէն ետքը դարձեալ՝ եթէ ամբաստանողը վկայ գտնէ, անոնց վկայութեամբ կրնայ նորէն դատը վաստըկիլ, և այն ատեն երդում ընողին հատուցանելու տուրքերը կ'աւելնայ՝ Աստուծոյ անուանը սուտ երդուընելուն համար:

Դատերու մէջ վարժուած շատ ճարպիկ մարդիկներ կը գտնուին, որոնք փաստաբանի տեղ կ'անցնին, ասոնց բոլոր գիտութիւնն ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ զրպարտութեանց մէջ վարպետ ըլլալնին, տեղւոյն անմիջապէս սուտ մը հնարելնին, որով կրնան անիրաւ դատերը վաստըկելու: Թէպէտ շատ անգամ դատաստանին ներկայ եղողները կըզգան անոր ըրած զրպարտութիւնները և խարդախ խօսքերը, բայց չեն կրնար դատի տակ ձգելով յանցաւոր ընել զինքը: Եւ շատ անգամ եթէ երկըայութեան մէջ ըլլայ խնդիրը, քննութեան տակ կը ձգեն և դատը կ'երկնցընեն. խիստ շատ անգամ կաշառքն ալ շատ գործքեր կը տեսնէ ընդդէմ իրաւանց:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Որդախտութիւննին և գործածած դեղերնին։

ԲՈԼՈՐ Հապէշու երկրին մէջ, բաց ի ջերմերէ և մանաւանդ գաղղիական ախտէն, որոնց դէմ բժշկարար դեղերը չեն գիտեր, նշանաւոր է որդի հիւանդութիւնը, որ բոլոր երկրին մէջ տարածուած բնական ախտ մի է, որուն՝ և առանց բացառութեան ամեն մարդիկ ենթակայ են, ինչպէս միջին Հայաստանի շատ երկիրները, Համիթ, Արապկիր, Հալէպ և այլն, խուրմա եարասը ըսուած վէրքին ենթակայ են։

Այս ախտը որդերէ յառաջ կուգայ, որոնք մարդոց փորին մէջ կը գոյանան, ամեն երկու ամիսն անգամ մը, և նշաններն ասոնք են. ծնգաց թուլութիւն, աչքի նուաղիլ սեւնալ և գլխու բարակ ցաւ։ Հապէշք ասոր դեղը գտած են, որոնք նշանները զգալնուն պէս կ'առնեն կը խմեն. բայց զօրութիւնը մինչեւ երկու ամիս կը տեւէ և կարող չէ արմատապէս բժշկել ախտացեալը. թէ որ մարդ զանցառութիւն ընէ դեղը առնելու, որդերը այն աստիճան կը շատնան, մինչեւ կըսկսին ինքնին թափիլ ներքեւէն և բերնէն դուրս, և գուցէ մինչեւ մահուան ալ պատճառ կ'ըլլան։

Դեղերնին քօսօ ըսած ծաղիկն է, դեղին գունով, որուն մէջի բարակ ճիւղերը կը զատեն կ'ընտրեն սինամէքիի նման. երկու ափի չափ կը չորցնեն և կը փոշիացնեն, և պաղ ջրի մէջ խառնելով՝ առաւօտ կանուխ կը խմեն. ծանր հոտ մը ունի ու թանձր ըլլալուն խմելը քիչ մը դժուար է և զզուանք կը բերէ։ Ջուրը եռացած ժամանակ քօսօն մէջը ձգուի և յետոյ պարզելով խմուի, անշուշտ աւելի դիւրին կ'ըլլայ խմելը, բայց Հապէշք աղէկ չեն համարեր, գուցէ փորձած չըլլալնուն։ Այս մաքրողական դեղը առանց մաղձի դպչելու՝ երկու երեք անգամ կը լուծէ և անով աւելորդ որդերը որ կծիկ մը եղած կ'ըլլայ, դուրս կը թափէ, բայց անոնց սերմը կամ բոյնը ներսը մնալով երկու ամսէն նորէն կըսկսին աճել։

Դեղը լուծելէն յետոյ մարդուն ախորժակը կը բացուի, և կորեկօղի ալ խմելով թեթեւութիւն մը կըզգայ. եթէ լուծմունքը շարունակելու ըլլայ, հաց ու կերակուր ուտելով մէկէն կը դադրի։

Ուրիշ տեսակ ծաղիկ մ'ալ կայ էնկըլլայ ըսուած, որ Լաստայի երկիրը կը գտնուի յաճախ, և ասոր զօրութիւնը վեց ամիս կը տեւէ՝ կ'ըսեն, թէպէտ ձեռքերնիս անցաւ նոյն ծաղկէն, բայց չփորձեցինք։

Եւրոպացիք, որոնցմէ առնելով կը գրէ նաեւ Հ. Ստեփաննոս Ագոնց իր աշխարհագրութեան գրքին մէջ (Հտ. Ժ. Երես 529), այս ախտին պատճառ կը համարին հում միս ուտելնին։ Ասիկայ լոկ ենթադրութիւն մի է և ոչ ստուգութիւն, ինչպէս փորձը հաստատեց մեզի։ Պատմութենէ արդէն իմացած ըլլալով Եւրոպացւոց այն կարծիքը, Հապէշու հողը մտնելնուս օրէն սկսեալ դրինք մեզի զգուշանալ հում միս ուտելէ, որու սովորած ալ չէինք, ինչպէս յայտնի է. այս զգուշութիւնը մինչեւ այն երկրէն բաժնուած օրերնիս պահեցինք. այսու ամենայնիւ այդ զզուելի ախտակրութենէն չկրցինք ազատ մնալ։ Տարի մը ճիշտ մնալնէս յետոյ ախտին նշանները երեւան ելան, անմիջապէս քօսօն խմեցինք, և յետ այնորիկ երկու ամիսն անգամ մը սկսանք գործածել։ Այսչափ զգուշութենէ յետոյ երբ դարձեալ ենթակայ եղանք որդախտին, փորձը մեզի սորվեցուց պատճառ հում միսը չըլլալը, այլ ամենայն հաւանութեամբ երկրին օդէն ու ջրէն յառաջ եկած բնական ախտ մըն է։ Ըստ որում եթէ հում միս ուտելէն պատճառած ըլլար, հարկ էր որ տղաք ալ ունենային, որոնք մինչեւ տասնամեայ հասակը մտնելնին ազատ են նոյն ախտէն. նմանապէս և ծերունիք իրենց ծերութեան հասակին մէջ չեն ունենար, թէպէտ և հում միսէն չեն խորշիր։ Դարձեալ, եթէ Հապէշք իրենց երկրէն հեռանալով Եգիպտոս կամ Պաղեստինու օդը ծծելու ըլլան, թէ և հում միս գործածելու եւս ըլլան, որդի գոյացութենէ ազատ կը մնան։ Այս ախտը ընդհանուր Եթովպիոյ մէջ առհասարակ տարածուած է, և կարմիր ծովու մօտակայ երկիրները միայն չպիտի ըլլայ, ըստ որում չիմացանք բնաւ Մուսովա եկած ժամանակնիս:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Գործածած օճառնին:

ԸՆՏՕԹ անուն տեսակ մը բարձր ծառի սերմ ունին, որ բամբակեղէն ու բրդեղէն կտաւները մեր երկրի օճառներէն աւելի կը մաքրէ, բայց կերպասեղէն և ապրշումէ կտաւները չեն մաքրուիր: Այս հունտէն որչափ որ պէտք ըլլայ՝ կը չորցնեն կը փոշիացնեն և ջրով խառնելով կաւ կ'ընեն, յետոյ եզան մորթին գետեղերքը մէկ կողմ փռելով, աղտոտ լաթերը անոր մէջ նախ կը թրջեն, ու ետքը կաւ եղած ընտօթը կը փռեն վրան և չորս կողմէն ոտքով կոխկրտելով և երեք անգամ ջուրը և ընտօթը նորոգելով կ'ըլլան ձիւնի նման մաքուր ճերմակ:

Լուացքը սովորաբար երիկ մարդիկ կ'ընեն. կանանց համար ամօթ կը համարուի, և պատճառն իրենց օրական աշխատութենէ ետ չմնալն է. վասն զի կանանց յանձնուած է բոլոր տան ծառայութիւնը, փայտ և ջուր կրել, հացի համար ալիւրն աղալ, թրել(1) եփել և տօնավաճառ երթալ:

---

(1) Առհասարակ կերած հացերնին կորեկի և տեսակ մը դէֆ ըսուած հունտի ալիւրէն է, որ պաղ ջրով կամ արեւը և կամ կրակի մօտ դնելով մինչեւ իրիկուն կը մնայ կը խմորի զզուելի հոտ մը բուրելով. յետոյ հողէ տափարակ տաքցած տաշտի մէջ չափով կը լեցընեն խիւսի նման և խփով կը ծածկեն, որ եփելով երեսը կը ծակոտի, ու վար կ'առնուն, և կը դառնայ էաւը խոպոյշֆի տեսակ հաց մը, բայց համը ու ճաշակը թթու ու ծանրահոտ է:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Բարեւ տալու եղանակնին:

ՕՐՈՒԱՆ հինգ ժամանակին համեմատ, այսինքն առաւօտուն, ճաշու, կէսաւուր, նախընթրեաց և երեկոյի, հինգ տեսակ ալ զիրար բարեւելու սովորութիւն ունին: Բարեւելու ժամանակ մի և նոյն խօսքը զանազան կերպ բառերով կը կրկնեն և իրարու ողջութիւնը երկարօրէն կը հարցնեն: Մանաւանդ երկու բարեկամ կամ ծանօթ մարդիկ իրարու հանդիպելնուն՝ նախ բերան բերնի տուած կը ծծեն ու կը պագնուին, ետքը իրարու՝ և իրենց ընտանեաց ողջութիւնը կը հարցնեն, նմանապէս անասնոց վարուցաններուն ինչպէս ըլլալը, իրարու երկրին մէջ ինչ պատահելը, լածնին, կերածնին խմածնին, առած տուածնին և այլն, զատ զատ մէկմէկու կը հարցնեն և կը տեղեկանան:

Երկու ճամբորդ իրարու պատահած ատեն բարեւելէն և իրարու ողջութիւնը հարցնելէն զկնի, ուր երթալնին, ինչու երթալնին, որ երկրէն ըլլալնին իրարու տեղեկացընելու պարտաւոր են: Խիստ մեծ ամօթ է առանց զիրար բարեւելու և ողջութիւն հարցընելու անցնիլ երթալը, որ յայտնի թշնամութեան և ատելութեան նշան կը համարուի իրենց մէջ:

Հասակաւ և աստիճանաւ փոքր եղողը իրեն ծանօթ մեծի մը պատահելուն, կամ անոր առջեւ ներկայանալուն, նախ անոր ծունկը կամ ոտքը կը պագնէ, և մեծը անոր ողջութիւնը հարցընելուն՝ փոխանակ բերնով պատասխան տալու գետին կը խոնարհի: Այսպէս կ'ընէ նաև Թագաւորին ներկայացողը:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Մուրացկանները և անոնց ձևերը։

ԻՆՉՊԷՍ որ հասարակօրէն ալ կը կարծուի, Հալէպու երկրին մէջ աղքատ մարդիկ խիստ շատ են, որոնք մուրացկանութեամբ իրենց ապրուստը կը ճարեն, և մուրալը իրենց արհեստ ըրած են։ Քանի մը տեսակները կայ ասոնց։

Ա. Քնարահարները, որոնք երգահան բանաստեղծներ (չէօհարէ) կը համարուին։ Ասոնք յաճախ տաղաւար օրերը կը շրջին երեւելի մարդոց դուները և հոգւոյ—հաց տուողներուն տները, ուր տեղ քնար զարնելով գովասանքներ կ'երգեն տանտիրոջ վրայ, և մինչև որ ընդունած պարգեւնին կամ նուէրքը իրենց սրտին հաճութեանը համեմատ չըլլայ, չեն մեկնիր անկէց։ Շատ անգամ տանուտէրը իր անբաւականութիւնը խոստովանելով կ'աղաչէ որ իր տուածին գոհ ըլլան, և հազիւ թէ ճամբայ կը դնէ զանոնք. վասն զի թէ որ անոնց տհաճութեանը ական չդնէ ու գոհ չընէ, դունէն չեն հեռանար. և քանի որ ուշանան հոն, իրենց ընդունելու պարգեւին չափն ալ սովորաբար կ'աւելնայ. և կըսկսին քնար զարնելով երգելով վատահամբաւել տանտէրը և նախատել կերպ կերպ ձևերով, որոնցմով կըստիպուի կամայ ակամայ հաճեցընել զիրենք։ Այս տեսակ երգածու մուրացկանները կանանց կարգը համարուելով՝ ազատ են իրենց արհեստին մէջ անարգանաց և պարսաւանաց երգել խօսիլ ուր որ ուզեն, որոնց վրէժխնդրութիւն չըլլալէն զատ՝ կը խոնարհին եւս կամքերնին կատարելու։

Բ. Առանց քնարի երգեցողները, որոնք հաւախօսի ատեն հետերնին երկերկու կին առած կը շրջին հարուստներուն դուները, սուրբ Գրքէն քանի մը տուն խօսք՝ ոտանաւոր ձևացընելով կը գովեն տանտէրը անունին տալով։ Կանայք ալ ամէն մէկ երգի վերջաւորութեան բարձր եղանակաւ մի և նոյն խօսք մը կը կրկնեն։ Ասոնք ալ առաջիններուն նման շուտով և քիչ բանով գոհ չեն ըլլար, ուստի տանտէրը կը պարտաւորի հաճեցընել զանոնք և առանց վշտացընելու ճամբել։

Գ. Երրորդ տեսակ մուրացկաններն են, այն պատուաւոր աղքատները, որոնք յայտնի մուրալու ամչնալով, մեծամեծներու և հարուստ մարդոց պէրէքէթ (օրհնութիւն) անունով ընծայ մը կը խրկեն որ և իցէ նիւթէ՝ կամ հագնելու և կամ վայելելու համար, և այն ալ կը պարտաւորի փոխարէնը կրկնապատիկ արժողութեամբ բան մը հատուցանելու։

Դ. Չորրորդ տեսակն են յայտնի մուրացկանները, որոնք ամէն աւուր տօնեցեալ սուրբին, կամ իրենց երեւելի սուրբերուն և կամ տէրունական կիրակիներուն անուններովը տնէ տուն շրջելով կը մուրան, և վերջը նոյն սուրբերը ձեզի ազգական ըլլան ըսելով՝ ողորմութիւն կը պահանջեն։ Մինչև որ ներսէն ձայն չտան, կամ Աստուած տայ չըսեն՝ չեն հեռանար անկէց. տուած ողորմութիւննին ալ պատառ մը սեւ հաց կամ ափ մը սիսեռ է։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Խառն տեղեկութիւններ. — անոնց զանազան տեսակ սովորութեանց վերայ։

Ա. Թէ՛ այր և թէ կանայք իրենց թնճուկ մազերնին կերպ կերպ կը հիւսեն, և յետոյ կարագ իւղով ալ կ'օծեն, որ մեծ յարգ ունի քովերնին իւղով մազերնին յարդարելը, և այս սովորութեան դէմ խօսողին ալ սուրբ Գրոց մէջէն վկայութիւն կը բերեն։ Այնպէս օծուելէն յետոյ արեւին մէջ պտըտելով կըսկսի իւղը հալիլ, և գլխերնէն վար վազել ու կաթել, զոր վրանուն հագած էհրամով կը սրբեն. անկէց է որ վրանին գլուխնին կը հոտի, և միշտ աղտոտ են։

Մանր տղայոց գլխու մազերն ալ ուրիշ կերպ կերպ կ'ածիլեն, որ իբրեւ զարդ մը կ'ըլլայ ։ Էրիկ մարդոց շատերուն ալ գլուխը բոլորովին ածիլուած է. ասոնք Պօղոս առաքելոյն պատուէրին կը հետեւին, եւ կը պարսաւեն այն քրիստոնեայ էրիկ մարդիկը որ գլխնուն վրայ մազ կը թողուն, եւ զանոնք իբր օրինազանց կը համարին ։

Բ. Իրենց մարմնոյն խիստ աղտոտութենէ եւ օծուած իւղին ծանրահոտութենէն ոջիլներ կը գոյանայ բնականապէս իրենց գլուխը կամ վրանին, եւ ամենեւին ամօթ չէ իրենց քով ոջլոտիլը, զոր բնական կը համարին մարդոյս, ուստի ուր որ ալ պատահելու ըլլան՝ կը քթուին եւ առանց սպաննելու զանոնք ասդին անդին կը նետեն ։ Աղտեղութիւնը առաւելապէս կանանց վրայ կ'երեւի. ասոր համար է թերեւս անուշահոտութիւն շատ սիրենին, այսինքն փօմատ եւ ուրիշ հոտաւոր հեղանիւթներու տեսակները. եւ որովհետեւ իրենց երկիրը չգըտնուիր, օտարական մը թէ որ ընծայելու ըլլայ իրենց, մեծ պատիւ կը համարին ։

Գ. Մէկուն քով այցելութեան երթալու որ ըլլան, առանց դրսէն ձայն տալու եւ ներսէն ալ մտնելու հաճութիւնն առնելու՝ չեն համարձակիր դէպ ի ներս ոտք կոխել. Խիստ մտերիմ բարեկամաց մէջ քիչ մը թոյլտուութիւն կայ ։ Այս քաղաքավարական սովորութիւնը շատ հաւանական է որ Փորթուքէզներէն մնացած ըլլայ մէջերնին ։ Յանկարծ առանց լուր տալու ներս մըտնող բարեկամ մը տան տիրոջ հաց ուտելը տեսնելուն պէս ետ կը դառնայ կ'երթայ, կամ դուրսը կըսպասէ ։

Դ. Իրարու հետ յաճախ տեսութիւն ընելու սովորութիւն չունին, որուն պատճառն է մէկմէկու վըրայ վստահութիւն չունենալնին. ըստ որում տեսութեան մէջ երբեմն իրարու դէմ զրպարտութիւններ կը պատահին, դատեր կը բացուին, որով վնասներու ալ կը հանդիպին. վասն զի, ինչպէս շատ անգամ ըսած եմ, անխարդախ բարեկամութե եւ անկեղծ սիրոյ ճաշակն առած չեն, եւ մտերիմ կապակցութիւն չկայ մէջերնին։

Ե. Ծերոց յարգը եւ տղայոց պատկառանքը իրենց աներես վարմունքովը եւ համարձակ իրարու քով վատ խօսակցութեան պատճառաւ վերցուած են ։ Ասանկ ալ կանայք եւ աղջկունք անտարբեր որ եւ իցէ թէ՛ ծանօթ եւ թէ անծանօթ մարդոց եւ տղայոց հետ տեսնուելով՝ իրենց բնական պատկառանքը եւ համեստութեան քօղը պատռած է ։

Զ. Առաւօտները երես ու ձեռք լուալու սովորութիւն չունին, զոր Մահմետականաց սովորութիւն համարելով լուացուողն ալ կը ծաղրեն՝ Մահմետական է ըսելով ։ Բայց կերակուրի նստած ժամանակ սովորութիւն ունին ձեռքերնին լուալու. եւ ճամբէ եկած ատեննին ալ տաք ջրով ոտքերնին կը լուան ։

Է. Մեծ ու պզտիկ, թէ՛ էրիկ եւ թէ կնիկ մարդիկ քթախոտ(1) կը քաշեն, եւ տարիքնին առած մարդիկ ալ ամենք փայտէ շինուած նարկիլէ կը գործածեն ։ Ծխախոտ (թիւթիւն) քաշելու բնաւ սովորութիւն չունին եւ անծանօթ է իրենց, եւ քաշողն ալ եթէ օտարականաց մէջ պատահելու ըլլայ՝ կը ծաղրեն ։

Ը. Հարուստ եւ բաւականութիւն ունեցող մարդիկ քովերնին սպասաւորներ կը պահեն, որոնց ամեն մէկը՝ մէկ մէկ ծառայութեան յատկացած են եւ ըստ այնմ իրենց տարեկան վարձքը որոշուած. թէ որ հարկ ըլլայ իրենց ծառայութենէ դուրս թեթեւ բան մ'ալ հրամայել՝ չեն կատարեր ։ Մեծ սպասաւորի տարեկան վարձքն է չորսէն մինչեւ ութ ռեալ. տղայոցը մէկէն մինչեւ չորս ։ Սպասուհեացը երեք կամ չորս ռեալ, որոնք իբրեւ բեռնակիր կը ծառայեն ։ Սպասաւորաց մէջ ներքինն ու արտաքինը կայ. առաջինները աւելի պատւով են ։ Ազնուորաց քով ծառայող թէ՛ այր եւ թէ կին սպասաւորաց ընդունած վարձքը ուրիշ կերպ է. տարին հագուստ մը եւ հացը կուտան, եւ անկէց յետոյ իրենց ըրած կողոպուտներէն ամէն մէկուն իր ծառայութեան համեմատ բաժին կը հանեն ։ Կանայք աւելի շատ են քան էրիկ մարդիկ, որոնք յաճախ կռիւներու մէջ սպաննուելով՝ թիւերնին համեմատաբար նուազած է ։

---

(1) Թիւթիւնը կամ Բէնդէտին փոշիացնելով եւ անոր հետ երեք չափին մէկ չափը մոխիր խառնելով՝ քթախոտ կը շինեն, որ խիստ զօրաւոր կ'ըլլայ, սաստիկ կը քաշեն. շատ անգամ ափերնուն եւ մատուըններնուն մէջ պատրաստ կը պահեն քթախոտը եւ երբեմն իրարու կը հրամցընեն այնպէս ։

Թ. Մեծամեծաց սպասաւորները երբ իրենց տիրոջը խուխը (պալղամը) գալու ըլլայ և հանել ուզէ, կը փութան իսկոյն իրենց վրայի ճերմակին ծայրը անոր բերնին կը մօտեցընեն որ անոր մէջը թքնէ, և այնպիսի կերպով մը կը վարուին՝ որ քովն եղող մարդիկ չը տեսնեն ։ Բացօթեայ տեղ մը երբ տէրերնին միզելու ըլլայ, իրենց վրայի ճերմակը անոր բոլորտիքը կը ծածկեն որ մարդ չըզգայ անոր միզելը ։ Բայց հասարակ մարդիկ ուր որ գտնուին՝ յայտնի կը միզեն առանց ամօթ համարելու, և բնութեան կարիքը կը կատարեն առջեւնին գտնուող որ և իցէ սեռի և հասակի մարդոց հետ խօսակցելով, և անցուդարձողաց հետ ալ բարեւելով և երկար բարակ իրարու ողջութիւնն հարցնելով ։ Այսպէս կ'ընեն նաև իրենց անամօթ սովորութեան համեմատ կանայք և աղջիկունք ալ, որոնց վրայօք երկար գրելը համեստութեան դէմ կը համարիմ ։

Ժ. Քրիստոնեայք Մահմետականաց մսեղէն կերակուրներէն կը խորշին չեն ուտեր, նոյնպէս ալ Մահմետականք ալ Քրիստոնէից եփածը չեն ուտեր. այս խորշութեան պատճառ անասուն կենդանիները յանուն Քրիստոսի և կամ Մէհեմմետի մորթուիլն է, վասն որոյ և խորշութիւննին միայն մսեղէններու մասին է ։

ԺԱ. Հապէշք քաղաքական գործերու մէջ խիստ արթուն և հեռատես են, և յաճախ սուտերով կը վարուին ։ Ընկերաց մէջ իրարու հաւատարմութիւն չունին, մինչեւ անգամ դրամը ձեռքերնուն մէջ չտեսնեն՝ սակարկութիւն չեն ըներ, ասոր համար թերեւս վաճառականութիւնը բնաւ ծաղկած չէ մէջերնին, բստ որում անոր հոգին անձնական վարկն (քրէտի) է ։

ԺԲ. Բնակարաննին փայտէ ու եղէգէ վրանաձեւ շինուած խրճիթներ են, վրան խոտերով ծածկած ։ Մեծերունը փոխանակ փայտի՝ բոլորտիքը քարով և անկիր

կաւով շինուած են, բստ որում կիր չը գտնուիր այն երկիրները ։ Քանի մը՝ տուն ըսելու չափ բնակարաններ կը գտնուին, որոնք որոշեալ յարկերու բաժնուած են՝ թէպէտեւ տձեւ, և անոնց բոլորտիքը կտաւներ ձգուած ։ Այս բաց տուներս Կոնտէր և Մասուա քաղաքները կը գտնուին, և Եգիպտոսի տուներուն կը նմանի ըսելով կը պարծին, թէպէտեւ անոնց ախոռներուն չափ ալ վայելչութիւն չունին ։ Կան Փորթուգէզցւոց ժամանակէն մնացած քանի մը քարուկիր շէնքեր, որոնց վրայ իրենք կը զարմանան, և իբր հրեշտակաց ձեւօք շինուած կը համարին, մարդկային կարողութենէն վեր համարելով ։ Տուներուն մէջ նստարաններ ու ննջարաններ ունին չորս փայտէ և կաշիէ չուաններով մէջտեղերնին հիւսուած և գետնէն ոտքերով բարձրացուցած, ասոնց վրայ փռելով կովու մորթին՝ իբրեւ անկողին կը ծառայէ. բարձերնին կակուղ քարն է, վերմակնին՝ վրանուն ճերմակը, բոլորովին մերկ կը ննջեն ։

ԺԳ. Օրինաւոր ոչ քաղաք ունին (բաց ի քանի մը հատէն) և ոչ գիւղ ։ Հինգ տասը բնակարան կամ խրճիթ իրարու մօտ ըլլան՝ գիւղ կ'անուանեն. և այս տեսակ գիւղեր թէ որ իրարմէ քիչ շատ բացակայութեամբ խումբ մը ձեւացընելու ըլլան՝ քաղաք կ'անուանեն. ինչպէս Կոնտէրը՝ որ երեւելի քաղաքնին է, մեծ մասամբ վաճառականութեան կեդրոն և թագաւորանիստ ըլլալուն յարգ գտած է. բայց մեր երկրի ամենէն անարգ գիւղն ալ անկէց աւելի վայելչութիւն ունի քանի մը կողմէ ։

ԺԴ. Բոլոր Հապէշ քրիստոնեայք ընդհանրապէս երեք տեսակ ծառայութեան մէջ կը գտնուին, կամ եկեղեցական են, կամ զինուոր և կամ երկրագործ. եկեղեցական պաշտօններու մէջ եղողները խիստ ծոյլ են և վերջին աստիճանի տգէտ ։

* * *

ՀԱՊԷՇՆԵՐՈՒՆ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Եկեղեցին։

ԱՌԱՋԻՆ մասին մէջ Հապէշէն բարուց և սովորութեանց վրայ համառօտ նկարագրութիւն մը ընելէն յետոյ կը մնայ հոս անոնց կրօնական և եկեղեցական նիւթերուն, ծէսերուն, և պաշտամանց վրայ խօսիլ։

Նախ՝ իրենց եկեղեցւոյն նիւթական շինուածքին վրայ խօսինք, որուն շէնքը բոլորաձեւ է, և տարբեր ուրիշ քրիստոնեայ ազգաց եկեղեցեաց ձեւերէն. առանց շրջապատի են, որուն տեղ հիւսուածոյ սիւներ կան միջոցները բաց թողուցած, ուսկէց ժողովուրդները ներս կը մտնեն կը կանգնին։ Այս սիւներուն մէջ տեղն է կանգնած բուն խորանը քառակուսի ձեւով, որ երեք դուռ ունի՝ արեւմուտքէն, հիւսիսէն ու հարաւէն, իսկ արեւելեան կողմը պատուհան մը միայն. ասոր ալ մէջ տեղը կայ քառակուսի տախտակէ սեղանաձեւ շէնք մը, իբր Տապանակ ուխտին, ինչպէս կ՚ըսեն իրենք, որուն վրայ կը դնեն Թապօթը, որ մեր վէմ քարին տեղն է։ Ոչ տաճարին մէջ և ոչ ներսի կողմը, որ է իբր Սրբութիւն սրբոցը, չեն տեսնուիր ո՛չ պատկեր (1), ոչ խաչ, ոչ աշտանակ և ոչ կանթեղ մը։ Ինչպէս յայտնի է, եկեղեցին հին տաճարին նման վրանի ձեւ ունի, սեղանը Տապանակ ուխտին, և վէմ քարը տասնաբանեայ օրինաց տախտակին. ասոր վրայ գրուած կ'ըլլայ եկեղեցւոյ անունը, և հոն կը դրուի պատարագ ընելու ժամանակ խորհրդաւոր հացը ափսէով։

---

(1) Քանի մը եկեղեցի միայն տեսանք, ուր Սրբութիւն սրբոցի արտաքին շրջապատին վրայ մէկ քանի այլանդակ պատկերներ կպցուած էին։

Այս տախտակը եթէ գողցուելու ըլլայ, և կամ քրիստոնեայ զօրքերը եկեղեցին կողոպտելու ժամանակ ասոր ձեռք դպցնելու ըլլան, պղծեալ կը համարի, և վրան պատարագելը կ'արգելուի. և այսպիսի դէպքերու մէջ իրենց եպիսկոպոսին կը տանին յիշեալ տախտակը, և չորս աղ տալով անոր՝ հեռուէն կը խաչակնքէ և կ'օրհնէ զայն և կը սրբուի։ Շատ եկեղեցիներու Տաբօթները Թէոդորոս Թագաւորի զօրքերէն յափշտակուած կամ պղծուած ըլլալով պատարագն ալ դադրած էր. և այսպիսի եկեղեցիներու յարգութիւնն ալ վերցած կ'ըլլայ, ինչպէս էր Գոնտէր քաղաքինը։

Բոլոր եկեղեցիներուն վրայի ծածկը ընդհանրապէս փայտ կամ եղէգ է և անոնց վրայ խոտ տարածած ու կերպով մը ամրցուցած։ Իսկ յատակները թէ ներսի խորանին և թէ դրսի ժողովրդոց կայնած սիւնամէջ տեղերունը բոլորովին հող է և փոշւով պատած։ Եկեղեցեաց շինութեան ժամանակ հիմնարկութեան օծում չունին և ոչ ընթերցմունքներ. այլ որ ուզէ՝ առանց առաջնորդին գիտութեանը և վերակացութեանը կրնայ եկեղեցի շինել տալ։ Եկեղեցւոյ մը տուած պատիւնին քառակուսի Տաբօթ ըսուած տախտակն է. ուստի ուր որ ալ ըլլայ այս տախտակը, կրնայ հոն պատարագ մատուցուիլ. վրաններու տակ պատերազմական մեծ թըմբուկը սեղան ընելով և Տաբօթը վրան դնելով կը պատարագեն։ Մկրտութեան համար հաստատուն աւազան չունին, ուր որ ըլլայ մկրտութիւն կ'ընեն, և ջուրն ալ անխտիր հանդիպած տեղը կը թափեն. նոյնպէս պատարագիչ քահանային ձեռքերը լուացած ջուրը յատկացեալ տեղ չեն թափեր։

Եկեղեցւոյն մօտ և անոր արտաքին շրջապատին մէջ որոշեալ երկու տներ շինուած են, որոնց մէկը աւանդատուն է, ուր կը պահեն չնչին անօթներն ու հնոտի զգեստները, և միւսին մէջ նշխար կը գործեն։ Այն արտաքին շրջապատին մէջ եւ եկեղեցւոյն բոլորտիքը գերեզմաննոց է, և ունի դուռ մը. հոն կը բնակին աղքատ մարդիկ և պահապան են եկեղեցւոյն, և կը հսկեն գիշեր ցորեկ որ գողերը չկողոպտեն զայն։

Այս հրէական ձեւով շինուած եկեղեցիները խիստ պատուով է Հապէշից քով և անուանի կը համարին. Իսկ հասարակ շինուածները, որոնց վրայ չէ մեր խօսքը, ընդհանրապէս փայտեայ ու եղէգնեայ են, ներսի կողմը մութ ու ծանրահոտ, սարդխոստաններով ու փոշիով լցուած ու խախլըլած, որ աւելի փոշետուն մ'է քան թէ եկեղեցի։ Այս տեսակ եկեղեցիները հասարակօրէն ամայի բարձր լեռներու վրայ ըլլալով, և մէջի անօթեղէնները քրիստոնեայ գողերու աւար չըլլալու համար, եկեղեցպանները իրենց տանը մէջ կը պահեն զանոնք, թէպէտ և հոն ալ ապահով չեն ըլլար։

Փորթուքէզներուն ժամանակէն մնացած քանի մը քարուկիր շէնքով հին եկեղեցիներ կը գտնուին, որոնց շինուածքին վերայ կը հիանան, և աշխարհի հրաշալիքները կը համարին։

Եկեղեցւոյ շինութեան գլխաւոր աշխատողները Հրեայ ու Մահմետական են. քրիստոնեայք միայն հող ու քար կը կրեն։

ԳԼՈՒԽ Բ.

Առաւօտեան ժամերգութիւնը, պատարագը, եղանակն ու ձեւերը.

ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ ժամերգութիւնները յաճախ պատմական ընթերցմունքներ և եկեղեցական ճառեր են Յունաց պէս, և անոնց ընդմիջահատութեան մէջ եղանակաւոր երգեր ալ կ'ըսեն։ Սաղմունքներուն շատը բերան կը խօսին, որոնք ըստ մեծի մասին սաղմոսերգութիւններ են։ Իրենց ամեն աւուր և տօն օրերու եղանակները շատ տարբերու պէտք ունին որ լաւ սորվին, ըստ որում դժուար են։ Ասոն որոյ քիչ կը գտնուի մէջերնին լաւ գիտցողը, և մեծ եկեղեցեաց մէջ հազիւ թէ մէկ հոգի կը գտնուի և խիստ պատուով է մէջերնին։

Դպրապետը տօն օրերը ժամերգութեան ատեն դպրաց մէջ տեղը կը կանգնի բոլորաձեւ շարուելով. և ամեն մէկերնին աջ ձեռքով ձայնատու գործիք մը և ձախ ձեռքով գաւազանաձև երկայն ցուպեր կը բռնեն, որոնք երեւելի եկեղեցեաց մէջ յատկապէս կը գտնուին, որոնց տեղ իրենց ձեռքի փայտերն ալ կը գործածուին։ Ամենքն ալ այնպէս շարուած՝ դպրապետին ձեռաց շարժմունքներուն կը դիտեն և անոր պէս իրենք ալ ձեռուրնուն ձայնատու գործիքները և ցուպերը վեր ու վար կը շարժեն, գլուխնին Հրէից նման կ՚երերցնեն, կը ցատքռտեն, ոտքերնին կը խաղցնեն, և ատեն ատեն ծափ կը զարնեն ու կը կաքաւեն. միանգամայն և կ՚երգեն մը բարձրէն մը ցածէն առանց մէկ ներդաշնակութեան։ Թմբկահարն ալ ահագին մեծ թմբուկը քովընտի վիզէն կախած և դպրաց մէջտեղը մէկ մը վեր մէկ մը վար երթալով գալով կը զարնէ և անանց հետ կ՚երգէ, մանաւանդ թէ կը ղօղանչէ(1)։ Այս ամենքներուն և խռքռանչեր իւր ըղեղէն յառաջ եկած եղանակաւոր երգերուն միջոց առ միջոց հանդիստ տալով կը նստին և կը խօսակցին՝ եթէ ուզեն, և զիրար կը բարեւեն։ Այս հանդիսան ալ անշուշտ սաղմոսէն առնուած է։

Առաւօտեան ժամերգութիւնն աւարտելուն դպիրք և ժողովուրդք թէ որ կան՝ կը թողուն կ՚երթան, ըստ որում հաղորդուողներէն չեն, և ասոնք՝ ինչպէս յետոյ պիտի ըսենք, պատարագին ներկայ չեն կենար, և մնացողները քանի մը աղքատ ծեր ու պառաւ աշխարհէ ձեռք քաշած կամ աշխարհքն իրենցմէ հեռացած խըլուպատ մարդիկ են և կամ մանր տղայք՝ որոնք դեռ աշխարհք չեն ճանչնար։

Ժամերգութիւնը լմնալէն յետոյ հինգ հատ կէս հախանոց հացեր կը շինեն վրանին խաչերով ծածկած ըստ յունական սովորութեան։ Ներս բերելու ժամանակ զանգակ մը կը հնչուի. պատարագիչ քահանայն ներսի խորանէն ոտքը բոկիկ՝ գլուխը բաց, իր եկրածին մէջ պլլուած և անոր վրայէն հին փիլոն մը առած դէպ ի հարաւային դուռը կը վազէ. Ներկայացուած հինգ հացերէն, որ դեռ տաք կ՚ըլլան, մէկն առնելով և ջրով լուանալով կը տանի սեղանը Խաչօբին վրայ եղած անօթին վրայ կը դնէ։ Խորհրդոյն սպասաւորողներն ալ երբեմն անվարտիք և մերկ սարկաւագունք են, որոնք նոյն պահուն վրայի եկրածին վար առնելով կէս մէջքերնէն վար՝ ընջակի (փէշտըմալի) նման կը ծածկուին և իրարու ներհակ գիրքերով կը կանգնին, կ՚երգեն առանց ներդաշնակութեան և կը խօսակցին իրարու հետ։ Սարկաւագին մէկը երկաթէ միջակ խաչ մը ձեռքը բռնած, երկու սարկաւագ ալ խոշոր գրքեր թեւերնուն վրայ պատրաստ կը կենան՝ մէկ մէկ կճատ մոմ ձեռքերնին կրելով. սպասաւոր քահանան ալ պատարագիչ քահանային քովը կանգնած անոր կ՚օգնէ։ Նա կը քաղէ Պօղոս առաքելոյն գիրքը արեւմտեան դռնէն դուրս պատին կից կանգնելով, և նոյն դրանը միւս կողմն ալ պատարագիչ քահանայն քիչ մը բարձր ձայնով Յովհաննու աւետարանի Խօսքեր կանանց գլուխը կը կարդայ նոյն միջոցին. և յետոյ Թափօրի կ՚ելլէ քանի մը ժողովրդոց մէջէն անցնելով, և ձեռքի երկաթէ խաչը անոնց համբուրել տալով և խնկարկելով կը մտնէ ներս։

Պատարագին էական խորհուրդը կատարուելէն վինի ժամարարը բուն մասը բաժակին մէջ (1) թաթխելով հացին վրայ կ'օծէ խաչաձեւ , անոր մէկ կտորը կը կըտրէ կ'ուտէ , սպասաւոր քահանան ալ դգալով մը բաժակէն կը խմցընէ . սրբագործեալ հացին մէկ կտորն ալ սկիհին (1) մէջ կը թողու որ աւագ սարկաւագին բաժինն է . և միւս մնացեալ մասը մէկ մէկ խոշոր պատառով կը մասնաւորէ բոլոր սպասաւորողներուն և սկիհը բռնող քահանան ալ դգալով բաժակէն կուտայ :

---

(1) Իրենք ուրիշ քրիստոնէից արարողութիւնները կը ծաղրեն, որոնք արտաշուրթ չըլլալէն ի զատ՝ կ՚ըսեն, հին Կտակարանի սորվցուցած ձեւերուն ալ հակառակ են։

(1) Գինի չգտնուելուն համար 12 հատ սեւ չամիչ ջրի մէջ կը ճմլեն և զայն կը գործածեն։

Յունաց սովորութեան համեմատ դուները գոց կը պատրաստեն և սեղանին առաջը վարագոյր մըն ալ կը ձգեն : Դուռը բացուելուն երկու սպասաւոր սարկաւագներ թասալ (թասլա) մը բռնած , որուն վրայ է ափսէով մը սրբագործեալ հացին վերջին մնացորդը , դուրս կուգան , և պատրաստիչ քահանայն անոր վրան բարձրէն ձգուած ծածկոցին տակէն ձեռքովը ճմլելով հացը՝ զանգուած մը կը դարձընէ և մէկ մէկ խոշոր բըդուճ հօն ներկայ գտնուող ծերերուն ու տղայոց կուտայ և կը հաղորդէ զանոնք ալ . իսկ մնացեալը դարձեալ սպասաւորաց կը բաժնէ մինչեւ հատնիլը : Նոյնպէս և բաժակէն կուտայ անոնց , և վրայէն յետոյ մէկ մէկ գաւաթ ջուր կը խմեն : Քահանայքը ձեռքերը լըւանալով և վրայի լաթերուն ցամքեցընելով և ջուրը տաքի տակ թափելով կը նստին սպասաւորաց հետ և ծածկապէս դարձեալ միւս չորս կտոր հասարակ հացերը կ'ուտեն . անկէց ժողովրդոց մասնակցելու սովորութիւն չունին , ըստ որում ժողովուրդ ալ չկան :

Տասներկու տեսակ է իրենց պատարագի խորհրդատետրը , ասոր համար շատ անգամ կը սխալին պատարագելու ժամանակնին : Դպրապետութիւն չունին , և սեղանին սպասաւորող սարկաւագաց թիւը գոնէ երեք պիտի ըլլայ , անկէ պակաս որ ըլլայ՝ պատարագ չեն մատուցաներ , մանաւանդ թէ որ սպասաւորողներուն մէկը քահանայ չըլլայ :

Երեկոյեան ժամերգութիւնը բոլորովին խափանուած է եկեղեցականաց անհոգութեան պատճառաւ .

---

(1) Սկիհը պղնձէ թափծու անօթ մըն է ժանգոտած :

և երբ իրենց առարկեցինք անոր հարկաւորութիւնը ըստ վկայութեան սուրբ գրոց , ուր գրուած է “Յօթն անգամ յաւուր օրհնեցից զքեզ վասն իրաւանց և արդարութեան քո , ” (1) պատասխանեցին թէ՝ “Մենք այդ խօսքին համեմատ եօթն անգամ տէրունական աղօթքը ըսելով առաւօտները , պարտքերնիս կը վճարենք :

ԳԼՈՒԽ Գ.

Եկեղեցւոյ եօթը խորհուրդները :

ՀԱՊԷՇՈՑ եկեղեցին թէպէտ և եկեղեցւոյ էական եօթը խորհուրդներն կ'ընդունի , սակայն անոնց մէկ քանին միայն կը գործադրէ , և ուրիշներն անհոգութեան և ուրիշ պատճառներով խափանուած կամ այլափոխուած են :

Ա. Մկրտութիւն . — և Բ. Դրոշմ .

Ա. Մանչ տղայն քառասուն օրուան և աղջիկն ութսուն օրուան մինչեւ որ չըլլան՝ չեն մկրտեր . այս սովորութիւնը ընդունած պիտի ըլլան անշուշտ երկու սեռին իրենց մօրը արգանդին մէջ կենդանանալու ժամանակի միջոցէն : Երեխային հետ մէկտեղ ամանով մը ջուր կը բերեն մկրտող քահանային , որու վրայ մկրտութեան խորհուրդը կատարելէն յետոյ՝ տղուն գլխէն վար կը թափէ և խորհուրդը կը լմննայ : Ըստ որում հաստատուն աւազան չունին , ուր որ ըլլայ կը մկրտեն, և ջուրն ուր որ պատահի կը վաթեն , առանց յարգ մը տալու անոր :

Մկրտութեան կրկնութիւններ ալ կ'ընեն . ամեն տարի որոշեալ ժամանակներու մէջ դարձեալ երեք անգամ կը մկրտուին առ հասարակ բոլոր ժողովուրդները իրենց գերեզմանատան մէջ. և ինչպէս կ'ըսեն իրենց կարգացողները, մկրտութեան յիշատակը չմոռնալու համար կ'ընեն, բայց ռամիկ ժողովուրդը երբեմն խակական խորհուրդ համարելով զայն՝ ժամանակին կարասներով ջուր կը բերեն եկեղեցին, եօթը օր անոր վրայ կարդացուելէն յետոյ կը լուացուին նոյն տեղը արք և կանայք, տղայք և աղջկունք: Մկրտութեան օրն ալ (6 յունուարի), առջի երեկոյէն հանդէսով Տապօթը գետեզերքը տանելով վրանի մը տակ կը դընեն: Առաւօտեան ժամերգութիւնը լմնալէն զկնի՝ մկրտութեան խորհուրդը գետին վրայ կը կատարեն. ներկայ գտնուող ժողովուրդը դարձեալ կը լուացուի, և պատարագն ալ հոն մեծ թմբուկին վրայ կը կատարեն:

---

(1) Սաղմ. ՃԺԸ :

Բ. Հապէշները դրոշմ չունին և մկրտութեան ժամանակ երեխային ճակատը և այլն, չեն օծեր. ասոր պատճառ կուտան գիտնականները մեռոն և օրհնած ձէթ չգտնուիլը: Ուստի այս խորհուրդը հիմակ իրենց քահանայից ու տգէտ եկեղեցականաց քով անծանօթ մնացած է, որուն և ոչ արարողութեան կերպը և գործադրութիւնը գիտեն: Անոնցմէ ոմանք գիտցողները Մուսովայէն եկող Մահմետական վաճառականներէն ձէթ կը գնեն, և օրհնած իւղի տեղ անով կը դրոշմեն երեխային զգայարանքները:

Երեխայն ութ օրուան եղած ժամանակ Մահմետականաց նման կը թլփատեն, որ իրենց մէջ եկեղեցւոյ խորհուրդ համարուած է իբրու հետևողութիւն Քրիստոսի թլփատութեանը. թէպէտ և գիտնականք ակամայ կը խոստովանին անոր անօգուտ և աւելորդ ըլլալը, բայց աւելորդն ալ վնաս չունի ըսելով կը գործադրեն:

Գ. Խոստովանութիւն. — Դ. Ապաշխարութիւն:

Գ. Խոստովանութեան խորհուրդն ալ բոլորովին խափանուած է Հապէշից եկեղեցւոյն մէջէն. թէպէտ

և քահանայք և ժողովուրդն ալ կը ճանչնան անոր հարկաւոր խորհուրդ ըլլալը: Քահանայք առանց խոստովանելու կը պատարագեն, ժողովուրդն ալ առանց խոստովանելու կը հաղորդուին: Եւ այս խորհրդոյս հարկաւորութիւնն ալ թէպէտ և մէջերնին գիտցողներ կան և բոլորովին չեն ուրանար, ըստ որում հին Կտակարանին մէջ ալ հաստատութիւն կայ, սակայն հասարակ քահանայից տգիտութենէ և անմտութենէ և ուրիշ պատճառներէ խափանուած է. և ինչ գիտութիւն և խոհեմութիւն կըսպասուի այն եկեղեցականներէն որ երկու աղադրամ, այսինքն հինգ դահեկան տալով եպիսկոպոսին, քահանայ կը ձեռնադրուին անկէ, ոչ ժողովուրդին՝ այլ իրենց կամօքը:

Հին ժամանակները, ինչպէս իրենք կը վկայեն, խոստովանանք կայ եղեր մէջերնին, բայց քահանայք անոր կանոնները և պարտաւորութիւնները չգիտնալով, և խոստովանանքը յայտնող քահանային պատժապարտ ըլլալը չիմանալով, խոստովանորդւոյն յանցանքներն ու մեղքերը կը յայտնեն եղեր որու որ ըլլայ. և ասկէ յառաջ եկած է ըստ մեծի մասին անոր խափանումը. և այսօր եկեղեցւոյ Խորհուրդ համարուած խոստովանութիւնը, քահանայից անկարգութեան պատճառաւ քաղաքական խոստովանութեան կարգն անցած է:

Երբ մէկը ըսելու ըլլայ Հապէշ քահանայի մը, թէ խոստովանողին մեղքը յայտնելը դատապարտութիւն է քահանային, կը զարմանայ, որովհետև ինքը ոչ թէ մեղք՝ այլ իրեն վարձք ալ համարած է խոստովանութիւնը յայտնելը, որ ճշմարտութիւն մը յայտնել ըսել է՝ անոնց դատմանը համեմատ: Եւ այն ժամանակ յանցանք կը համարին, երբ խոստովանածէն աւելի կամ պակաս բան յայտնելու և պատմելու ըլլան, այն ժամանակ ճշմարտութեան դէմ մեղանչած կը համարին զիրենք, իբր թէ խոստովանորդին խայտառակած ըլլան. ինչպէս անգամ մը պատահեցաւ մեզի ալ միամտաբար: Երբ մեր քովն եղող սպասաւորը ծանր հիւանդութեամբ պառկեցաւ, ըստ օրինաց եկեղեցւոյն՝ զինքը խոստովանցընելու համար քահանայ մը խրկեցինք. քովը բռնութեամբ, բայց որուն չէր ուզեր երթալ։ Ուստի ակամայ գնալով հիւանդին քով՝ հեռուանց կը կանգնի (1) ու կ՚ըսէ. «Քու մեծդ խրկեց զիս զքեզ խոստովանցնելու համար. բաց մեղքերդ։» Ան ալ մահմետական կնկան մը հետ մեղանչելը (2) կը խոստովանի. քահանային նոյն մեղաց թողութեանը փոխարէն հիւանդին վրայի Իհրամը իրեն տալու համար անոր բերնէն խօսք առնելուն պէս, թողութիւնը կու տայ՝ և անմիջապէս կը փախչի կը հեռանայ քովէն առանց հաղորդելու զհիւանդը (5)։

Հիւանդը մեռնելէն յետոյ ուրիշ մը բերնով լուր կու տայ մեզ քահանային և անոր խոստացած Իհրամը կը պահանջէ, որ մեղքերը քաւելով դժոխքի դատապարտութենէն ազատի։ Մենք կը կարծէինք թէ անոր խոստովանած մեղքը մեզի միայն յայտնած է, յետոյ բոլոր գիւղացւոցմէ լսելով զարմացանք. և գիւղացիք հիւանդին խոստովանութեամբ մեռնելուն երանութիւն կու տային ըսելով՝ թէ արդարութեան մէջ մեռաւ առանց մեղաց, և անոր համար Թէքլէէմ—Անօթ եկեղեցւոյն բակին մէջ թաղուելու արժանի եղաւ։ Հարցուցինք քահանային, թէ խոստովանութիւնը յայտնելը չէ՞ որ մեղք ու յանցանք է քեզի։ Պատասխանեց. «Այս թշնամութեամբ և նախատելու միտօք չյայտնեցի որ մեղք ըլլայ, այլ անոր խոստովանած չնութեան մեղքը պարզապէս այլոց պատմեցի ամենայն ճշտութեամբ. անոնք ալ երանութիւն տուին հոգւոյն ու ըսին՝ խոստովանեցաւ և արդարացաւ իր մեղքէն։»

Դ. Ապաշխարութիւնն որ նոյնպէս եկեղեցւոյ եօթը խորհուրդներէն մէկն է, և խոստովանութենէն ետքը

---

(1) Քահանայք հիւանդաց այցելութեան երթալու սովորութիւն չունին, և թէպէտ ստիպուելու ըլլան մեր ըրածին պէս, անոր հիւանդութենէն իբր թէ վախնալով՝ հեռու կը կանգնին։

(2) Հաբէշներու քով ամենածանր մեղք կը համարի Մահմետականաց հետ մեղանչելը. իսկ քրիստոնէից հետ՝ չէ թէ միայն մեղք չէ, այլ և պարտք մըն է։

(3) Թէ որ հիւանդը հաղորդ առնող կարգի բռնածներէն չէ, հաղորդտալու հրաման չտար եկեղեցին ըստ հին սովորութեան.

կը հարկաւորի իբր հետեւութիւն անոր, այս ալ չունին և չեն գործածեր. ըստ որում ուրտեղ որ խոստովանութիւն չկայ, հետեւապէս ապաշխարութիւն ալ չկայ. և չգիտէր մէկը ասոր խորհուրդ ըլլալը բաց ի քանի մը գիտնականներէ։

Ե. Հաղորդութիւն։

Ե. Հաղորդութեան խորհուրդը միայն իւր կարեւոր հանգամանքներով ընդունած և հաստատ պահած են իրենց եկեղեցւոյն մէջ, թէպէտ և այն ալ ունի զարձեալ իրեն թերութիւնները։ Ըստ որում Պօղոս առաքելոյն ըսածին պէս (1), Աստուծոյ տունը հաց ուտելու տեղ ըրած են, ինչպէս տեսանք Ի. Գլխոյն մէջ։ Ու շատ համոզուած եմք ըսելու, որ քահանայք իրենց որկրամոլութեան համար հաստատ պահած են այս խորհուրդս. ըստ որում, ինչպէս պիտի տեսնենք և արդէն իսկ ըսած ենք, ժողովրդոց մէջ հարիւրին մէկ կամ երկու հոգի հազիւ թէ հաղորդ առնող կայ, ուստի ըսել է որ՝ այս խորհրդոյս կատարումը վասն փրկութեան աշխարհի չէ, այլ առ ի յագուրդ որկրամոլ քահանայից։

Այս է առաջին պատճառն, այսինքն ժողովրդեան հաղորդ չառնելը, որ Պատարագը լմնալէն յետոյ սրբազան Հացէն և Բաժակէն չեն պահեր հարկաւոր պահու համար։ Երկրորդ պատճառ է եկեղեցեաց մէջ ապահով տեղ չունենալնին։ Երրորդ՝ իրարու երկիրներ կողոպտելու ատեն, որ յաճախ կը պատահի, սովորութիւն ունին եկեղեցիներն ալ կողոպտելու և անօթեղէնները (2) ուրիշ եկեղեցեաց ծախելու. ասոր համար զանց առնուած է կենարար Հացէն և Բաժակէն պահել թէ որ Կրաւլներէն մէկը վտանգաւոր հիւանդութեան մէջ հաղորդուիլ ուզէ, կը պարտաւորի օր յառաջ լուր տալ քահանային և եկեղեցպանին, և հետեւեալ առաւօտուն կանուխ Պատարագ կը մատուցուի, որուն ծախքն ալ ինքը կը քաշէ. Պատարագէն յետոյ սպասաւորող քահանային սկիհը բռնած և պատարագիչ քահանային հանդերձ միւս պաշտօնեաներով հիւանդին տունը կու գան, ու կը հաղորդեն զայն առանց խոստովանցընելու :

---

(1) Առ Կորն. Ա. Գլ. ԺԱ. 20։

(2) Արծաթեղէն անօթ մը եթէ կողոպտելու ըլլան, իրենց կաշիէ վահանին երեսը զարդարել կուտան ակերչի ձեւօք։

Հաղորդութենէ արգելուողներն են՝ յայտնի շնութեան և պոռնկութեան հետեւողները, որոնք մեղաւոր կը համարուին Կրօնաւորներուն, այսինքն հաղորդականներուն քով : Քահանայք ասոնց Հաղորդութիւն չեն տար, թէեւ կենաց վերջին շունչն հասնելով փափաքանօք խնդրելու ըլլան. ուստի կը մեռնին առանց խոստովանութեան և Հաղորդութե : Այս ցաւալի վախճանը կ'ունենայ քրիստոնեայ Հաբէշից երրորդ մասը. և ամենեւին ոչ քահանայից և ոչ Կոփտի առաջնորդէն հոգն է անոնց առանց քրիստոնէական պատրաստութեան հեթանոսաբար վախճանիլը :

Բայց այն մեղաւոր համարուած և անհաղորդ մեռնող խեղճ քրիստոնէից Թաղման կարգը քրիստոնէաբար կատարելու համար կը վազեն կու գան քահանայք և կարդացող դպիրք, և անոնց հոգւոյն փրկութեան համար ալ ամբողջական պաշտօնագիրն և պատարագուց կ'առնուն :

Կրօնաւորները.

Քրիստոնեայ Հաբէշից մէջ երեք կարգ մարդիկ կան որոնք Հաղորդ կ'առնուն, և իրենց լեզուով Կրօնէ կը կոչուին. և ասոնք ժողովրդեան ամենափոքր մէկ մասն են :

Առաջին կարգինները : Ասոնք ճշմարիտ քրիստոնեայ և օրինապահ ձեւացողներ և սուրբ Աւետարանին մէջ յիշուած կեղծաւոր փարիսեցւոց նման ինքնապարծ մարդիկ են, որոնք հասակնին առնելէն յետոյ աշխարհէ ձեռք կը քաշեն և Կրօնէ կ'ըլլան, և մեծ յարգ ունին չհաղորդուողներուն քով և դատաստաններու մէջ.

ինչպէս օրինակի համար Տաճկաց ռամիկներուն առաջ իրենց Էֆէնտիները : Այս Կրօնաւորները, ինչպէս ըսինք, իրենց պատանեկութեան և երիտասարդութեան ժամանակ ամեն օր մոլեկան ախտերու, շնութիւններու և տեսակ տեսակ անառակութեանց հետեւելէն, ու ամիսը շաբաթը և օրն անգամ մը կնիկ փոխելէն ետքը, երբ հասակնին լցուելով ու ցախրանալով կը լթափին ու կը տկարանան, յետ այնորիկ իրենց սրտին հաւնած մէկ կնկան հետ դաշնադրութիւն կ'ընեն սուրբ Հաղորդութեան վրայ ուխտելով իրարմէ չզատուելու, որով կը ստիպուին ամեն շաբաթ ամեն պատարագի ներկայ գտնուելու ու հաղորդուելու՝ թէպէտեւ առանց խոստովանութեան, և կը կոչուին Կրօնէ : Ասոնց զղջումը Աստուծոյ երկիւղէն և վերջին դատաստանի սարսափելիքէն չէ, այլ կամ օրինաւոր զաւակ չունենալնուն, կամ առ ամօթոյ և կամ յետ այնորիկ դարձեալ ընելիք խաբէբայութիւննին և սուտութիւննին անով ծածկելով ժողովրդոց քով յարգ ու պատիւ ստանալու յոյսէն : Որովհետեւ զղջումի գալէն և յայտնի ամուսնութենէն յետոյ, կրնային անկէց ետքը ծածուկ շնութիւն ու գողութիւն ընել :

Այս Կրօնաւորներուն կնիկը թէ որ մեռնելու ըլլայ, պէտք են իրենք կրօնաւորաց կարգը մտնել, վասն զի երկրորդ անգամ կին առնելու հրաման չկայ. ասոր համար Կրօնաւորներէն ոմանք կնիկնին մեռնելէն ետքը կը դադրին Հաղորդ առնելէն, և հասարակաց կիներ կը գործածեն յայտնի, և կամ առ երեսս կրօնաւոր կ'ըլլան և ծածկապէս կը շնան :

Ասոնց յաճախ հաղորդուելնուն մէկ պատճառն ալ իրենց դաշնադրութեամբ ընդունած կնկանց սիրտը կասկածներէ ապահովելու համար է : Ասոնք ժողովրդէն յարգանք ընդունելու համար երբեմն ճշմարտախօս և իրաւասէր կը ձեւանան այլոց մօտին, իսկ իրենց շահուն որ գալու ըլլայ, ամեն տեսակ կեղծաւորութիւն, սուտութիւն, և խաբէութիւն ի գործ դնելով՝ մտքերնուն մէջ եղածը յառաջ կը տանին : Եթէ մէկը անոնց ապօրինաւոր և կեղծաւպատիր ընծայքնին երեւնուն տալու ըլլայ, կըսկսին զիրենք արդարացընել պատիրպատ խօսքերով. Կորավլի ենք մենք, կ'ըսեն և այն մեղադրող մարդուն վրայ այնպէս մուրեր կը քսեն, մինչեւ. Հոն հաւաքուող բազմութիւնն ալ կը համոզեն իրենց ըսածին, և ամենուն համակրութիւնը կըստանան և մեղադրողը յանցաւոր կ'ընեն: Ճշմարիտ փարիսեցիները ասոնց քով արդարացեալ կը համարին առանց երկբայութեան: Գործոյ մը համար դատի մտած ատենին, խաչ մը կամ համրիչ մը վիզերնին կախելով իրենց Կորավլի ըլլալը բարձր ձայնով ամենուն կը յայտնեն, որ ըսելու խօսքերնին իբրեւ ճշմարիտ ընդունելով իրաւունք տան իրենց. Ինչպէս որ մեր քովն իբրեւ սպասաւոր և կամ իբրեւ զաւակ ընդունած Պլաթտա–Պրաւ անուն Կորավլին ըրաւ այս բաներս մեզի հետ դատի մտած ժամանակը, (Տես հատ. Ա. Երես 97–104).

Երկրորդ կարգինները. Ասոնք ալ առաջին կարգի Կորավլիներուն նման ամեն տեսակ մոլութիւն ու ցոփութիւն կատարելէն յետոյ, իբր թէ հրաժարելով յետ այնորիկ կը հաղորդուին. բայց անկէց ուրիշ բանի համար չէ, այլ իրենց ապառնի մոլութիւնները մարդոց աչքէն ծածկելու համար, որոնց առջեւը ճշմարիտ ճգնաւորի մը պէս խեղճ ու ողորմելի կերպարանք մը ցոյց կուտան: Եւ այս կարգին մէջ կը մտնեն երբ ծերանալու և աղքատնալու կ'ըլլան, և ժողովրդոց առջեւ իբրեւ մէկ սուրբ Անտոն կամ սուրբ Մակար մը կը համարուին: Էրիկ մարդիկ իրենք զիրենք Ապպա (հայր) կը կոչեն. իսկ կնիկ մարդիկ Ամմահօ (մայր կանանց) կ'անուանեն: Այս կարգէն են Երուսաղէմ գնացող Հապէշ աղօթաւորները, որոնք վիզերնին մէկ մէկ խաչ և համրիչ անցընելով, և կամ լոկ համրիչ մը, կըսկսին ասդին անդին շրջելով մուրալ և ապրիլ: Ասոնք ի բնէ կրթեալ ըլլալով կեղծաւոր և փարիսական ձեւերու և շարժմունքներու, առանց աշխատութեան կրնան ամեն ձեւի յարմարցընել զիրենք, որով դիւրաւ կը հասնին իրենց նպատակին: Մարդ մը տեսնելուն պէս կըսկսին

բարձր ձայնով աղօթել, և Հայր մերը հարիւր կամ երկու հարիւր անգամ կրկնել ու համրիչը քաշել, որպէս զի տեսնողին զարմանքն ու երանութիւնը իրենց ձգեն և անոնց սիրտը յողորմութիւն շարժեն. եթէ չկրցան յաջողիլ, չեն յուսահատիր, աղօթքը կը շարունակեն, մինչև որ կարող ըլլան մարդը կամ տանտէրը միամտեցնել իրենց վրայ. Թէ որ անոնց քով խլելու բան մը տեսնեն, աղօթելու ժամանակ զանիկայ գողնալու միջոցներուն վրայ կը մտածեն: Ինչպէս մեր քովը ուրիշ մէկ սպասաւորը, զոր սուրբ և ճգնաւոր կարծած էինք, առաւօտուն կանուխ մեզմէ յառաջ արթննալով մեր խցին մէջ ման կուգար աղօթելով, մէկ ձեռքով համրիչը կը քաշէր, և միւս ձեռքով արմտեաց ամպարին մօտենալով կ'առնէր անկէ գոգին մէջ կը լեցընէր, ու մրմնջելով դուրս կ'ելլէր և երեսը դէպ ի արեւելք դարձուցած աւելի բարձրաձայն կ'աղօթէր, մինչեւ որ իր շնացեալ կինը ձայնը լսելով կու գար և գոգին մէջ եղած արմտիքը կ'առնուր կ'երթար:

Այս տեսակ Ապպաները Ամմահօներուն հետ ծածուկ կը տեսնուին, որոնց ցորեկը իբր թէ սաղմոս դաս կուտան և գիշերը հետերնին կ'ընկերանան:

Երրորդ կարգինները. Այս կարգը կազմողներն են կաթնակեր և փոքրահասակ տղայքը թէ մանչ և թէ աղջիկ, որոնք իրենց ծնողաց ստիպմամբը ամեն պատարագի կը հաղորդուին, չէ թէ իրենց գործած մեղացը թողութիւն և սրբութիւն գտնելու համար, որովհետեւ տղայք մեղք չեն ունենար կ'ըսեն իրենք, այլ ընդհանուր սովորութեան մը հետեւելով հասարակ սեղանի պէս ուրախութեամբ կը վազեն պատարագիչ քահանային քով հաղորդուելու: Իսկ ծնողաց դիտաւորութիւնը ուրիշ է. որովհետեւ տղայք երբ խելահաս ըլլան, երկրին սովորութեան համեմատ շնութեան և մոլութեան անձնատուր պիտի ըլլան բնականաբար, և այն ժամանակ պիտի արգելուին թերեւս մինչեւ ի մահ հաղորդ ընդունելէն, գուցէ այն մեղաց հոսանքին մէջ օր մը մահը վրայ հասնելով մեռնելու ալ ըլլան, ուսափ մանկութեան մէջ ընդունած հաղորդը՝ երիտասարդութեան մէջ գործած մեղքերնուն քաւութիւն կուտայ կ'ըսեն ։ Ծաղրելի կարծիք ։

Փոքր տղայք կը հաղորդուին յառաջ քան զջնութիւնն. իսկ հասակաւոր Կուսաղջիկները յետոյ քան ըղջնութիւնն ։ Չափահաս պատանեակ մը թէ և մաքուր ըլլայ ի մեղաց և երդմամբ հաստատելով աղաչելու ըլլայ որ հաղորդեն զինքը, դարձեալ չեն հաւատար իր վկայութեան և չեն հաղորդեր ։

Զ. Կարգ. և ձեռնադրութիւն ։

Զ. Հաբէշից եկեղեցին, ինչպէս միւս խորհուրդներուն՝ նոյնպէս և ձեռնադրութեան խորհրդոյն մէջ համաձայն չէ ուրիշ եկեղեցեաց հետ. Եկեղեցական ինը դասէն երեքը միայն, կամ լաւ ևս է ըսել՝ երկուքը միայն ընդունած է, այսինքն՝ Քահանայութիւնը և Դպրութիւնը. Սարկաւագութեան աստիճան ալ թէպէտ և կը ճանչնայ և ունի, սակայն երկու աստիճանաց ալ օրհնութիւնը միակերպ է, ինչպէս պիտի խօսինք.

Եկեղեցականի մը զաւակը հարկաւ պէտք է եկեղեցական ըլլայ, նոյնպէս ուխտիք եղած զաւկները. վասն որոյ խիստ շատ են եկեղեցականաց մասը, և շատ ալ ցանկացողներ կան, ոմանք փառաց և ոմանք ապրուստի համար ։

Անոնք որ քահանայ, սարկաւագ և դպիր օրհնուիլ կ'ուզեն, կանխաւ իրարու ձայն տալով բոլոր շրջակայ գիւղերէն կուգան կը ժողվին և կ'ըլլան մեծ բազմութիւն մը, որոնք խաղալով երգելով Առաջնորդին տանը քով կը մտնեն ։ Առաջնորդը բացօթեայ տեղ մը վրանը լարել կուտայ իսկոյն, և աթոռի մը վրայ բազմելով հրաման կ'ընէ որ քահանայ ըլլալիքները սարկաւագներէն ու դպիրներէն որոշուին. յետոյ իր առջևը կը կանչէ քահանայացուները, և անոնցմէ երկերկու ալադրամ[1] առնելով կ'երդուեցընէ զանոնք որ իր դաւանութիւնը միայն ընդունին և խոստովանին, եւ տարբեր դաւանութիւն ունեցող ժողովուրդներն ալ նզովել կուտայ[1]. և ասանց քննելու ու տեղեկանալու անոնց վարուցն ու բարուց և գիտութեանը, իր բոլորտիքը ժողվելով Ղփտւոց լեզուով, որ Հաբէշներուն անհասկանալի է, վրանին կը կարդայ, և ձեռքը անոնց վրայ դնելով՝ երեք անգամ երեսնին կը փչէ, և երեք անգամ ալ դէպ ի բերաննին խօ խօ ընելով կը թքնէ ։ Այս ձեռնադրութեան հանդէսին հասարակ ժողովուրդէն մարդ ներկայ չգտնուիր ։ Նորընծայից տուած խրատն է տարուան եօթը ծոմերը[2] լաւ պահել. այս պատուէրը խոստանալով ընդունելով կ'արձակին և կ'երթան իրենց ընտանեաց քով լաւ սովրութեան իւրեանց ։ Թէպէտ և քահանայութեան բարձր ու սրբազան պաշտօն մը ըլլալը չեն գիտեր, բայց քահանայ ձեռնադրուելնին իրենց աշխարհային օգտին համար ըլլալը լաւ ըմբռնած են, և այն նպատակին համար գործ կ'ածեն միշտ ։

Ներքինեաց արգելք չկայ քահանայ ըլլալու, նոյնպէս և անզաւակ աշխարհականաց ։

Երկրորդ և երրորդ կարգերն են Սարկաւագութիւնն ու Դպրութիւնը ։ Այս կարգերն ալ ընդունել ուզողներէն մէկ մէկ ալադրամ կ'առնու. յետոյ զանոնք ամէնը մէկտեղ կը ժողվէ, և անոնց բոլորտիքը երեք անգամ դառնալով կը խաչակնքէ և կ'օրհնէ, և դէպ ի երեսնին երեք անգամ փչելով խօ խօ կ'ընէ, և կ'ըլլան որը սարկաւագ և որը դպիր, ինչպէս որ կը բաղձան իրենց ծնողքը ։ Ասոր հետեւ այս խմբին մէջ մինչև անգամ մէկ տարեկան կաթնակեր տղայք ալ

---

[1] Ժամանակին համեմատ 5 էն մինչև [illegible]

[1] Նորընծայք Առաջնորդէն դաւանութիւնը ընդունելէն յետոյ, դարձեալ կը դառնան իրենց առջի խոստովանութեանը, և զիրենք ձեռնադրողը յայտնապէս կը պախարակեն, կը հայհոյեն և կը նզովեն թէ զինքը և թէ անոր դաւանութիւնը ։

[2] Տարւոյն եօթը ծոմերն ասոնք են. Մեծի պահոց 55 օրը. Առաքելոց պահքը. Սուրբ Աստուածածնի 17 օրը. Ծննդեան 44 օրը. Քուսքամին 40 օրը, որ իրենց երևելի սրբոց մէկն է. Նինուէի ապաշխարութեան 3 օրը, և շաբաթական երկու աւուր ծոմերը ։

կը գտնուին , որոնց հասակը լեցուելուն կ'ըսկսին որը սարկաւագութեան եւ որը դպրութեան պաշտօնը վարել . սարկաւագ եղողը թէ որ ուզէ յետոյ կ'ամուսնանայ և ձեռնադրուելով կ'ըլլայ ամուսնաւոր քահանայ , ապա թէ ոչ՝ կ'ըլլայ կուսակրօն քահանայ . և կան ալ որ չկրնալով այս լուծը տանել , կը հրաժարին բոլորովին ծընողական կամօք ընդունած հոգեւորական կարգէն , եւ կ'ըլլան զօրք և կամ հասարակ ժողովուրդ .

Է . Պսակ , կամ Ամուսնութիւն .

Է . Այս խորհուրդս ալ զոր ամէն ուղղափառ եկեղեցիք ընդունած են իբրեւ սուրբ , ըստ առաքելոյն Պօղոսի (1) իբրեւ օրինակ Քրիստոսի ընդ եկեղեցւոյ միաւորութեանը , բոլորովին խափանուած է . և ասկէ յառաջացած է անշուշտ ապօրինաւոր ամուսնութեանց յաճախութիւնը և կերպ կերպ շնութիւններ , կնաթողութիւն և այլն : Եւ այս օրուան օրս ոչ աշխարհականք և ոչ քահանայք կը ճանչնան և կ'ընդունին այսպիսի խորհրդոյ մը գոյութիւնը . ըստ որում քահանայք ալ փոխանակ հսկելու սուրբ խորհրդոյ անարատ պահպանութեանը , պատճառ տուած են անոնց պղծման , օրինակ առնելով իրենց սուրբ Գրոց մէջ յիշուած նախնի նահապետները : Միայն քաղաքական պայմանադրութեան կապ մը ունին մէջերնին , բայց այն ալ յարգ և զօրութիւն չունի . ըստ որում մարդկային անզուսպ կիրքերը խոհեմութեան և բանականութեան ձեռօք չափաւորեալ որ չըլլայ , ըստ օրինակի անասնոց՝ ոչ օրէնք և ոչ պայմանք օգուտ կ'ընեն , մանաւանդ եթէ օրինազանցութիւնը բարձրագոյն իշխանութենէ մը իր արժանաւոր պատիժը չընդունի : Ասոր այն ժամանակ ամուսնութեան կապ՝ իւրաքանչիւր մարդոյն իւր կամքը կ'ըլլայ , ինչպէս է Հապէշներունը , որոնք այնչափ կին կրնան առնուլ՝ որքան որ իրենց դրամական կարողութիւննին կը ներէ . մեծամեծ մարդիկ մինչեւ երեք հարիւր կին ունին , ինչպէս Ուպիէ իշխանը , Ռաս Ալին , Թէոդորոս Թագաւորը , Թըրսօ—Կովազին և այլք ունէին և ունին :

Քիչ կը գտնուի մէջերնին քաղաքական դաշամբք ամուսնացեալներ . և եթէ այրը ուզէ՝ նոյն դաշանց համեմատ կրնայ կինը արձակել , պայմանեալ դրամը վճարելով և փոխադարձաբար . եթէ կինը տանը կառավարութեանը մէջ հաւատարիմ է , յայտնի կը պահէ իբրեւ օրինաւոր կին , որուն կը յանձնէ իւր տանը տընտեսութիւնը և հոգը . բայց ազատ է դարձեալ այրը օրինաւոր կնոջմէն ի զատ ուրիշ կանայք ալ առնուլ որքան որ ուզէ , կամ արդէն տնական ծառայութեան մէջ գտնուողները իբրեւ կին գործածել . Այսպէս են նաեւ բոլոր եկեղեցականաց , քահանայից ու սարկաւագաց ամուսնութեան ձեւն ու պայմանը . որոնց կինը մեռնելէն յետոյ թէպէտ հրաման չունին յայտնի կին առնուլ , բայց շատերը օրինաց դէմ կը մեղանչեն անխղճաբար :

ԳԼՈՒԽ Դ.

Ննջեցելոց թաղման կարգը .

ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆ ունին՝ թէ որ մէկը մեռնելու ըլլայ , առաւօտուն կանուխ նոյն ննջեցելոյն տընէն մէկը բարձր տեղէ մը պոռալով՝ լուր կուտայ ժողովրդոց և շրջակայ մօտ գիւղացիներուն : Մեռելոյն մարմինը կը լուանան և կտաւով կը պատեն և փախթի մէջ կը պլլեն և յետոյ իրեն տանը բարձրկեկ նստարանին վըրայ (1) պառկեցընելով կը կապկպեն կաշիէ փոկերով : Քահանայն կուգայ քանի մը դպիրներով , Հայր մերով մը կըսկսին բոլոր սաղմոսը քաղել . յետոյ երգելով կ'առնուն կը տանին և եկեղեցւոյն շրջապատի դրան առջեւ կը դնեն. ուր աւետարան մըն ալ կարդալով կը վերցնեն ներս կը տանին, և եկեղեցւոյն մէկ դռնէն խոթելով և միւս դռնէն դուրս հանելով վար կը դնեն. Մեռելին հասակն ու թանձրութիւնը չափելով՝ անոր համեմատ գերեզման մը կը փորեն և կաշիէ փոկերով դժուարութեամբ մը վար կ'իջեցնեն և հողով կը ծածկեն:

---

(1) Եբրայ . ԺԳ . 4 .

(1) Տես հատ . Ա . երես 53 .

Թէ որ մեռնողը եկեղեցական կամ երեւելի աշխարհական մըն է, յուղարկաւորութեան միջոցին թմբուկ զարնելով կ'երթեն խառնաձայն. այր և կին մարդիկ զատ զատ խումբեր կազմած բոլորաձեւ կը շարուին և դըրբաց հետ երգելով ու ցատքըռտելով կը տանին. տեղ տեղ ձայնը վար դնելով կանգ կ'առնեն:

Հրէից նման քառասուն օր սուգ կը բռնեն. և այնքան ատեն միջոցին մէջ ոչ գլուխնին կը գերծեն և ոչ իւղով կ'օծեն. Ննջեցելոց հոգւոյն համար եղած պաշտօնն ալ Թաղման կարգին ձեւով է: Թէ որ եկեղեցւոյն դրան առջեւը կատարելու ըլլան, միայն դպիրները կ'երթեն ու կը խաղան թմբուկ զարնելով. իսկ թէ որ ննջեցելոյն տանը մէջ կատարուի, կանայք ալ առանձին պար բռնելով կ'երգեն և գովասանքներ կ'ըսեն մեռելոյն անձին վրայ, և լացք կ'ընեն: Եթէ ննջեցելոյն տէրը երեւելի և կարողութիւնը տեղը մարդ է, եկող բազմութեան հոգեւոյ—հացն ալ կուտայ, կորկոտի կամ մեղրադինի կը հանէ, ու եկեղեցականաց և աղքատաց դրամ ալ կը բաժնէ:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Կրօնական խորհուրդներն, ու դաւանանքի տարբերութիւնները:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ վարդապետութեան ուսմունքները առանձին դասատուութիւն մը ըլլալով, այս պաշտօնը աշխարհական գիտնոց ձեռքն է, որոնք Հրէից

կարդացողներուն նման յատկացեալ տիտղոսով մը Թէֆֆուէր կը կոչուին, որ կարդացող կը նշանակէ: Քաղաքներուն կամ եկեղեցականաց մէջ կրօնական մեծ մը պատահած ատեն՝ երկու կողմէն ալ ասոնք կը կանչուին որպէս զի սուրբ Գրոց համեմատ ուղիղ և ճիշդ լուծում մը տան: Սակայն թէ եկեղեցականաց և թէ աշխարհականաց ընդհանրութիւնը յետին տգիտութեան մէջ գտնուելով, աւելի իրենց խալփի Առաջնորդին խօսքին և դատմանը կը համոզուին քան թէ գիտնականաց. որովհետեւ անոնք իրենց ցեղն ու անառակ վարքովը դէշ համբաւ ունենալով՝ իրենց գիտութեան յարգը կորսուած է և խօսքերնին ազդեցութիւն չունենար խիստ շատ անգամ. ուստի վէճը փոխանակ խաղաղելու՝ աւելի կը զօրանայ, մինչեւ անգամ կանոնագրքերուն ալ մտիկ ընել չեն ուզեր. երկու կողմն ալ իրենց կարծեաց և համոզման մէջ հաստատ մնալով կռիւին վերջը նզովել ու բանադրել, և վէճը կը մնայ ինչ որ էր: Այս պատճառաւ Հրէից նման իրենց մէջ ալ կրօնական և դաւանութեան խտրութիւններն ու այլայլութիւններն օրէ օր կ'աւելնան և հաստատութիւն կը գտնեն. և այս մասին այնքան առաջացած է ատելութիւնը մէջերնին, որ իրարու դաւանութեան հակառակ եղող եկեղեցականք եկեղեցիներն անգամ կը խորշեն, և չեն երթար սպասաւորութիւն ընելու իրենց դաւանակից չեղող եկեղեցեաց մէջ՝ մահու չափ խորշելով իրարմէ:

Հաւասիկ Հապէշից եկեղեցւոյն հաւատոյ խոտորնութեան մէջ խտրական կէտերը, որոնք երեք մասի կամ աղանդի կը բաժնուին: Առաջին, անոնք որ երկու ծնունդ կը դաւանին Քրիստոսի, և Որդին՝ օծումն: Երկրորդ, անոնք որ երեք ծնունդ կը դաւանին, և Հոգին Սուրբ՝ ճշմարիտ օծումն: Երրորդ, անոնք որ կը դաւանին առաջիններուն պէս երկու ծնունդ և ըզՀոգին Սուրբ՝ օծումն: Այս երեք տեսակ դաւանութեանց վրայ հոս կը համարիմ զատաբար խօսիլ եւ պարզել որչափ որ կրցայ իմանալ և որչափ որ կրցան իրենք ալ իմացընել ինծի:

Ա. Երկու ծնունդ Քրիստոսի և Որդին օծումն դաւանողները։

Ասոնք իրենց լեզուով ՀՈՒ–ԼԷԹ–ԼԷՏԷԹ՝ ՈԼՏ–ԳԸԲ կը կոչուին, այսինքն երկու ծնունդ կը դաւանին Քրիստոսի, մէկ մը Հօր Աստուծմէն, երկրորդ՝ սուրբ Կոյս Մարիամէն. բայց ՈԼՏ–ԳԸԲ, այսինքն Որդին՝ իւղ կամ օծում ընելով կը տարբերին և կ՚որոշուին միւս երկու մասերէն։ Ասոնք Հօր Աստուծոյ իսկական ծնունդը միածին Բանն Աստուած իսկ օծումն կը խոստովանին, եւ կ՚ըսեն այսպէս, թէ ինքն Որդին Աստուծոյ՝ ըստ որում Աստուած կատարեալ և ամենայնի կարող, իւր աստուածային ինքնազօր զօրութեամբը Մարիամ սուրբ Կուսին արգանդին մէջ յղացած կէտին օծուեցաւ Հօր Աստուծմէն միայն, ու երբէք չունի կարօտութիւն և հարկաւորութիւն Հոգւոյն Սրբոյ գործակցութեանը, այսինքն զՀոգին Սուրբ ընդունելու. և կամ Հոգւով Սրբով օծուելու Մարիամայ արգանդին մէջ մարմին առած կէտին։ Այս մասին կը հակառակին միւս երկու կողմի Հապէշ քրիստոնէից հետ, և կ՚ուրանան ադամային եօթնարփեան շնորհօք զարդարեալ և աճեցեալ մարդն Յիսուս Քրիստոս ընդդէմ սուրբ Գրոց բարբանջելով։ Իսկ թէ որ Հոգին Սուրբ օծումն եւ Քրիստոս սուրբ Հոգիէն օծեալ ըլլալը սուրբ Գրքերուն վկայութեամբը և եկեղեցւոյ ընդունած գրքերով հաստատելու ելլեն միւս կողմէն, առանց բնաւ համոզուելու՝ ագիտաբար յամառելով վերջին սաստկութեամբ կը պնդեն անոնց դէմ իրենց բերանացի ուսած դաւանութիւնը։ Եւ եթէ խիստ նեղը մնալու ըլլան, այսպէս կ՚ըսեն. “Դուք Ապունաներէն (Ղպտի եպիսկոպոսներէն) աւելի գիտնակա՞ն էք. անոնք բերին մեզ սուրբ հաւատը և Հանգանակը. դուք անոնցմէ և անոնց գրքերէն սորվեցաք և կը սորվիք մինչեւ հիմայ։ Անոնք ձեզմէ չսորվեցան և չեն սորվիր երբէք, նոյնպէս և մենք ձեզմէն չենք ուզեր սորվիլ. անոնք են մեր կրօնապետները և մենք անոնց դաւանակից ժողովուրդը։

Մենք Մարկոս աւետարանչի Աթոռը՝ անոր դաւանութիւնը և անկէ եկող առաջնորդները ի բնէ անոր ճանչցած և ընդունած ենք և կ՚ընդունինք մեր նախնիքներուն հետևելով։”

Այս դաւանութիւնը վերջին դարուս մէջ եկող Խըպտի Առաջնորդաց կուսան հակառակորդ կողմերը. և որովհետեւ այս դաւանանքը ընդունողները Թէկրիու ժողովուրդներն են և անոր մօտ սահմանակից Հապէշները, վասն որոյ միւսներուն քով մոլորեալ կը համարուին։ Եւ թէպէտ ասոնք բաղդատութեամբ միւս երկու մասերէն քիչուոր են, բայց Մասաուայէն եկող Խըպտի Առաջնորդները իրենց երկրէն, այսինքն Թէքրիէն անցնելով, հարկ կ՚ըլլայ իրենց՝ նախ անոնց դաւանութեանը տեղեկանալ. և կարծելով թէ՝ բոլոր Հապէշու երկիրը այնպէս կը դաւանի, իրենք ալ միաձայնաբար զայն ընդունելով կը մոլորին միւսներուն նկատմամբ, ապա թէ ոչ՝ իւրեանց առաջնորդական իրաւունքներու արդիւնքները կը կորսնցընեն։ Խորամանկ Թէկրիացիք դեռ Առաջնորդը իրենց երկիրը չհասած, շուտ մը հեռաւոր երկիրները համբաւ կը հանեն թէ՝ Առաջնորդը մեր ՈԼՏ–ԳԸԲ կրօնքէն է, և բոլոր երկիրը խառնակութեան մէջ կը ձգեն։ Խեղճ Առաջնորդը Կոնտէր գալուն կը հասկընայ իւր սխալմունքը, և իւր խօսքը ետ առնելը ամօթ համարելով՝ տեսակ տեսակ վէճերու և յուզմունքներու պատճառ կուտայ. և որպէս զի իւր կողմը զօրացնէ և զինքը մինակ չթողու, կրկին ակամայ կամօք փառամոլ ու կաշառասէր գիտնականներն իւր կողմը որսալ, և ասով աւելի վէճը կը սաստկանայ և արմատ կը ձգէ։ Քահանայից եւ ժողովրդոց մեծագոյն մասն ալ, ինչպէս ըսինք, ագէտ ըլլալով՝ նոր եկող Առաջնորդին խօսքին համոզուելով անոր կողմ կը դառնան և անոր դաւանութիւնը կ՚ընդունին, ինչպէս և անոնք որ գիտութեամբ կը հաւնին իրեն, որպէս զի իւր յատկացեալ կալուածոց վրայ տեսչութե և հոգաբարձութեան պաշտօն մը ընդունին։ Շատ անգամ կ՚ըլլայ որ իրեն հակառակորդ կողմի գիտնականներուն ձայնը հասարակութեան մէջ զօրանալով և տարածուելով, կարող կ'ըլլան ծանր նախատինքներով և բռնութեամբ կրկին Թէկղիի սահմանը հալածելու, ինչպէս ըրին Ապունա-Սելամին, որ թէպէտ և Թէկղիացւոց դաւանանքը ակամայ ընդունած էր կ'ըսեն, հոն հասած ժամանակը, բայց յետոյ երբ երեք ծնունդ դաւանողներէն Թէկղիի կողմը կը հալածուի, այն ժամանակ բոլոր սրտով կ'ընդունի անոնց վարդապետութիւնը։ Ասանկ հալածական առաջնորդներու գերեզմաններ այգին անդին շատեր կան. և Արուայի (Թէկղիի) Մետանի Ալէմ եկեղեցւոյն մօտ է նաև Ապունա-Սելամիի նախորդ առաջնորդին գերեզմանը, որ Տաճկաց Թիւրպէ ձևով շինուած է։

Բ. Երեք ծնունդ Քրիստոսի և Հոգին Սուրբ՝ օծումն դաւանողները.

Երկրորդ մասը երեք ծնունդ (Սօս-լիտէթ) կը դաւանի ի Քրիստոս, և Հոգին Սուրբ՝ իւղ կամ օծումն (Մէնֆէս գըտտուս դըլ)։ Ասոնք բացարձակապէս ընդունելով այն դաւանութիւնը, միւս երկու ծնունդ (Ուլդ-դըլ) խոստովանողներու հետ մահու չափ կը հակառակին զիրար հայհոյելով քան թէ երրորդ մասին հետ։ Այս աղանդէն եղողները երեք ծնունդ կու-տան մարդացեալ Բանին Աստուծոյ. Հօր Աստուծմէն, սուրբ Հոգիէն և Մարիամ կուսէն։ Կը ծնի կ'ըսեն, Բանն Աստուած իւր հայրական ծոցէն անհատաբար. ծնաւ ժամանակաւ Մարիամ կուսին արգանդին մէջ յղացման կէտին սուրբ Հոգիէն. և ինն ամսէն զկնի ծնաւ Մարիամ կուսէն։ Եւ կամ այսպէս. անժամանակ ծնունդ Որդին սուրբ Աստուած՝ անժամանակապէս ծնանի սուրբ Հօրէն Աստուծոյ. և Մարիամ կուսին արգանդին մէջ մարմին առնելու կէտին Հոգւով Սրբով օծուելով Հոգւոյն Սրբոյ եօթնարփեան շնորհքները ընդունելով ինչպէս Ադամ ի դրախտին՝ Սուրբ Հոգիէն ալ ծնաւ. և ինն ամիս ետքը կոյս Մարիամէն ծնաւ ու եկաւ աշխարհ նոյն Բանն Աստուած՝

օծեալ Քրիստոս իբրև նոր Ադամ կատարեալ, և աւելի քան զԱդամ աստուածային անձնաւորութեան միաւորուելով։ Ասոնց այս կերպ դաւանութիւնը գուցէ յառաջ եկած ըլլայ Թէկղիացւոց Ուէ-Գըլ խոստովանութեան դէմ մաքառելէ, Բանին Աստուծոյ ի Հոգւոյն Սրբոյ օծուիլը աւելի հաստատելու համար, և Բանին Աստուծոյ ի Հոգւոյն Սրբոյ օծուելուն և կամ չօծուելուն վրայ օրէ օր եղած վիճաբանութիւններէն և հակառակութիւններէն զայրացեալ՝ մինչև երրորդ ծնունդ մը ևս ի Հոգւոյն Սրբոյ ըլլալը բերեր եզրակացուցած են։ Սուրբ Աւետարանին մէջ գրուած հրեշտակապետին խօսքն ալ իբր վկայութիւն մէջ կը բերեն ըսելով. «Եւ ծնեալն ի Հոգւոյն Սրբոյ է.»

Այս դաւանութիւնն ընդունողներն են Կոնտերէն և Պեկամտըրէն մինչև Շօայի երկրին քրիստոնեայ ժողովուրդները։ Ժամանակ առ ժամանակ Հապէշստան եկող պապական միսիոնարները շատ աշխատած են որ երկու բնութեան վարդապետութիւնը ընդունել տան Հապէշներուն, և ասոր մէջ յաջողելու համար ի շնորհակս անոնց՝ առ երեսս ընդունած են իրենք ալ երրորդ ծնունդ մը Քրիստոսի ի Հոգւոյն Սրբոյ, այսու ամենայնիւ դարձեալ չեն յաջողած և ապարդիւն ետ դարձած են։ Ինչպէս Շօա երկրին հարաւակողմը Քաֆա ըսուած նահանգը կը գտնուի դեռ պապական Մասխա անուն ծերունի եպիսկոպոս մը. որուն համար կը պատմեն, թէ բաւական ժամանակ վաստակելէն և օգուտ մը չքաղելէն յետոյ Քաֆա կ'երթայ, և հոն կը յաջողէ բաւական մարդիկ որսալ, մինչև երկրին իշխանն ալ իւր դաւանութեանը դարձուցած է։ Ապունա-Եագուպ անուն ուրիշ պապական միսիոնար մըն ալ եկած է Ապունա-Սելամիին առաջնորդութենէն առաջ, և այս երեք ծնունդ դաւանող ժողովուրդէն մեծ ընդունելութիւն և սէր կը գտնէ. և ինքը անոնց վարդապետութեան դէմ չմաքառելէն զատ՝ սիրով ալ կ'ընդունի զայն, մինչև որ երկու բնութեան խոստովանութիւնն ալ Հապէշից մէջ մտցնէ։ Ասկէ բերան դրամի շռայլութիւնները բաւական գործ կը տեսնեն և բոլոր ժողովուրդը գրեթէ իրեն կը գրաւէ. բայց երբ կրակի երկու բնութեան վարդապետութիւնը տարածել երկրին մէջ, այնժամանակ ժողովուրդը իրեն դէմ կը խռովի, և մինչև անգամ կը յանդգնի անոր տունը տեղը տակնուվրայ ընել, կողոպտել. խեղճը դողալով ճամբաներով գիշերանց փախչելով շունչը Թէկրիի երկիրը կ'առնու, և անկէ Մուսուլ կու գայ, և իւր կեանքը մահուանէ կ'ազատէ ։

Գ. Երկու ծնունդ՝ և Հոգւոյն սուրբ օծման դաւանանքները ։

Այս մասը ուղղափառ կարծուածներն են. և ասոնք են Կոճամի ժողովուրդները, որ կը գտնուին Դէֆթէրաներուն՝ այսինքն կարդացողներուն մեծագոյն մասը. որոնք իբր թէ սուրբ գրոց և սուրբ հայրապետաց կանոնացը համեմատ երկու ծնունդ (Հուլէթ—լիւէթ) և զՀոգւին սուրբ օծումն կամ իւղ (մէնֆէս գըտուս գըբ) կը դաւանին ի Քրիստոս ։ Այսինքն Բանն Աստուած ծնեալ Հօր Աստուծմէն անժամանակ, և սուրբ Կուսէն ժամանակաւ, և Հոգւով սրբով օծեալ Հօր Աստուծմէ՝ մարմին առած կենալէն՝ ճիշդ ադամային անմեղ բնութեամբը, և Հոգւոյն Սրբոյ եօթնարփեան շնորհքներովը զարդարեալ, իբրև նոր Ադամ ամենայնիւ կատարեալ եղաւ ըստ մարդկութեան և ըստ շնորհաց, և իբրև Աստուած և Որդի Աստուծոյ ըստ աստուածութեան՝ իւրով անձնաւորութեամբն կատարեալ ի նմա, և յերկուց բնութեանց միաւորեալ անճառելի, անբաժանելի և անորոշելի ։

Ապունա—Սելամի Թէկրիէն անցնելով Կոնտէր մայրաքաղաքը գացած ժամանակ Թէկրիացւոց աղանդը թողլով՝ ասոնցը կ'ընդունի, այն է երկու ծնունդ Քրիստոսի և Հոգին Սուրբ՝ իւղ կամ օծում, բայց յետոյ Աւա—Ալի իշխանապետի Չէկիէն (հոգևոր Տեսուչէն) Թէկրի հալածուելով, դարձեալ երկու ծնունդ և Որդին՝ իւղ կամ օծում Ալէ—Գէլ կը դաւանի առաջուան

պէս ։ Բայց իւր սրտին մէջ զայրոյթը պահելով, ժամանակէ մը յետոյ ձեռքի տակէ կը թելադրէ զԹէոդորոս Թագաւորը. որ անորմէ գրգռեալ մահ կ'ըսպառնայ գիտնականներուն և երեք ծնունդ դաւանող կարդացողներուն, և տալ իւր նախատանացը վրէժխնդիր կ'ըլլայ Ապունա—Սելամին ։ Այս ատելութիւնն է որ մինչև ցայսօր կը տևէ Հապէշներուն երեք մասին և իրենց խապտի Առաջնորդաց մէջ. և կը հայհոյեն ու կը պախարակեն հիմակուան նոր եկող Առաջնորդը ։

Ապունա—Սելամին հետ եղած կրօնական հարցմունքը ։

Կոճամի երկրին գիտնականները կ'ուզեն հաստատել և ընդունել տալ Ապունա—Սելամին՝ Բանին Աստուծոյ Հոգւոյն Սրբոյ ներգործութեամբ անոր եօթնարփեան շնորհքներն ընդունիլը իւր մարմնաւորութեան կէտին. ուստի կ'առաջարկեն այսպէս. "Երբ որ Բանին Աստուծոյ առած կատարեալ մարդկութիւնը, օրինակի համար, որոշելու ըլլանք, ինչպէս կ'ըլլայ անոր առած մարդկութիւնը ։ — Կը պատասխանէ. Մեզ նման մարդ կատարեալ ։ — Մե՞զ նման, կ'ըսեն, թէ Ադամայ նման ։ — Մենք ալ, կը յարէ Ապունա—Սելամին, Ադամայ պէս կատարեալ մարդ ենք ։" Պօղոս առաքելոյն այն խօսքն ալ մէջ կը բերէ. "Զանձն ունայնացոյց՝ զկերպարանս ծառայի առեալ[1] ։" — Թէ որ, կ'ըսեն, մեզ նման ծառայի կերպարանք առաւ Բանն Աստուած, ուրեմն առած մարդկութիւնը մերինին հետ բաղդատելով՝ աւելի յարգութիւն մը չունի, այլ աւելի անարգութիւն մը ։ Ուստի Բանին Աստուծոյ անարգ մարմին առնելովը, իւր աստուածութեանը անարգութիւն մը տուած կ'ըլլայ ։ — Այս առարկութեան Ապունա—Սելամի կը պատասխանէ. "Երբ միացաւ Բանն Աստուած առեալ մարմնոյն հետ, յարգուեցաւ ։" Որուն կը պատասխանեն գիտնականք. "Երբ որ որոշուի՝ ուրեմն կ'անարգուի ։"

---

(1) Փիլիպ. Բ. 7.

Յետոյ այս խնդիրը անլուծանելի կը մնայ ։ Յիշեալ Առաջնորդը աւելի կամք բռնաբարել, և Թագաւորին ուժը ի գործ դնել տուած էր գիտնականաց դէմ, քան թէ օրէնքն ու ճշմարտութիւնը ։ Նոյնպէս կ՚ըլլան բոլոր ժողովուրդները ։ Եւ ասկէ կրնանք չափել Նորունա-Սելամիին աստուածաբանական խնդրոյ մէջ ունեցած հմտութիւնը, և ժողովուրդ մը օրինաւորապէս կառավարելու և դէպ ի ճշմարտութիւն առաջնորդելու անկարողութիւնը, որ փոխանակ երբէք տեսակ աղանդներու բաժնուած մէկ ազգը խոհեմութեամբ միաբանելու և մոլորութիւնները խափանելու, ինքն ալ կոյր գործիք մը եղած է աւելի զանոնք տարաբաժանելու, երբեմն մէկ կողմին հետ համախոհ, երբեմն միւս կողմին հետ համախառ ըլլալը ձեւացընելով ։

Հաբէշից ուղղափառ եկեղեցւոյն և մեծազգին մասին ընդունած համառօտ դաւանութիւնը և անոր Թարգմանութիւնը ։

Ընկըլադ հեա ոլդը ավ քեռէմայէ սամայաթ օրէատ, դաընգըլ Մարեամ թէ ոլէտէ. ոօլ անմըլաք հօնօ, անմլաք ոօլ հօնօ ։ Պըլոլկա կարա անդաքայլ. անդ ալահարի հօնօ ։ Ոլդը ավ ոլդը Մարեամ հուլէթ լիտէթ ալէթու մահլաօ գըլուր ։ Եւ գըլայի, ոլդ թէ գըլայի, մէնֆէս գատուս գըլ ։

Թարգմանութիւն Բառական ։

Աստուած՝ Որդին Հօր՝ երկնից երկրէն իջաւ, և կոյս Մարիամէն ծնաւ ։ Մարդ կատարեալ եղաւ. կատարեալ մարդ եղաւ ։ Մըսոյն (մարմնոյն) հետ մի անձն և մի բնութիւն եղաւ ։ Որդին Հօր (Աստուծոյ), Որդին Մարիամու, երկու ծնունդ՝ մէկ բնակարանով մեծ է ։ Հայր օծեց (իւղեց). Որդին օծուեցաւ. Հոգին Սուրբ օծումն (իւղ) է ։

Թարգմանութիւն Իմաստից ։

Աստուած, որ է Որդի Հօր Աստուծոյ, երկնքէն իջաւ յարգանդ սրբոյ Կուսին և ի նմանէ ծնաւ ։ Եւ եղաւ մարդ կատարեալ յամենայնի, միացեալ աստուածութեամբն մարմնոյն հետ՝ մի անձն և մի բնութիւն եղաւ ։ Որդի է Հօր Աստուծոյ և Որդի է Մարիամայ կուսին, որով կ՚ըլլայ երկու ծնունդ, մէկ բնակարանի՝ այսինքն սուրբ Կուսի արգանդին մէջ մեծ է աստուածութեամբն և մարդկութեամբ ըստ շնորհացն Ադամայ ։ Հայր օծեց զՈրդին իւր միածին, և Որդին օծաւ յարգանդի Կուսին ի ձեռն Հոգւոյն Սրբոյ, որ եղեւ իւղ և օծումն, ըստ այնմ. « Եւ օծ զքեզ Աստուած իւղով ուրախութեան. » Եբրայ. Ա. 9 ։

ԳԼՈՒԽ Զ.

Հաբէշից նախապատուած օրէնքն ու սուրբերը ։

ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ նախապատիւ համարած են հին Կտակարանի Մովսիսական օրէնքը, և անոնցմով աւելի հոգւոյ փրկութիւն կ՚ակնկալեն, քան թէ Նոր Կտակարանի Քրիստոսադիր օրէնքներէն. վասն որոյ աւելի հին օրէնքով կը վարուէին թէ եկեղեցւոյ և թէ արքունական դատաստաններուն մէջ, որովհետեւ անոր արագահաս պատիժները և այս կենաց մէջ տրուելիք հատուցումները, որոնց օրինակները հրաշալի կերպերով նկարագրուած են հին Կտակարանին մէջ, աւելի երկիւղ ազդելով իրենց, ստիպուած են մեծ յարգ և կարեւորութիւն ընծայել այն օրէնքներուն ։ Իսկ Նոր օրինաց մէջ հրամայուած պատիժները անդրանի և կամ բոլորովին հանդերձեալ կենաց դատաստանի մը ձգուելով, և Նոր Կտակարանին մէջ գրեթէ միշտ ներողութիւն և անյիշաչարութիւն քարոզուելով, անոր յարգը և ուժը նուազած է իրենց տկար ըմբռնմամբը. վասն որոյ և փոխանակ երկիւղ ունենալու անկէ, Թագաւորը կանոնցմէ տուած օրէնքներու կարգը դրած են ։ Նոր համար է որ իրենց մէջ միշտ հին Կտակարանը կը կարդան, աշակերտաց ալ սովորաբար անոր վրայ դաս կուտան, ըստ որում անիկայ իրենց օրինազանցութիւնները կը մեղմացընէ իրենց մոլար ըմբռնմամբը, և մոլութիւննին իբր թէ կը ծածկէ։ Իսկ երկրորդը, այսինքն Յիսուսի Քրիստոսի Նոր օրինաց Կտակարանը՝ ճշմարտութեան հետ փարուց և բարուց անարատութիւն և կրից մեռուցումներ կը քարոզէ, մոլորութիւնները կը դատապարտէ աստ խղճիւ՝ և հանդերձելոյն մէջ անշէջ հրով։ Անոր համար այնչափ յարգ և երկիւղ ունեցած չեն Նոր օրինաց դէմ, ըստ որում իրենք սուրբ Աւետարանի պատուիրանաց համեմատ թշնամեաց ներել՝ ողորմութիւն ընել չեն ուզեր, գութ և սէր ցուցընել ընկերին իրենց ծանր է, փայրենի բարքերնին կըրթել, աւետարանական քաղցրութիւն ունենալ հեռի է իրենցմէ. վասն որոյ չեն ուզեր ընդունել Աւետարանը, որու մէջ կը կարդան իրենց յաւիտենական դատապարտութիւնը։

Անոր պէս է նաև սրբոց պատուոյն մասին ցոյց տըւած իրենց խորութիւնը և յարգը։ Այն սուրբերը որ գինուորական դասէ ըլլալով՝ իրենց պատկերներն ալ տէգով, նիզակով ու թրով կը նկարուին, անոնցմէ կը վախնան և ակամայ կը յարգեն, անոնց տօնախմբութե օրերը սուրբ կը պահեն տէրունական օրերէն աւելի։ Այսպէս՝ Միքայէլ հրեշտակապետի տօնի օրը քան ըզԳաբրիէլի տօնի օրէն մեծ և սուրբ կը պահեն, ըստ որում առաջինը թուր կը կրէ ձեռքը, իսկ երկրորդը ծաղիկ մը։ Նոյնպէս՝ սուրբ Գէորգի տօնը քան զՄէտանի Ալէմինը (աշխարհի ազատչին, որ է Քրիստոս), յարգոյ և սուրբ կը պահեն, առաջնոյն ձեռքը նիզակ, և երկրորդին ձեռքը միայն ներողութիւն ըլլալով։ Այս տգաւոր ու թրաւոր սուրբերուն տօնը ամեն ամիս կը կատարեն։

Ասկէ յառաջ եկած է նաեւ դիւական զօրութիւններէ վախնալնուն՝ զանոնք յիմարաբար յարգելնին։ Ամենուն վրայ կախուած կան կախարդական և դիւական

քաներու համար տեսակ տեսակ հմայեկներ, զորոնք փրապէտները կամ քահանաները կը շինեն և կը ծախեն ժողովրդոց. մինչեւ քանի հատը մէկէն կախողներ կան։ Եւ այս հմայեկ գրելն արհեստ մը եղած է մէջերնին։

ԳԼՈՒԽ Է.

Ծոմապահութիւնն։

ՀԱՊԷՏԻՑ եկեղեցին ծոմապահութիւն կը սահմանէ պահք օրերը, որով աւելի հին եկեղեցւոյն և հին օրինաց կը հետեւի։

Ծոմապահութեան օրերը թէ որ հարկ ըլլայ պատարագ մատուցանելու, միշտ երեկոյեան դէմ ժամը ութին մօտ կըսկսին, և ինքը քառորդ անցած ծոմերնին կը լուծեն։ Այս պատճառաւ սովորութիւն եղած է պահք օրերը միշտ երեկոյեան դէմ լուծելու, և գիշերը դարձեալ կ'ընթրեն։

Որովհետեւ սովորութիւն ունին ծածուկ և գաղտագողի ուտել ու խմել, մեծամեծները և տանուտէարց մեծ մասը իրենց զաւկըներէն և սպասաւորներէն գաղտուկ ծոմ օրերը հաւախօսի ժամանակ անկողինէն ելլելով կ'ուտեն ու կը խմեն ինչ որ գտնեն տանը մէջ և ինչ որ իրենց խորհրդապահ կինը պատրաստած ըլլայ. ամենեւին ոչ պահք կը նային և ոչ ուտիք։ Ասոր անկողնէն ելած ատեննին ալ իբրեւ ճշմարիտ պահեցող կը պարծենան՝ մանաւանդ ճերմակ մարդոց, որպէս թէ քան զամեն քրիստոնեայ ազգերը գերազանցած ըլլան ծոմապահութեան և ժուժկալութեան մէջ, զոր և քրիստոնէութեան ճշմարիտ մէկ նշանը կը համարին։

Ծոմապահութեան օրերը ամէնք քթախոտ կը քաշեն, մինչեւ քահանայք անգամ ժամարարութենէ առաջ անխտիր կը գործածեն գաղտնապէս (1), ինչպէս ականատես եղած ենք . և ասկէ խիստ մեծ իրաւամբ կը հետեւցընենք թէ՝ ծոմապահութիւննին անգամ առ երեւոյթս է և ոչ իրական . նոյնը կը վկայէ իրենց կեղծաւորական և փարիսական վարքը ։ Իսկ ճշմարտապէս ծոմ պահողները միմիայն աղքատներն և խեղճ սպասաւորներն են, և այն ալ ձեռքերնին միշտ հաց չընկնալէն ստիպուած կը պահեն ։

Ծոմապահութիւնն իրենց քով մեծ առաքինութեան մը պէս յարգ ունի, բայց խօսքով միայն, զոր եկեղեցւոյ խորհուրդներէն աւելի կը պատուեն, որուն դէմ խօսողը իբր անկրօն կը պարսաւի ։

Մեծ ծոմերը, ինչպէս սուրբ Ծննդեան, Առաքելոյ, և այլն, միայն կարգաւորաց և կրօնաւորաց համար է կ'ըսեն ժողովուրդները, և իրենք չեն պահեր զանոնք ։

Շաբաթ և կիրակի աւուր պատահած պահքերը ծոմ պահել կարեւոր չհամարիր Հաբէշից եկեղեցին, որոնց պատիւը աւելի յայտնի ըլլալու համար առաւօտ շատ կանուխ կ'ուտեն կերակուրնին և չուտողներն անգամ կը մեղադրեն իբր թէ այն աւուր յարգը չեն պահեր ։

Տղայոց համար ոչ պահք կայ և ոչ ծոմ, և ազատ են յանցանքէ և մեղադրութենէ, որոնց համար կ'ըսեն գիտնականք թէ՝ արդարոց համար օրէնք չկայ ։

ԳԼՈՒԽ Ը.

Եկեղեցական տօմարնին և իրենց վիճաբանութիւնը ։

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ տօնած սուրբերուն յիշատակութիւնը Յունաց և Կոպտւոց նման ամսոյն օրերուն վրայ է ։

---

(1) Աբունա—Սելամին բոլորովին արգիլած է նզովքով եկեղեցականաց քթախոտ գործածելը որ և իցէ ժամանակ ։ Վասն որոյ հասարակութեան աչքին գայթակղութիւն կը համարուի այսօր՝ անոնց այս պատուէրին դէմ վարուելը ։

Այս հաշիւներուն վրայօք տարբերութիւններ ալ ծագելով իրենց մէջ, վէճեր ու հակառակութիւններ պակաս չեն ըլլար երբեք ։ Եգիպտոսէն եկող Կոպտի Առաջնորդներն ալ իրարու անհամաձայն գտնուելով այս մասին, վէճերուն աւելի ոյժ ու հաստատութիւն տուած են ։ Անոնցմէ մէկը մեծի պահոց պահեցողութիւնը քառասուն օր կը հրամայէ, օրինակ բերելով Քրիստոսի քառասնօրեայ ծոմապահութիւնը ։ Ուրիշ մէկը իբր թէ անոր սխալը ուղղելով՝ քառասուն և ութ օր պահելու հրաման կ'ընէ ։ Իսկ Աբունա—Սելամի փոխանեալ վերջին առաջնորդն ալ շաբաթ մի եւս վերադիր ընելով՝ յիսուն և հինգ օր պահելու պատուէր տուած է ։ Անանկով շփոթած են եկեղեցական հաշիւները, և հարկ կ'ըլլայ ամէն մէկ երկրին մէջ իրենց սիրած Առաջնորդին հրամանին հետեւելու, տեղ մը 40 օր, տեղ մը 48 և տեղ մը ալ 55 օր պահելով ։

Այսպէս նաև սուրբ Ծննդեան քառասնօրեայ պահքը Աբունա—Սելամին ստիպելովը կը շփոթի . անոնք որ զինքը սիրած են, չորս օր յառաջ կըսկսին պահել, և չսիրողները չորս օր ետքը, այսինքն ճիշտ քառասուն օր ։

Չորս տարին անգամ մ' ալ նահանջ տարիները, Քրիստոսի ծննդեան տօնը օր մը յառաջ կ'ըսկսին տեղ տեղ կատարել . ինչպէս այս տարի 1869 ին, Յովհաննու աւետարանին կարգը բռնելով, երեք ծնունդ Քրիստոսի դաւանողները երեքշաբաթի օր կատարեցին Ծննդեան տօնը . իսկ Որդին օծումն (Ոլդ—գըբլ) դաւանողները Մատթէոսի աւետարանին կարգը բռնելով՝ չորեքշաբթի օր տօնեցին (1) ։

Եկեղեցւոյ կանոնաց ու պատուիրանաց ամենաթեթեւ խնդիրներու մէջ աւելի վիճասէր ու հակառակող են գիտնականաց դասը, և երբեք չեն ուզեր կարծեաց մէջ համաձայնիլ, թէև գիտնան ճշմարտութիւնը հակառակ կողմն ըլլալը . աւելի իրենց կամքը յառաջ տաները կ'աշխատին՝ քան թէ ճշմարտութիւնը պաշտպանելու. որովհետեւ կրօնասիրութենէ կամ ճշմարտասիրութենէ առնուեալ վիճաբանութե՟ մէջ չեն նետուիր. այլ փառամոլութեամբ իրենց գիտնականութիւնը ցոյց տալու և մեծ կոչուելու համար. ասկէ կը պատճառի իրենց եկեղեցւոյն մէջ անվերջանալի հակառակութիւնն ու վէճը:

---

(1) Այս շփոթութիւնը չորս տարին անգամ մը Յովհաննու աւետարանին կարգն եղած տարին կը պատահի, կ'ըսեն ։

ԳԼՈՒԽ Թ.

Ա. Քանի մը կրօնական սովորութիւննին:

ՎԵՐԱՑՄԱՆ սուրբ խաչի օրը երեւելի և նշանաւոր օր համարուած է Հապէշէց քով, և մեծ հանդիսով կը կատարեն զայն՝ քան թէ սուրբ Ծննդեան և սուրբ Զատկի օրերը, որոնք հասարակ օրերու պէս առանց հանդիսաւոր տօնախմբութեան կ'անցընեն:

Վերացման սուրբ խաչին առջի իրիկունէն սկսեալ մինչև առաւօտ արտաքոյ կարգի հանդէսներ կը կատարեն աշխարհային ուրախութիւններու, ինչպէս հեթանոսութեան ժամանակ Բաքոսի տօնին առթիւը կը կատարուէր, թէպէտ և Հապէշներուն ռամկական հանդիսից մէջ կրօնական ցոյցեր ալ կան: Առջի գիշերէն բարձր տեղւոյ մը վրայ փայտերու մեծ կոյտ մը կը դիզեն. ժողովուրդէն մաս մ'ալ ամէն մէկերնին բարակ փայտերու խուրձ մը կապած ու ձեռքերնին բռնած բազմութեամբ կը շրջին բոլոր տուները սուրբ խաչին վրայ գովասանութիւններ ընելով. և տանտէրերէն ըստակ ալ կը պահանջեն, և այն դրամով եզ մը գնելով հետեւեալ առաւօտ կը մորթեն և հանդիսիւ կ'ուտեն(1): Իսկ առաւօտուն կանուխ ժամերգութեան աւարտումէն զկնի առանց պատարագ մատուցանելու՝ քահանաներով և դպիրներով մէկտեղ բոլոր գիւղացիք կ'երթան փայտակուտին քով, ուր քիչ մը կարդալէն յետոյ կը բռնկցնեն փայտերը գիւղի բոլոր կանայք, և աղջկունք ալ հեռուէն լը- լը- կ'երգեն: Իսկ մարդիկ իրենց ձեռքերնուն եղած խուրձերը կը վառեն և ժուռ կուգան բազմութեամբ՝ դարձեալ երգեր և գովասանքներ խօսելով: Այս արարողութիւնը քիչ շատ նմանութիւն ունի Երուսաղեմի մէջ Քրիստոսի սուրբ Գերեզմանին բոլորտիքը Խթման երեկոյին Յունաց ռամիկ ժողովրդոց կատարած Լուսաւորեայի հանդէսին: Այն Վերացման սուրբ Խաչի հանդէսը զօրաց մէջ ալ կը կատարուի առանց քահանայի, ինչպէս տեսանք Ա. հատորին մէջ երես 42:

Բ. Քրիստոնէութեան արտաքին նշաննին:

Գիտենք որ ուղղափառ եկեղեցին հին դարերէն ի վեր իբրեւ նշան քրիստոնէութեան ընդունած է խաչին նշանը. նոյնպէս և հաւատացելոց ալ արտաքին նշան համարուած է երեսնին խաչակնքելը: Այս բարի սովորութիւնը թէ արեւելեան և թէ արեւմտեան քրիստոնեայք մինչեւ ցայսօր կը գործադրեն եկեղեցի մտած ու աղօթած ժամանակնին, նոյնպէս և ուրիշ անհամար դէպքերու մէջ, երբ յիշատակութիւն Քրիստոսի չարչարանացը և անոր պաշտպանութիւնը խնդրելու ընդէմ փորձանաց: Այն բարի սովորութիւնը չունին բընաւ Հապէշից ժողովուրդը, ոչ խաչակնքելու եղանակը գիտեն և ոչ անոր նշանակութիւնը. թէպէտ և կ'ընդունին սուրբ խաչի զօրութիւնը և անոր տօնն անգամ մեծ հանդիսիւ կը կատարեն ինչպէս վերը տեսանք: Երեսը խաչակնքելը քրիստոնէից արտաքին մէկ նշանն ըլլալով, Հապէշք փոխանակ զիրենք խաչակնքելով(1) քըրիստոնեայ ըլլալնին յայտնելու և Մահմետական Հապէշներէն որոշուելու, վիզերնին կապած ոլորուն կապուտ թել մը կը կրեն մկրտուած օրերնէն, որ իբր թէ Հայոց մկրտութեան նարօտին պէս բան մըն է։ Այս թելովս կ'որոշուին ուրիշ ազգերէն։ Մահմետականք ալ հարիւր հատէ շարուած համրիչ մը կը կրեն վիզերնին (1)։

---

(1) Աստուածածնի վերափոխման օրն ալ չափահաս օրիորդները այս կերպով կը շրջին և արմտիք ժողվելով կորեկօղի կը շինեն, կը խմեն ու կ'արբենան:

(1) Թէպէտ իրենց եկեղեցին կ'ընդունի ցուցամատով միայն երեսնին խաչակնքելը, բայց իրենք չեն գործածեր. և ցուցամատով խաչակնքելնին մի բնութեան դաւանութիւնը կը նշանակէ:

Գ. Անուանադրութիւննին։

Թէ եկեղեցականաց և թէ աշխարհականաց անուններն նիւթական բաներէ առնուած է, ինչպէս արծաթ, ոսկի, հող, քար, կանանչ, կարմիր, որոնց վրայ թէ որ ուզեն՝ որակացուցիչ մակդիր մ՚ ալ կ'աւելցնեն։ Սրբոց անունները թողլով այսպիսի անուանակոչութբ անուանելնին, երեխայից մկրտութիւնը ուշացընելէն և ծնողաց տգիտութենէն յառաջ եկած է, որով իրենց քրիստոնէութեանը այս կողմէն ալ արտաքին նշան մը ունենալէն կը զրկուին, ըստ որում որ և իցէ անձի մը կրած անունէն ալ խիստ շատ անգամ յայտնի կ'ըլլայ ինչ կրօնքի ծառայելը։ Քիչ անձինք կը գտնուին որ սրբոց մը անունը կրեն (2). ասոնցմէ ոմանք իշխանութեան մը հասած ժամանակնին կը փոխեն իրենց նիւթերէ առնուած անունները և քրիստոնեայ անուննին մունետիկի մը ձեռօք հասարակութեան իմաց կուտան, որ յետ այնորիկ նոյն քրիստոնեայ անուամբ կանչեն զինքը, և կերպով մը իրենց առջի աղքատութեան կամ

նուաստութեան վիճակը մոռցընել տան։ Ոմանք Մահմետականաց Ալի անունն ալ կը կրեն, որ կարծի Մահմետականներէն մնած է իրենց մէջ։ Քրիստոնէից անունները աւելի Քըմանդ ըսուած անկրօն ազգը ի յարգի ունի և կը գործածէ, ինչպէս տեսանք Ամարայի մէջ։

Դ. Սրբոց ամսական տօները։

Իւրաքանչիւր սրբոց համար, զոր իրենք կը յարգեն ինչպէս ըսինք երես 66, ամեն ամսոյ մէջ յատկացեալ օր ունին զոր իբրեւ կիրակի կը պահեն. ասոնց հետ նաև քանի մը տէրունական տօներ և կիրակի և շաբաթ օրերն ալ դնելով, գրեթէ ամսոյն բոլոր օրերը տօն կը պահեն. Թերեւս այս տօնից պատճառաւ եղած դատարկակեցութենէ յառաջ եկած է իրենց բնական ծուլութիւնը և անգործութիւնը։ Շաբաթ օրերն ալ Հրէից նման պահելնին հին օրինաց պատուէրը զանց չընելու համար է, որ ինչպէս ըսինք իւր տեղը, քան զնոր օրէնքը աւելի ի յարգի ունին։

Ամեն ամսոյ օրական թիւերը իւրաքանչիւր սրբոց յատկացեալ տօներովը կրնան գտնալ։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Եկեղեցականաց անվայել ընթացքը և ոմանց անժուժկալութիւնը։

ԻՆՔՆԸՆՏԻՐ և ինքնակոչ թէ ամուսնացեալ և թէ անամուսին եկեղեցականները իրենց անարժան վարքովն ու ընթացքով անպատիւ եղած են ժողովրդոց առջեւ։ Գողութիւնը, ստախօսութիւնը և խարեբայութիւնը ի մանկութենէ իրենց երկրորդ բնութիւն ըլլալով՝ չեն կրնար թողուլ զանոնք, այլ և մեղք ալ չեն համարեր։ Շնութիւնն ալ շատերուն գլխաւոր մոլութիւնն է, մանաւանդ կարգաւորներուն և դպիրներուն, որոնք ե-

(1) Քրիստոնեայ կրօնաւորներն ալ համրիչ կը կրեն, բայց 42 կամ 84 հատէ բաղկացած է, որով աղօթաւոր ըլլալնին կը յայտնեն։ Ժողովրդոց մէջէ ալ կորավլները 41 հատով համրիչ կը գործածեն, օրական երեք աղօթից ժամանակ, որոնք համրիչը մէկ անգամ դարձնելով կը լմննայ։

(2) Գործածած քրիստոնեայ անունները մեր գրածներէն տարբեր են որոնց՝ օրինակի համար մէկ քանին նշանակենք հոս։ Գարա Մէնփէս գըտտուս (Հոգւոյն սրբոյ գերին). Գարա—Եէսուս (Յիսուսի գերին). Գարա—Մարեամ, (Մարեամին գերին)։ Ասոնց վրայ ածական մ՚ ալ կ'աւելցնեն. զոր օրինակ. Հայլէ—Գարա—Մարեամ, (Մարիամին կտրիճ գերին)։ Երբեմն և ուրիշ սրբոց անուններուն վրայ Ոլտէ (որդի) բառն ալ կ'աւելցնեն. ինչպէս՝ Ոլտէ—Եէսուս (Յիսուսին որդին). Ոլտէ—կորկիս (Գէորգին որդին). Թէքլէ—կորկիս (Գէորգին պարտէզը կամ դրախտը)։

կեղեցւոյն պաշտպանները և կրօնից վրայ հսկողները պիտի ըլլան, և ընդհակառակը անոնց խանգարման և անշքութեան պատճառն եղած են իրենց անառակ ու մոլի վարքովնին ։ Ասոնք կը նախատեն միշտ զքահանաները (1), և տգիտութիւննին անոնց երեսը կը զարնեն, և եկեղեցւոյ խորհուրդները և արարողութիւնները չըգիտնալնին յանցանք կը համարին անոնց, ինչպէս և է ճշմարտապէս ։ Նոյնպէս քահանաներն ալ զանոնք կը նախատեն իրենց անկարգ և չար վարքերնուն համար, թէպէտ և իրենք ալ անոնցմէ շատ վար չեն մնար ։

Ասանկ ալ սարկաւագներն իմացիր ։ Ասոնք մինչև որ քսան և հինգ կամ երեսուն տարիքնին չըլրացընեն, օրինաւոր կնկան մը՝ այսինքն արտաքոյ եկեղեցւոյ պայմանադրութեամբ կին մը չեն առնուր, և կ՚ըլլան այն ժամանակ ամուսնացեալ քահանայ ։ Բայց մինչև այն ադամային հասակը, ինչպէս որ իրենք կ՚ըսեն, հասնելու ըլլան, որքան շնութիւններ և անառակութիւններ գաղտնի գործած են, այն միայն Աստուած գիտէ ։

Ամուսնացեալ քահանաներուն մէջ թէ որ գտնուի այնպիսիները որ չկարենան ժուժել ու համբերել իրենց բնութեան արտաքոյ կարգի մարմանջմանց և միով կընաւ բաւականանալ, այնպիսիներուն թոյլտուութիւն եղած է իրենցմէ, իրենց կինը թէ որ ուզեն՝ արձակել և կամ առանց զայն արձակելու ուրիշ կիներ ալ ունենալ տանը մէջ, քահանայութենէն հրաժարելով ։

Ու եթէ կրօնաւոր քահանայ է, իր դրամական կարողութեանը համեմատ կրնայ կին առնուլ և չուզածը արձակել. բայց այն ժամանակ աս ալ քահանայութեան պաշտօնէն կը հրաժարի, և թէ որ ուզէ կրնայ միայն դպրութիւն ընել ու դպիր համարուիլ, ապա թէ ոչ՝ բոլորովին եկեղեցիէն հրաժարելով Անկրավէլներուն (չհաղորդուողներուն) կարգը կ՚անցնի ։ Այսու ամենայնիւ

---

(1) Քահանայ կը կոչեն Հապէշք թէ ամուսնացեալ և թէ անամուսին եկեղեցականները ։ Ամուսնացեալը Գահէն կը կոչուի, որ կին ունող ըսել է, ու կուսակրօնը Մոնէխոս, որ կրօնաւոր քահանայ կը նշանակէ, զոր մենք վարդապետ կը կոչենք, քարոզչութեան իշխանութիւն ալ ունենալուն համար ։

քրիստոնեայ է և որդի արքայութեան ։

Խպտի կարգաւորները ասոնց բարի օրինակ ըլլալու տեղ՝ չար օրինակ եղած են միշտ ։ Աբունա—Սելամիի եղբայրն ալ, որ վարդապետ է, և ուրիշ Խպտի վարդապետ մի ևս՝ քանի մը կին առած նստած են այսօր իբր աշխարհական, և վաճառականութիւն կ՚ընեն ։ Աբունա—Սելամիի համար ևս կ՚ըսեն շատերը՝ թէ գաղտնի կին կը պահէր, և յետոյ գաղղիական ախտի տէր ըլլալով՝ իրեն մահուանը պատճառ եղած է այն ։ Այսպէս կը հաւատան ոմանք ։

Կան ալ ոմանք որ եկեղեցական պաշտօնէ հրաժարելնին ետքէն իրենց խիղճ ըլլալով՝ կը զղջան, և կ՚ըլլան դարձեալ կրօնաւոր քահանայ. ոմանք ալ անծանօթ երկիրներ երթալով կրկին քահանայութեան պաշտօն կը վարեն՝ անուննին փոխելով ։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Ա. Եկեղեցականաց ապրուստը ։

ԱՄԷՆ եկեղեցի հին թագաւորաց ժամանակէն իրեն համար յատկացեալ երկիրներ ու արտեր ունի, որոնք նոյն եկեղեցւոյն ծառայող քահանայից, սարկաւագաց ու դպրաց կը բաժնուին, և անոնց տասանորդովը յատուկ եկեղեցպանի մը ձեռօք եկեղեցւոյն հարկաւոր պիտոյքը կը հոգացուի ։ Եկեղեցպանութիւնը ժառանգական պաշտօն է ։

Ժողովուրդը թէ եկեղեցիներուն և թէ եկեղեցականաց հարկաւորութիւնները հոգալու պարտաւորութիւն չունի, և ոչ դրամ մը կամ բուռ մը կորեկ կամ ալիւր տալու պարտաւոր կը համարի զինքը, այլ ընդհակառակը իրենց աչքը եկեղեցւոյն վրայ է, և սորված են անկէ ուտել ու ապրել ։

Եկեղեցիներուն արտերը եկեղեցականք կը վարեն կը հնձեն և իրենց քրտամբը կ'ապրին, և իբրև ժողովուրդ Թագաւորին տուրք ալ կուտան։ Իրենց այս հաստատուն ու ապահով եկամուտին և ժողովրդոց հետ նիւթական յարաբերութիւններ չունենալնուն պատճառաւ է որ եկեղեցական պարտաւորութեանց մէջ միշտ անհոգութեամբ կը վարուին, և անկէ կը ծագէ օրինաց դէմ անկարգութիւններն և սրբազան խորհըրդոց խափանմունքները։ Թէ որ ուզեն քահանայք՝ կը պատարագեն, ուզեն՝ կըսպասաւորեն. Նոյնպէս և դպիրք ու սարկաւագունք ուզեն՝ եկեղեցի կ'երթան, չուզեն՝ չեն երթար, զիրենք պարտաւորող մը չկայ։ Ու եթէ ակամայ երբեմն երբեմն հոգևոր պարտքերնին կատարելու ըլլան, եկեղեցիէն ընդունած կալուածներուն սիրոյն համար է և ոչ ուրիշ պատճառաւ։ Ամենևին հոգերնին չէ, ոչ առողջին և ոչ հիւանդին, ոչ հոգեվարին և ոչ մեռնողին հոգևոր ծառայութիւնները կատարելը, թէպէտ և քիչ շատ մեռեալներէն կողոպուտ և եկեղեցւոյ տրուած պատարագուցներէն և պաշտօններէն բաժին ունին։

Կրօնաւոր քահանայք ալ ասոնց նման արտեր ունին և վարուցան ընելով կ'ապրին իրենց ընտանեաց քով. կին և մանչ սպասաւորներ ալ կը պահեն իրենց կարողութեան համեմատ։

Կան անկարգ և անկանոն մենաստաններ ալ, որոնք իրենց յատկացեալ գիւղերէն եկած արդիւնքով կ'ապրին։ Ամեն մենաստաններու մէջ գտնուած կրօնաւորները իրենց դրամական կարողութեանը համեմատ կին և մանչ սպասաւորներ պահելու սովորութիւն ունին ներքին և արտաքին ծառայութեանց համար։

Բ. Խպտի Առաջնորդին և Չէկիին* (ծայրագոյն վարդապետին) եկամուտները։

Բոլոր Հապէշստանի Առաջնորդ կարգուած Խպտի եպիսկոպոսը եկեղեցականաց ձեռնադրութեան և օրհնութեան համար ընդունած աղադրամներէն զատ, ունի իրեն յատկացեալ շատ մը գիւղեր և գաւառներ, որոնց տարեկան հասերէն և բերքերէն գոյացած եկամուտներովը կ'ապրի։ Իւրաքանչիւր երկրի մէջ անտեսներ կարգած ունի յատուկ իրենց պաշտօնական հագուստովը, որոնք եկամուտները կը ժողվեն Առաջնորդին կողմէն. և այս պատուոյ կամ պաշտօնական հագուստը Առաջնորդը կուտայ իրենց։ Այս մարդիկը իշխանութիւն ունին նաև ամեն դատաստաններու մէջ իր կողմէն ներկայ գտնուելու և անկէ գոյացած տուրքերն ալ իրենք կ'ընդունին։ Այսքան հարստութեանց մէջ դարձեալ աղքատ է Առաջնորդը, ըստ որում իրեն չորս կողմը պաշարուած է շողոքորդներու ու պատառաքոյծներու խումբ մը, որոնք տզրուկի նման կը քաշեն և կ'ուտեն և չեն կշտանար բնաւ։

Առաջնորդին եկամուտներէն աւելի է, կ'ըսեն, Չէկիինը. բայց այս ալ դարձեալ իւր անքաւ փարթամութեամբը աղքատ կը համարուի. վասն զի ուր տեղ որ շողոքորդ, ստախօս ու կեղծաւոր մարդիկ շատ կան, հոն բնականապէս հացի սղութիւն կ'ըլլայ։ Այն երկրիս տիրող մոլութիւններն ընդհանրապէս ասոնք են։ Անթիւ սպասաւորներ, տնանկ ու աղքատ ողորմելիները մէկ կողմէն, երեսպաշտ ու պատառաքոյծ մարդիկը միւս կողմէն իրենց ընդունած ողորմութիւններով ու պարգևներով ամենևին չեն յագենար, և միշտ ողորմելի են և հացի կարօտ։ Աշխատութիւնը ու վաստակը մեկդի թողած՝ ասոնց և ուրիշ հարուստ իշխանաց դռներն ինկած աներեսութեամբ մուրալու սորված են։

---

* Թագաւորին և Խպտի եպիսկոպոսին ընտրութեամբը և հաճութեամբը կ'որոշուի այն կուսակրօն քահանան, և յետոյ ծայրագոյն կ'օրհնուի եպիսկոպոսէն և Չէկի կը կոչուի։

Թէ՛ Առաջնորդը և թէ Չէկին Թագաւորին հաւատար յարգ ու պատիւ ունին . և տարեկան ամբողջ եկամուտնին մէկ միլիոն դահեկանի կը հասնի, կ'ըսեն ։ Ասկէ պէտք է հետեւցնենք թէ որչափ ողորմութիւններ միշտ կը շռայլեն՝ որ իրենց քով տարուոյն վերջը ստակ մը չմնար ։ Իսկ թէ որ ասոնք ողորմութիւն և պարգեւ տալը դանց ընեն, իրաւ մեծ հարստութեան տէր կ'ըլլան քիչ ժամանակի մէջ, սակայն իրենց բարոյական մեծութիւննին ու պատիւնին վրայ կուտան . ըստ որում այն պատուաբեր ու աղքատ ըսած մարդիկները իրենց լեզունին սրելով կ'ընկնան ասդին անդին և զըրպարտութիւն և գէշ խօսքեր չմնար որ չըլլուցեն անոնց վրայօք . այնքան կը խօսին, մինչեւ որ մէկ սակի կ'ընեն անոնց անունը և պատիւը, մանաւանդ այն մարդիկը որ քովերնին ծառայութեան մէջ կը գտնուին . և ժողովուրդը տրամադիր է միշտ ասոնց խօսքին հաւատալու ։ Իրենց Առաջնորդներէն և ոչ մէկը ազատ գտնուած է ժողովրդոց չարախօսութիւններէն ու բամբասանքներէն . ասոր համար մեծ մասը իրենց համարումը վերուցած են Առաջնորդներուն վրայէն առանց փորձիւ ճանչնալու անոնց անձնական յատկութիւնները ։ Սակայն իրենց իրաւասութենէ կախեալ չէ Եգիպտոսէն Առաջնորդ բերել տալը կամ չտալը, այլ Թագաւորներուն բացարձակ կամքէն կախեալ է . ինչպէս այս անգամ Թէկրի իշխանապետ (1) Տէճաճմաչ—Կասսան ինքը բերել տուաւ նոր առաջնորդ Ապունա Աթանադիոսը ։

գ. Եկեղեցականաց հագուստը ։

Կարգաւորաց, գիտնականաց և դպրաց գլուխը ճերմակ գունով խոշոր ու ահագին փաթեթներով զարդարուած են, որոնցմով կ'որոշուին աշխարհականներէն,

բայց որովհետեւ Հրէից ու Մահմետականաց կրօնապետներն ալ ասոնց նման փաթեթներ կը կրեն, ուստի անծանօթ և օտարական մարդոց շփոթութիւն չըլլալու համար՝ կանխաւ կը յայտնեն և կ'իմացնեն իրենց քրիստոնեայ Հապէշից կարգաւորներն ըլլալը ։ Երեւելի վանահայրերուն և պատուաւոր կրօնաւորներուն փաթեթը կարմիր ու կանանչ գունով է . Ասոնք տեղ մը երթալու ժամանակ սովորութիւն ունին իրենց իշխանական գաւազանը և երբեմն մեծ խաչ մըն ալ հետերնին կրելու . և գաւազանը քարոզելու նշան չէ, ըստ որում քարոզել անգամ չեն գիտեր, այլ իրենց իշխանութիւնը միայն յայտնելու համար կը կրեն ։

---

(1) Այս իշխանապետը թէպէտ Թագաւոր հրատարակուած չէ, բայց իր ժողովուրդը զինքը Թագաւոր կը կոչէ, ինչպէս ուրիշ տեղ ըսած ենք ։

ՀԱՊԷՇՍՏԱՆԻ ՆԵՐԿԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ
ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆՑՔԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Զընտօ և Կրայն հրէշաւոր Թագաւորները.

ՀԱՊԷՇՏԻՑ ներկայ քաղաքական պատմութեան ձեռք չզարկած, որ Թէոդորոսի իշխանութեան ժամանակէն կըսկսի, աւելորդ չեմ համարիր համառօտ տեղեկութիւն մը տալ Հապէշից ազգային հին աւանդութեան մը վրայ, որ իրենց նախնական պատմութեանը կարեւոր մէկ մասը համարուած է. այն է Զընտօ և Կրայն Թագաւորաց տիրապետութիւնը, որ ըստ իս ուրիշ բան չէ եթէ ոչ առասպելաբանութիւն մը, որով հին ազգաց շատերուն պատմութիւնը հիւսուած կը գտնենք, որոնք ծնունդ գտած են հեթանոսական նախապաշարմունքներէ.

Ա. Զընտօ Թագաւորը.

Այս թագաւորն է վիշապ օձը թեւաւոր և թունաւոր, որ Հապէշներուն քրիստոնէութեան դարձած ժամանակները տիրած է երկրին. և որովհետեւ ըստ եկեղեցական պատմութեան՝ Մատթէոս աւետարանչի ձեռօք նախ քարոզութիւն եղաւ ի Հապէշստան, յայտ է թէ առաջին դարուն սկիզբները պատահած է անոր տիրապետութիւնը.

Այս գազանը զոր Զընտօ Թագաւոր կը կոչեն, ուր որ յարձակելու ըլլար, բոլոր ժողովուրդը ահուդողի մէջ կը թողուր. ինչ որ դիմացը պատահէր՝ թէ մարդ և թէ անասուն, իսկոյն յափշտակելով կը լափէր ու կը մարսէր. ուրտեղ որ բան չգտնէր ուտելու, ուրիշ տեղեր կ'երթար բնութեան հարկէն ստիպեալ։ Ուստի երբ տեղացիք իմանային անոր գալը, իրենց յօժար կամօքը անմիջապէս կ'որոշէին ունեցածնուն տասանորդը, կով ոչխար, այծ և այլն, և կուտային իբրեւ տուրք բռնաւոր գազանին. եւ իրենք թողլով անոր մօտեցած գիւղերը, ուրիշ հեռաւոր երկիրներ կը փախչէին իրենց անասուններով մէկտեղ։ Երբեմն կը պատահէր որ փախուստ տուած տեղերնին յանկարծ վրայ հասնելով զամենքն ալ իր դժոխային որովայնին կերակուր կ'ընէր, բոլոր երկիրը դողման ու սասանութեան մէջ կը ձգէր, և ոչ ոք կը համարձակէր երկար ճամբայ երթալ՝ վախնալով որ անոր ճանկին մէջ չընկնայ։ Այսպէս վեց տարի ամէն տեղ սարսափ ու հարուած տալով՝ իբրեւ ինքնիշխան Թագաւոր և իբրեւ աստուած տիրած է Հապէշու երկրին։

Վերջապէս Աաթիէ—Գալիպ անուն քրիստոնեայ մը անոր տուած անհնարին վնասներուն և անտանելի կորուստներուն վրայ ցաւելով ու զայրանալով, ճշմարիտ Աստուծոյն վրայ իր յոյսը դրած՝ երկար ատեն կը խորհի կը մտածէ հնարք ու ճար մը գտնել այս գազանը սպաննելու և երկիրն անոր ձեռքէն ազատելու։ Ահաւասիկ անոր գտած հնարքը. Գազանին անցնելու ճամբաներուն վրայ երկաթի սուրեր գամել կուտայ իրարու մօտ և երկու կարգ, այնպիսի տեղ մը որուն մէջէն պիտի ստիպուէր անցնիլ. և երկու կարգ սուրերուն քիչ մը մօտէն կարգաւ փայտեր դիզել կուտայ։ Երբ Զընտօ այս տեղին կը մօտենայ, իսկոյն կը բռնկցնէ փայտերը ու ինքը կը փախչի. գազանը հոն հասած ժամանակ երկու կողմէն բոցերը տեսնելով կը սկսի անոնց մէջտեղէն քալել անցնիլ ու ազատել զինքը, որովհետեւ ուրիշ ճամբայ չկար. բայց մէջէն

ի մէկ սուրերուն հանդիպելով վէրքեր կ'ընդունի, և անոնց ցաւերուն սաստկութենէն կատղելով ու բուռն շարժմունքներ ըրած ժամանակ աւելի խորունկ հարուածներ կ'առնու և հոն չարաչար կը սատկի, և ժողովուրդը անոր մարդակեր ժանիքներէն կ'ազատի։

Այս Զընտօ Թագաւորին կը յաջորդէ զինքը սպաննող Աաթիէ—Գալիպը, և կ'ըլլայ Հապէշից քրիստոնեայ Թագաւոր։ Թէ Զընտօյի և թէ Աաթիէ—Գալիպին վրայօք երկար պարագաներով գրուածք կան իրենց ազգային պատմութեանը մէջ, ինչպէս կ'ըսեն իրենք։

Զընտօ, ինչպէս կը համարիմ ես, բռնաւոր մը եղած պիտի ըլլայ, որուն առընթաց յարձակումներուն պատճառաւ զինքը թեւաւոր վիշապի տեղ դրած են։ Աաթիէ—Գալիպին երկաթի սրերով սպաննելն ալ կ'երեւի թէ երկու լերանց նեղ կիրճէ մը անցնելու ժամանակ դարան մտնելով մարդիկ, երկու կողմէն յանկարծ նիզակներով ու սրերով վրան յարձակուած ու սպաննած են, և կրակ վառելն ալ այս նպատակաւ կրնայ ճշմարիտ ըլլալ։ Ասիկայ կը հաստատուի նաեւ Թէոդորոս Թագաւորին դէմ ալ ունեցած կարծիքով, որ Կըբայնէն յետոյ երրորդ հրեշաւոր Թագաւոր կը համարեն Հապէշք։

Բ. Կրայն Թագաւորը։

Տասնեհինգերորդ դարու ժամանակները յանկարծ երեւան ելած է Հապէշստանի մէջ Կրայն անուն վիթխարի մէկը, որուն ծագումը Կալլայի ներսի կողմի բարբարոսաց երկրէն կը համարուի։ Այս մարդուն հասակին երկայնութիւնը 5 կամ 6 կանգնոյ կը մօտենար կ'ըսեն, հասակին համեմատ է եղեր նաեւ մարմնոյն թանձրութիւնը և ձեւը, որով Գողիաթէն աւելի հսկայ և Թերեւս Ջրհեղեղէն առաջ եղած հսկաներէն մէկն ըլլայ այս այլանդակ հրեշաւոր մարդը։

Անոր շահատակութիւններուն դէմ և ոչ մէկը կարենալով ելել և փորձ փորձել յաղթելու, անարգել տիրած է քրիստոնեայ Հապէշից բոլոր երկրին ։ Իւր զէնքերն եղած են անգթութիւնը , սպանութիւնը, մարդակերութիւնն և ուրիշ շատ տեսակ եղեռնագործութիւնները , որոնք չափ ու սահման չեն ունեցեր · և կը նմանեցընեն իրենք իբրև օրինակ մէջ բերելով աշխարհիս կատարածին մօտ ըլլալիք նեղութիւններուն ու չարիքներուն ։

Ժողովուրդները չկարենալով ասոր գազանային գործքերուն դիմանալ , տուներնին տեղերնին թողլով կը փախչին անմատչելի և ապառաժուտ լեռներու և այրերու մէջ կը պահուին ։ Կրան անդադար ման գալով ուր տեղ որ բոց կամ լոյս մը կը տեսնէ , գուշակելով հոն մարդիկ գտնուիլը , կը յարձակի եղեր իսկոյն անոնց վրայ , և հոն գտած իրքերը կողոպտելէն զատ՝ ձեռք անցուցած մարդիկն ալ կըսպաննէ կ՚ուտէ կըսպառէ իր զօրքերովը մէկտեղ (1) ։ Ինչպէս ժողովուրդները կրակ վառելու և կերակուր եփելու սովորութիւնը կը թողուն անոր երկիւղէն , և դուցէ այն ժամանակէն մնացած է Հապէշներուն մէջ հում միս ուտելու սովորութիւնը ։

Այս հսկայ և վիթխարի և գազանաբարոյ թագաւորին կեանքը վերջնելու համար ժողովուրդը տեսակ տեսակ հնարքներ կը մտածէ , բայց որուն ճակատ առ ճակատ կռուելու ոչ ոք կը համարձակէր , սոսկալով անոր ահռելի կերպարանքէն և զօրքերուն անյաղթելի քաջութենէն ։ Եւ կը մնայ միայն իրենց յոյսը Աստուծոյ և Ճերմակ մարդոց վրայ ։ Ուստի ձեռաց տակէն լուր խրկելով ասխացի ճերմակ մարդիկ բերել կուտան, որոնց համար Յոյն էին կ՚ըսեն ։ Ասոնք թէպէտ և թըւով քիչուոր , սակայն հանճարեղ ու հնարագէտ մարդիկ ըլլալով , դարանամուտ կ՚ըլլան այնպիսի ճամբու մը վըրայ , որուն երկու կողմը գահավէժ անդունդ մըն է ժայռալից և անցնելու համար միայն նեղ ճամբայ մը կայ , ուսկէց մենք ալ անցանք և Ալօ երկրին մէջ կ՚ընկնայ ։

---

(1) Կալլայի ներսի կողմերը մինչև հիմա մարդակեր մարդիկ կը գըտնուի կ՚ըսեն ։

Հսկայ ու մարդակեր թագաւորը ասկէ անցնելու ժամանակ հրազէնքները հեռուանց անոր վրան կը պարպեն դարանամուտները առանց իրենք տեսնուելու ։ Անիկայ հրազինուց որոտալը ձայնին զօրութիւնը և ներգործութիւնը չիմանալով բանի մը տեղ չդնէր ։ Իւր վրայ տեղացած գնտակները և անոնց հարուածները ճանճի բզզալու և անոր խայթուածներու տեղ դնելով ձեռքերը երկու կողմ կ՚երերցնէ իբր թէ ճանճերը վըռնտելու պէս ։ Բայց տեսնելով այն գնտակներուն անդադար տեղալը , զայրանալով կը քաշէ իւր լայնաբերան թուրը և կը թափէ բարկութիւնը հաստ ձիթենիի մը վրայ , և իր մէկ կողմէն հարուածներ ընդունած կէտին՝ ինքն ալ ծառին բունը հարուածելով երկուքնին մէկտեղ կ՚ընկնան վար · Ինքը հոն կը փուռի կը մնայ , զօրքերն ալ ցիրուցան կը փախչին կ՚երթան ։ Մինչև ցայսօր անոր ինկած տեղւոյն Ձեէկրայ որէայ, Կրանի ձիթենին կը կանչեն ։ Այսպէս կ՚ազատի Հապէշստան իր երկրորդ վիթխարի ու գազանացեալ բռնաւորին ձեռքէն ։ Այս պատմութեանս մէջ ալ ճշմարտութեան հետ առասպելախառն չափազանցութիւններ կան ։

ԳԼՈՒԽ Բ.

Թէոդորոսի թագաւորութիւնը ։

ՎԵՐՈՅԻՇԵԱԼ հրէշաւոր թագաւորաց պատմութենէ ետքը կը մնայ մեզ հոս ներկայ ժամանակիս թագաւորութեանց և անցից պատմութիւններն ըսել , որոնց մէջ գլխաւոր մաս մը կը կազմէ Թէոդորոսի իշխանութիւնը , որ իւր առանձին յատկութիւններովը նըշանաւոր եղած է · և ետքի ժամանակներս իւր ձեռք առած անգութ և վայրենի միջոցներուն պատճառաւ ժողովուրդը երրորդ հրէշաւոր թագաւորի , կամ լաւ ևս՝ բռնաւորի տեղ դրած էր · և շատ հաւանական է որ քանի մը դար անցնելէն յետոյ առասպելեալ դիւցազուններու կարգն անցնի Թէոդորոս ալ իւր քաջութիւններովը. որովհետեւ արդէն իւր կենդանութեան ժամանակ բոլոր ժողովուրդը զինքը անմահ և իւր անձը և մարմինը գերբնական զօրութեան տէր կը համարէր, որուն համար կ'ըսէին թէ՝ ոչ սուր կը բանի վրան և ոչ գնտակ կը դպչի. անոր համար չէին համարձակեր թշնամիք յայտնապէս անոր դէմ ճակատելու ։

Թէոդորոսի թագաւորելէն յառաջ բոլոր Հաբէշստան չորս մասի կամ նահանգներու կը բաժնուէր, որոնց կ'իշխէին չորս գլխաւոր իշխաններ. Թէկրէի կը տիրէր Տէճաճ—Ուպին. Շօային՝ Հայլօ Մէլէքօթը. Կոճամին՝ Պրու Կոշուն. իսկ Ամհարային՝ որ միւս երեք մասին մէջ տեղ կ'ընկնայ և ամենէն ընդարձակն է, կ'իշխէր Ռաս—Ալին, որ թէեւ կալլայի էր, բայց Ամհարան իրեն հայրենի ժառանգութիւնն էր։ Թէպէտ ժողովուրդը իրենց մեծին թագաւոր (Նըկուս) անունը կու տայ, բայց ընդհանրապէս Տէճաճ կամ Տէճաճմաչ կը կոչուին, որ դրեթէ իշխանի նշանակութիւն ունի, և Ամհարայի իշխանին միայն Ռաս անունը կու տայ որ գլուխ կը նշանակէ, իբր չորս իշխանաց մէջ գլխաւորը. սակայն թագաւորական թագը Սողոմոնէն յաջորդաբար ժառանգող կարծեցեալ իշխանը կը դնէր միայն ըստ նախնական սովորութեան, և չէին յափշտակած անորմէ այս մէկ թագին պատիւը, և անուամբ լոկ թագաւոր կը կոչուէր նա. վասն զի թագաւորական իշխանութիւնը այս չորս իշխանները վարելով, անոր պատիւն ալ իրենց սեփականած էին, և կ'ըսուէին Գործադիր Իշխանք։ Իսկ թագաւորական թագը վայելողին թողուցած էին մանաւոր քանի մը գիւղեր Կոնտէր քաղաքին մօտերը. և տարուէ տարի ալ իբր նուէր կամ ողորմութիւն բան մը կու տային, որով իր տնական ծախսը կարող կ'ըլլար հոգալու ։

Ամհարայի իշխան Ալին իւր հօրը յաջորդելով Ռաս Ալի կը կոչուի. այն ատենները Թէոդորոս՝ որ Քասսա կ'ըսուէր, կու գայ Ռաս—Ալիին քով զինուորութեան

կը մտնէ, և իւր ցոյց տուած քաջութիւններովը սիրելի կ'ըլլայ անոր աչքին, մինչեւ կը փեսայանայ անոր աղջիկը առնելով։ Քասսան հասարակ մարդու զաւակ էր։

Օր մը անիկայ որդադեղ (քոսօ) խմած ըլլալով, իւր աներոջմէն կով մը կը խնդրէ. աներոջ մայրն ալ, որ դեռ կենդանի էր, նախատելով մը հրաման կ'ընէ սպասաւորաց ըսելով. “Որդադեղ ծախողին տուն կտոր մը միս տուէք որ երթայ ։” Այս խօսքը խիստ ծանր կու գայ Քասսային, կը զայրանայ ու կրակ կը դառնայ կընկան մը բերնէն այնպէս նախատինք ընդունելուն ։ Իւր կինը կ'իմանայ այս բանը, ու կը դառնայ կ'ըսէ Քասսային. “Գօտիդ կապէ շուտով, ո՛վ Գասսա. ինչ ես կեցեր մնացեր կնկան մը պէս ։” Ըսել կ'ուզէ կորիճ եղիր ու ապստամբէ, և կնկան պէս նախատանաց տակ մի մնար. ըստ որում գօտի կապելու սովորութիւն ունին Հաբէշք երբ հեռու տեղ մը երթալու կ'ըլլան. և հեռու տեղ երթալն ալ ապստամբել կը նշանակէ ։ Քասսա իր կնկանը խօսքերէն աւելի խրախուսուելով ու գրգռուելով, հետը կ'առնու զինքն ալ ու կը փախչի իւր հայրենի երկիրը Ուկառա, և քիչ ժամանակի մէջ կը յաջողի անոր տիրելու, ըստ որում Ռաս—Ալիի փեսայ ըլլալով ազդեցութի ալ ունէր ժողովրդեան քով։

Ռաս Ալի քանի մը անգամ զօրք կը խրկէ վրան որ բռնեն, բայց Քասսայի զօրութենէն յաղթուելով պատճառ կու տայ իւր փեսային աւելի ուժ առնելուն ։ Յետոյ ուրիշներուն միջնորդութեամբ Ռաս—Ալի կը զիջանի, և իւր փեսային հայրենական Ուկառա երկիրը իրեն տալով կը հաշտուի. և այն ժամանակ Տէճա—Քասսա կը կոչուի, որ կուսակալ բդեշխի համապատիւ նշանակութիւնը ունի ։

Երբ Ռաս—Ալիին մայրը անոնց հաշտուիլը կը լսէ, Կոնտէրէն նախատանաց խօսքեր կ'ուղղէ իւր որդւոյն. “Չե՞ս գիտեր, կ'ըսէ, Քասսային հնարքները, ո՛վ անմիտ, անոր կեղծուպատիր ձեւերուն խաբուելով՝ փոխանակ ձերբակալ ընելու զինքը, հետը հաշտութիւն ըրիր ։ Այդ կերպով անոր իշխանութիւնը մեծցնելովդ դու քեզի աւելի վնասեցիր։ Շուտով զանիկայ կրկին ձեռք ձգելու ու շղթայելու աշխատէ։» Բոլոր այս խօսքերը Կասսային ականջը կը հասնին։ Ռաս—Ալի քանի մը անգամ կ'աշխատի հնարքով մը ձեռք ձգել զանիկայ, սիրով իր քովը կանչելով. բայց Կասսա խոստումներով թէ անոր աշխատութիւնները պարապ կը հանէ և թէ ժամանակ վաստըկելով իր հանճարեղ հնարքները և խորհուրդները կարգի կը դնէ, և յարմար առիթը գտնելուն պէս՝ յանկարծ ապստամբութիւն կը հրատարակէ և զօրքերովը կուգայ աներոջը երկիրներուն մօտ ու Տէնպիային կը տիրէ։

Ռաս—Ալի տակնուվրայ կ'ըլլայ, իր մեծամեծները խորհրդի կը կանչէ, որոնք կ'աշխատին դարձեալ կեղծ բարեկամութեամբ ձեռք ձգելու. բայց Կասսա ասդին անդին խուսափելով ժամանակ կ'անցընէ, որպէս զի կարող ըլլայ միւս երկրի ժողովրդոց սիրտերն ալ գրաւելու՝ որ անոնց երկիրներուն ալ անաշխատ տիրէ։ Երբ կը տեսնէ աները որ հնարքներով կարելի չէ զանիկայ ձեռք ձգել, չորս հինգ վաշտ զօրք կը խրկէ դարձեալ անոր վրան. Թէկրիի իշխանէն ալ օգնութիւն կուգայ իրեն, որպէս զի դիւրաւ վճարուի գործը։ Բայց Կասսա պատերազմելու կամք ցոյց չտալով, այսպէս պատասխան կը խրկէ աներոջը. «Ես քեզի հետ պատերազմելու կարող չեմ, մանաւանդ որ ձմեռ մտնելու վրայ ենք։» Այս ըսելով խոյս կուտայ ուրիշ տեղ մը։ Ռաս—Ալի անոր կասկածոտ ու փախկոտ խօսքերէն խաբուելով ձմրան եաքը կը թողու պատերազմը, և իր զօրքերը կը ցրուէ Տէնպիայի գիւղերուն մէջ որ կերակրուին և ձմերեն, ինչպէս սովորութիւն է։

Տէճա—Կասսա ալ թէպէտ կրնայ բռնութեամբ գիւղացւոցմէ կերակրել տալ իր զօրքերը ըստ սովորութեան երկրին, բայց անոնց աչքին զինքը սիրելի ու հաճելի ընծայելու համար չուզեր ծանրութիւն տալ իրենց, և հրաման կուտայ զօրացը որ երթան զինուորին որու քով որ կ'ուզեն. ինծի բաւական է, կ'ըսէ, չորս կամ հինգ հարիւր սպառազինեալ զօրքերս։ Ես

ինքը քիչ մը զօրքով կը քաշուի Ուկառա իր հայրենի երկիրը։

Դեռ ձմեռը չանցած, Կասսա յանկարծ պատերազմական թմբուկը զարնել տալով բոլոր տօնավաճառներուն մէջ, ինչպէս սովորութիւն է, մունետիկներու ձեռօք լուր կուտայ բոլոր շրջակայ երկրին ժողովրդոց ըսելով. «Ով որ զիս կսիրէ, շուտով թող քովս գայ, և Ռաս—Ալիին դէմ պատերազմի երթանք։» Բոլոր իր ճամբած զօրքերը այս լուրը լսելով՝ կը փութան դարձեալ իր քովը կը ժողվին։ Տէնպիայի գիւղացիներն ալ Ռաս—Ալիին զօրքերուն տուած վնասներէն ու գէշութիւններէն ձանձրացած ըլլալով, անոնք ալ կուգան կը ժողվին Տէճա—Կասսային քով, և ուրիշ շատ մարդիկ որոնց համակրութիւնն ստացեր էր ինքը։ Երբ Կասսա բաւականին աւելի զօրացած կը տեսնէ զինքը, կուգայ ի Տէնպիա, և Ռաս—Ալիին բանակին դէմ ինքն ալ բանակ կը դնէ, որով աւելի ուժ կ'առնուն իր զօրքերը։ Պատերազմին ժամանակը մօտենալուն՝ ձայն կուտայ զօրքերուն և կը խրախուսէ ըսելով. «Տեսէք ու լաւ նկատեցէք զիս, զինուորակիցք իմ, նկատեցէք սուր աչքով իմ արտաքին կերպարանքիս, չըլլայ որ ուրիշ մէկը դաշտին մէջ սպաննուելով՝ զիս կարծէք ու շփոթէք։ Ես եմ Կասսան՝ Ռաս—Ալիին փեսան և անոր թշնամին։ Ես չեմ ընկնար ու սպաննուիր պատերազմին մէջ իմ Աստուծոյս օգնականութեամբը...։ Չըլլայ որ վախնաք Ռաս—Ալիին անունէն և դասալիք ըլլաք. վախցէք միայն զօրութենէն...։ Չըլլայ որ պատերազմին ժամանակ զիս բանակին ետեւը փնտռէք. ես ամենուդ առջեւ իմ թշնամւոյս դիմացը ճակատ առ ճակատ քաջ ախոյեան պիտի կանգնիմ, հոն փնտռեցէք զիս, և ջանք ըրէք ինծի հետ մէկտեղ Ռաս—Ալին ողջ բռնելու։» Կ'ըսէ և մէկէն թշնամւոյն դէմ կը յարձակի առիւծի նման գոռալով. իրեն հետ կ'արշաւեն քաջ զօրքերն ալ. կը կռուի հարուածը, թշնամին կ'ընկճի, կը տկարանայ, ինքը յաղթող կ'ելլէ շատ կոտորածներ ընելով։ Իսկ Ռաս—Ալին չկրնար ձերբակալ ընել, որ միաձի դէպ ի Կոճա մի երկիրը փախչելով մազապուր կ'ազատի։ Անոր ետեւէն կ'ընկնայ Տէճա—Քասսա, կը տիրէ առանց արիւնհեղութեան Կօճամի երկրին, բայց Ռաս—Ալի անտառիկ լերան մը մէջ ապաստանելով, որուն բոլորտիքը Նեղոսի ակունքներէն հոսած գետը շրջապատած ըլլալով, որ իբր թերակղզի մը կը կազմէ, անկարելի կ'ըլլայ ձեռք ձգել զանիկայ. այլ միայն անոր որդին և մայրը կը բռնէ որ զինքը նախատեր էր, և Ըսար—Ամպա լեռը խրկելով հոն շղթայել կուտայ (1), ուր տեղ որ մենք ալ բաւական ժամանակ մնացինք։

Այս յաղթութենէս յետոյ կը դառնայ շուտով Թէկրիի թագաւորին վրայ, և կը խնդրէ անորմէ Ապունա—Սելամի առաջնորդը՝ որ զինքը թագաւոր օծէ. վասն զի անիկայ Ռաս—Ալիի Չէկիէն կրօնական խնդիրներու պատճառաւ Թէկրի փախած էր. Տէճաճ—Ուպի՝ Քասսայէն վախնալուն կ'երթայ անմիջապէս Առաջնորդին քով, որ Թէկրիի ժողովուրդէն և իրմէն վշտանալով լեռ մը քաշուած կը կենար, կ'իմացընէ անոր Տէճա—Քասսային խրկած լուրը, և շատ մը դրամ տալով կը հաշտուի հետը, և կը խնդրէ որ անոր քով գացած ժամանակ միջնորդ և բարեխօս ըլլայ իր և անոր մէջտեղը, որպէս զի իր իշխանութեանը վնաս մը չհասցընէ։ Ապունա—Սելամի կը խոստանայ կատարել անոր խնդիրքը, կ'օրհնէ զԹէկրիացիները և կ'արձակէ զանոնք բանադրանքէն, և կ'անցնի պատուով Տէճա—Քասսայի քով։

Թէպէտ և իւր խոստումը կը կատարէ և կը ջանայ խաղաղութիւն ձգել, և Տէճաճ—Ուպի ալ իր կողմէն շատ տեսակ ընծաներ կը խրկէ Քասսային որ իւր երկրին չդպչի, այսու ամենայնիւ Տէճա—Քասսա ամենեւին չըզիջանելով՝ յանկարծ պատերազմ կը բանայ անոր դէմ, և յաղթելով կը բռնէ զինքն ալ վրանին տակ նստած ժամանակ, նոյնպէս և զաւակները, և շղթայի զարնել տալով կը նեղէ զիրենք որ իրենց գանձերուն տեղը ցոյց

---

(1) Կը պատմեն թէ՝ Ռաս—Ալիին մօրը համար պատուէր կուտայ որ միայն Քօսօ տան կերակուրի և հացի տեղ, ըսելով թէ՝ Քօսօ ծախողին տղուն քով Քօսօ միայն կը գտնուի և ոչ հաց։

տան. և տիրելով անոնց՝ բոլորն ալ իւր զօրքերուն կը բաշխէ (1)։ Թէկրիին ալ տիրելէն յետոյ կը դառնայ Սետուպպա, և այն տեղի անուանի եկեղեցւոյն մէջ թագաւոր կ'օծուի Ապունա—Սելամին ձեռօք, գաղտնի պայմանադրութիւններով, և կը կոչուի Թէոդորոս։ Կը պատմեն թէ՝ Հապէշից մէկ սուրբին ըրած յայտնութիւններէն (հոգետեսութիւն) համբաւ մը տարածուած էր հասարակութեան մէջ թէ, Թէոդորոս անունով թագաւոր մը պիտի ելլէ, որ մինչեւ Երուսաղէմի պիտի տիրէ (2)։ Արդ այն Թէոդորոսի նման փառք ու բարք պիտի ունենայ, համբաւը բոլոր աշխարհ պիտի տարածուի և մահուանէն յետոյ անոր յիշատակը եկեղեցեաց մէջ պիտի տօնուի։ Ապունա—Սելամի այս համբաւին տեղեակ ըլլալով, և ուզելով օգուտ մը քաղել անկէ, կ'ըսէ Տէճա—Քասսային. «Քու անունդ փոխելով՝ Թէոդորոս պիտի կոչեմ զքեզ. եւ ժողովուրդին այնպէս պիտի կարծել տամ, որպէս թէ աւանդութե՟ մէջ յիշատակուած Թէոդորոս թագաւորը դու ես, և թէ բոլոր երկրին տիրելէն ետքը՝ Երուսաղէմն անգամ պիտի առնես. ասով թէ՛ սիրելի և թէ ահռելի պիտի ըլլաս ժողովուրդին առջեւ. Միայն այս դաշինքով որ թէ՛ իմ թշնամիներս սպաննես, և թէ տիրապետած երկիրներուդ կէսը ինծի տաս»։ Տէճա—Քասսա մտածելու միջոց չունենալով, ըստ որում օծուելու կէտին ըրաւ անոր այս առաջարկութիւնը, Առաջնորդին գլխուն վրայ երդուըննալով խօսք կուտայ կատարելու. և այս դաշինքով թագաւոր կ'օծուի Թէոդորոս անուամբ, և միակին ըլլալուն կը հաղորդուի կենարար խորհրդոյն։ Ասանկով կը յաջողի Կալլայի արեւելեան մէկ մասին ալ տիրելու, և մեծ համբաւ կը ստանայ, որովհետեւ Թէոդորոսէն առաջ ամենեւին և ոչ մէկ թագաւոր մը կարողցեր է Կալլայի տիրել։

---

(1) Կը պատմեն թէ մէկ մնտուկ միայն լեցուն Եւրոպըլ ոսկի ունէր, որ ոսկեզօծութեան համար բերել տուած էր Մուսովայէն։

(2) Ճիտտեցւոց մէջ ալ աւանդութիւն կայ թէ, Հապէշք օր մը պիտի տիրեն իրենց քաղաքին։

Շօայի Մէլէքօթ Թագաւորն ալ Թէոդորոսին իւր վրայ գալը լսելուն պէս՝ վախէն յանկարծամահ կ՚ըլլայ, և առանց պատերազմի անոր երկրին ալ կը տիրէ․ և գետնին տակ անոր պահած գանձերուն տեղը պզտի տղուն վիզը կախուած հմայեկէն իմանալով, կ՚առնու զանոնք և զօրքերուն կը բաժնէ ։ Նոր Մէնիլէք անուն որդին ալ իրեն որդեգիր կ՚ընէ․ բայց նա իւր հայրենի երկիրները ձեռք ձգելու համար կը փախչի Թէոդորոսին քովէն և յայտնի կ՚ապստամբի անոր դէմ։ Հիմայ նոյն երկրին իշխանն է ։

ԳԼՈՒԽ Գ․

Թէոդորոսի գովելի յաղթութիւնները ։

Երբ իրեն փափաքած իշխանութեան և փառաց ծայրը կը հասնի Թէոդորոս, յիշելով Աբունա—Սելամի հետ ըրած դաշինքը և անոր խոստացածը, ըստ մասին կը կատարէ, Առաջնորդական երկիրները միայն անոր տալով և գիտնականաց մէջ անոր ունեցած թշնամիները մէկմէկ պատճառով սպաննելով, մանաւանդ երեք ծնունդ Քրիստոսի դաւանողները ։

Թէոդորոս միակին ըլլալով ըստ օրինաց քրիստոնէութեան, կրօնաւորներուն դասէն կը համարուի, և կ՚ուզէ որ բազմակնութեան սովորութիւնը ջնջէ նաև ժողովրդոց մէջէն, որպէս զի եկեղեցին ալ զիրենք ընդունի և հաղորդեցընէ կրօնաւորներուն պէս։ Բայց բարի Թագաւորին այս ջանքը չյաջողիր ոչ սիրով և ոչ բռնութեամբ։

Գիտնականներէ բաղկացեալ դատաստանական ժողով մը կը հաստատէ, և ամեն դատերը հոն քննել կուտայ անաչառապէս և արդարութեամբ ըստ կանոնագրքի, հաւասար իրաւունք տալով մեծին ու պզտիկին, աղքատին ու հարուստին, իշխանին ու իշխեցելոյն։ Ինքն ալ կը հպատակի օրինաց և կանոնաց, և կը զոհէ իւր կամաց հաճոյքը արդարութեան ձայնին ։

Եկեղեցի միշտ երթալ ու սաղմոս քաղելը իրեն առաջին պարտքն ըրած էր․ մինչև անգամ ծանր զբաղմունքներուն մէջ զանց չէր ըներ աղօթելը ։

Օրէնքը հրաման կ՚ընէր ձեռք ընկած ապստամբները գլխատելու․ բայց նա առաջին անգամ ոտքերնուն ու ձեռքերնուն մատերը միայն կտրել կուտար, երկրորդ անգամուն ոտքերնին ու ձեռքերնին, իսկ երրորդին գլխատել կուտար ։

Յայտնի գողերը ձեռք ընկնելնուն վիզերնին կոտրել կուտար օրինաց համեմատ․ և ասոր օրով միայն գողութիւնը կը խափանուի, ճամբաները ապահով կ՚ըլլան, որ երբէք տեսնուած բան չէր այն երկիրները, ինչպէս և իրենք ալ կը խոստովանին ։

Ժողովրդոց վրայ ցոյց տուած խնամքներուն, առատաձեռնութեան, հիւրասիրութեան նմանը չէ տեսնուած ։ Ոտքի վրայ կանգնած, ինչպէս կը վկայեն իրենք, ձեռօքը կը բաժնէր անհամար աղքատաց ողորմութիւն, և իբրև հայր որդեսէր՝ այնպէս կը վարուէր ժողովրդոցը հետ ։

Իւր կինը մեռնելէն զկնի՝ չուզելով կրկին անգամ ամուսնանալ, երեք տարիի չափ կրօնական վարքով կ՚ապրի ։ Բայց երբ Աբունա—Սելամի ստէպ յորդորմունքներովը կը համոզուի և կ՚առնու Ուպիէ Թագաւորին աղջիկը իրեն կին ։ Այսու ամենայնիւ կրօնից վրայ ունեցած իւր սէրը այն աստիճան էր, մինչև կը փափաքէր իւր Թագաւորութենէն հրաժարել, որպէս զի կարող ըլլայ անարգել իւր բարեպաշտական կրթութեանց հետևիլ, հոգևորական պարտքերը կատարել։

Բայց ցաւալի է որ ասանկ բարեպաշտ և գթասիրտ իշխանի մը բարիքն ու խաղաղութիւն և հանգստութիւն վայելող ժողովուրդը փոխանակ երախտագէտ ըլլալու, ժամանակէ մը յետոյ յանկարծ կ՚ըմբոստանայ անոր դէմ, ինչպէս երբեմն Իսրայելացիք անապատին մէջ այնքան բարիք վայելելէն ետքը ձանձրանալով կը հակառակէին Մովսէսին դէմ։ Վասն զի այս Հապէշից ազգը ի բնէ ծոյլ ըլլալով՝ և անաշխատ ապրելու սովորած, կ'ուզէին որ միշտ իրենց Թագաւորին քսակէն ուտեն ու խմեն, փոխանակ իրենք իրենց աշխատութեանց տասանորդական արդիւնքներովը և ուրիշ տուրքերով արքունի գանձը ճոխացընելու, որ հասարակաց գանձը կը համարուի. և այն ժամանակ կրնայ իշխան մըն ալ իւր հպատակաց առջեւ առատաձեռն երեւալ և ժողովրդեան աղքատ մասին պէտքերն հոգալ։ Բայց Հապէշք այսպէս չմտածելէն ի զատ, կ'ըսէին իրենց մէջ յայտնութեան գրքէն առնելով. «Թէ որ Թագաւորն ալ նախագուշակուած Թէոդորոսն է, պէտք է որ մէկ եզով բաւականանայ, և անով վարուցան ընելով ապրի. ինչ պէտք է զօրք ու զօրապետներ։» Այս խօսքերը մինչեւ անոր ականջը կը հասցընէին։

Ժողովուրդը բաց ի իրենց բնաւորութենէն, այլ և Ապունա—Սելամին կուսակից եղող գիտնականներուն ու քահանայից Թելադրութիւններէն ալ գրգռուելով՝ կըսկսին յայտնապէս վատաբանել ու բամբասել զԹէոդորոս, անոր ըրած գործքերուն Թիւր մեկնութիւններ և անոնցմէ դէշ հետեւութիւններ հանելով՝ մինչեւ անգամ կըսկսին հայհոյել և անպատիւ ընել զանիկայ։ Ապստամբութիւնը կըսկսի տեղ տեղ ծայր տալ. Թագաւորին դէմ գաղտնի որոգայթներ լարուիլ, և անոր զօրութիւնը տկարացընելու խորհուրդներ ըլլալ և հնարքներ մտածուիլ ժողովականներու մէջ. որոնց ամենուն վախճանն էր աԹոռէն վար առնուլ զինքը։ Կ'սկսին յետ այնորիկ անոր հրամանները չկատարել և անոր իշխաններուն պատուէրները յայտնապէս արհամարհել։ Ասոր համար Թէոդորոս կըստիպուի ակամայ բռնութիւն ձեռք առնուլ, և անոնց հետ ոչ եւս իբրեւ հայր, այլ իբրեւ անաչառ դատաւոր և իբրեւ գործադիր դահիճ վարուիլ։

ԳԼՈՒԽ Դ.

Թէոդորոսի բռնութիւնները և անողորմութիւնը։

ԱՌԱՋԻԿԱՅ գլխոյս մէջ պատմելիքներս բոլորովին հակապատկեր է նախորդ գլխոյն մէջ ըսածներուս։ Կարդացողը պիտի զարմանայ և դժուարաւ պիտի հաւատայ Թէ ինչպէս մարդս մէկէն ի մէկ կը փոխուի. այն որ առաքինութեան ճշմարիտ տիպար էր և ժողովրդեան երջանկութիւնը կազմող, յանկարծ կ'ըլլայ անոր գլխոյն Փարաւոն մը։

Թէոդորոս տեսնելով իւր ժողովրդոց ապերախտութիւնը, և իր ըրած բարիքները փոխանակ անոնց սրտերը գրաւելու և անոնց բերանները օրհնութիւններով և գոհութիւններով լեցընելու, ընդհակառակը մէկ մէկ Թշնամի կը յարուցանէ իրեն դէմ. միտքը կը դնէ հաստատապէս մէկդի Թողուլ գթութիւնը, և ձեռք առնուլ խստութիւնը, և օրէ օր գազանային կերպարանք մը կ'առնու իր վրան. օրէնքն ու քրիստոնէութիւնը կը ծալէ մէկդի կը դնէ, որոնցմով չէր կրցած օրինաւորութեան ճամբուն մէջ մտցընել իւր անոպայ և անկիրթ ժողովուրդը, և եղաւ Դիոնէսիոս մը և Ներոն մը։ Անակնութիւն սիրող Թագաւորը բռնաւոր մը դարձաւ իւր տունը՝ անԹիւ կանայք լեցընելով հոն։ Անձնեց ինքզինքը զեղխութեան և անպարկեշտ կիրքերու, որոնց մէջ կը յուսար ԹեԹեւութիւն և մխիթարութիւն մը գտնել իր վիշտերուն. վասն զի իւր առջի առաքինութիւնները դեռ սրտին ու հոգւոյն մէջ հետք մը Թողուցեր էին, և անոնց յիշատակը նոյն իսկ անբարոյական ընԹացքին մէջ կը վշտացընէր զինքը։ Ու փոխանակ առջի ճամբուն դառնալու՝ աւելի կը խստանայ, կը կեղեքէ ու կը հարստահարէ բոլոր ժողովուրդը։ Հարուստները շղԹայի կը զարնէ, ու մինչեւ որ պահանջած դրամը չառնու՝ չարձակեր. և շատերը դրամնին առնելէն յետոյ դարձեալ կը բանտարկէ, կամ կը մահացընէ, որ չըլլայ թէ ապստամբին։ Որոնց որ հայրենի երկիրնին իրենց շնորհած էր, կրկին ետ կ'առնու զանոնք կերպ կերպ պատճառանքներով, և զիրենք ալ կողոպտելով նեղը կը ձգէ։ Սուլթան-Սելիմին իրեն դէմ ցոյց տուած ատելութեանը վրայ զայրանալով տըւած երկիրները ետ կ'առնու ըսելով. «Երկիրը Թագաւորինն է. Թագաւորի մը արիւնով գնուած երկիրները պէտք է Թագաւորին ձեռքն ըլլան։ Դուն իմ հօգեւոր հայրս ես. կեր, խմէ իմ քովս ու հանգիստ նայէ։»

Բռնած ապստամբները, անոնց հետն եղող մարդիկը, կանայքն ու տղաքը ոչխարներու պէս երեք կամ չորս հազարը մէկանց թրէ կ'անցընէ և խողխողել կուտայ, և անոնց մարմինը անթաղ պահելով գազաններուն կերակուր կ'ընէ։

Ապստամբներէն ոմանց ձեռքն ու ոտքը կտրել տալէն զկնի կախաղան կը հանէ (1)։ Եկեղեցին ապաստանողները, որ իրենց մէջ օրէնք չկայ սպաննել հին օրինաց համեմատ, բռնութեամբ բերել տալով զանոնք՝ ոչխարի պէս կը մորթէ։ Շատ անգամ լսած է իր ժողովրդոց ու մեծամեծներուն. «Թէ որ ես գէշ Թագաւոր եմ, և գործածներս Աստուծոյ կամացը դէմ են, ժամ մը յառաջ թող զիս ձեր ձեռքը մեռնէ. իսկ թէ որ դուք գէշ էք, և ըրածներս Աստուծոյ հաճոյ են, զձեզ ինծի մեռնէ։ Գէշութիւն ընողը ես չեմ, այլ ձեր անիրաւութիւնն է որ զիս կըստիպէ բռնաբար ու չարաչար վարուելու ձեր հետը։» Այսպէս կը մտածէր նա, և հետզհետէ աւելի կը սաստկացընէր իւր անողորմութիւնները։

Ժողովուրդն ասոնք տեսնելով՝ ամենեւին չյիշէր թէ իւր անօրէն գնացից և ապերախտութեան չար պըտուղներն են որ կը քաղէ, և փոխանակ ի զգաստութիւն և ի զեղջ փութալու՝ աւելի կ'ընդդիմանայ Թագաւորին կամացը, և փարիսեցւոյն նման զինքը արդարացընելով բոլոր յանցանքը անոր վրայ կը թողու. չարաչար կը վատահամբաւէ զԹէոդորոս, անկրօն և անհաւատ մարդու մը տեղ դնելով։

Կը պատմեն թէ, օր մը Թէոդորոս երազ մը կը տեսնէ, որ մէկ ձեռքը սուր և միւս ձեռքը կրակ բռնած էր. ձայն մ'ալ կուգար իրեն՝ որ կը սպառնար ըսելով. «Թէ որ այդ կրակով չայրես ժողովուրդդ, միւս ձեռքիդ սուրը գլուխդ պիտի կտրեմ։» Զարհուրելով մը կ'արթննայ Թագաւորը քնէն, ու տեսած երազը պատմելով կ'ըսէ. «Ահա կը տեսնէք որ ես չեմ ձեզի չարչարողը, այլ իմ Տէրս է՝ որ ինծի այնպէս կը հրամայէ։ Կը տեսնէք որ հիմակ ալ կրակով կըսպառնայ ձեզի. թէ որ վատ բնութիւննէդ և անօրէն ճամբաներնէդ ետ չդառնաք, չզղջաք, ահա պատրաստ է ձեզի համար կրակը։»

Հինգ տարի սուրը գործածելէն և անոնց անիրաւութիւնները իրենց արեամբը սրբելէն յետոյ, երբ կը տեսնէ որ դարձեալ նոյն շաւիղը կ'ընթանան, անկէ յետոյ ձեռք կ'առնէ կրակը։ Իւր ձգած ապստամբները՝ թէ մեծ և թէ փոքր, անոնց կանայքն ու զաւակները մէկտեղ տան մը մէջ փակելով՝ քանի մը հարիւր մէկտեղ կրակի կուտայ, ինչպէս կը հաստատեն շատերը։ Տանը բոլորտիքը, կ'ըսեն, փայտեր դիզել կուտար, և զօրքերով ալ պաշարելով կը բռնկցնէր, թէ որ փախչող ըլլար՝ հրացանի բռնել կուտար։ Եւ այսպէս ոչ ոք ազատելով, ամենն ալ մոխիր կը դառնային։

Սուլթան-Սելիմին զժողովուրդը գաղտնի գրգռելուն և փոխմիմեանց պատճառ ըլլալուն վրայ զայրանալով Թէոդորոս, քանի մը անգամ կրակի մէջ ձգելու եղեր է զանիկայ։ Եւ շատ անգամ կ'ըսէ եղեր անոր սպառնալով. «Զիս խրատելուդ տեղը, դու զքեզ խրատէ, մոլի չնայող. թէ որ դուն անձամբ չխրատուիս, ես ըզքեզ կրնամ խրատել։» Այսպէս յանդիմանելով՝ անգամ մը կը հրամայէ իր զօրքերուն որ անոր տանը բոլորտիքը ցախեր դիզելով կրակի տան։ Հրամանը կը կատարուի, ցախերը կը պատրաստուին, բայց փոխանակ զանոնք բռնկցնելու, զօրքերը ամէնքը միաբան դէպ ի երկինք ձայներնին բարձրացընելով կը պոռան.

---

(1) Թէքքէ—կորկիս Թագաւորին հայրը այս կերպով սպաննած է։

“Ընքղխաբհե՛ր, Ընքղխաբհե՛ր.” որ կը նշանակէ՝ Նստուած, Նստուած։ Քանի մը օրէն վերի Թէոդորոս իւր զօրաց աղաչանքներուն կը զիջանի եւ հրամանը ետ առնելով կը ներէ առաջնորդին։

Թէոդորոս անգամ մը եւս միտքը կը դնէ Եգիպտոսի սահմաններուն վրայ յարձակելու (1). Փոխարքայն շուտով անոր հետ կռուի բռնուիլ, Ղպտուոց Կաթողիկոսը ծպտեալ կերպարանօք պատգամաւոր կը խրկէ անոր քով, որ զինքը յորդորէ ետ կենալու իւր թշնամական դիտաւորութենէն։ Թէոդորոս՝ Կաթուղիկոսին իշխանաբար վարուելէն եւ ծանր կերպով խօսելէն, միանգամայն եւ եգիպտական զօրաց գալուն ալ ձայներն իմանալով, սաստիկ կը բարկանայ Կաթուղիկոսին դէմ. “Դուն, կ՚ըսէ, փոխանակ քրիստոնեայ Թագաւորի մը օգտին աշխատելու եւ զինքը պաշտպանելու, Մահմետական իշխան մը կը պաշտպանես. ուրեմն ըսել է թէ դուն անոր կողմէն եկած ես զիս անոր ձեռքը մատնելու. ուրեմն ես ալ կը պատուիրեմ Մահմետին պաշտօնեայ եղողը (կաթուղիկոսը) կախել այրել։” Բայց յետոյ եգիպտական զօրաց գալու լուրը սուտ ելլելով այրել չտար, սակայն Առաջնորդին հետ մէկտեղ տան մը մէջ եօթն օր անօթի ծարաւ կը պահէ։

Ապունա—Սելամին անոր սպառնալիքներէն երբեք չվախնալով, իւր դիտաւորութիւնը յառաջ տանելու կ՚աշխատի, եւ օրէ օր ժողովրդոց աւելի վրդովելուն ու յուզուելուն պատճառ կուտայ, եւ Կոնտէրի երկիրն ալ գաղտնի կ՚ապստամբեցնէ։

Օր մը յանկարծ Թագաւորը Տէնպիա կուգայ. եւ բոլոր գաւառը կողոպտելէն յետոյ, Կոնտէր մայրաքաղաքին եկեղեցիներն ալ ամբարշտելով աւրել կուտայ եւ կը կողոպտէ. եւ անոնց անօթներն ու խաչօրհնէրը Մակտելա լեռը կը փոխադրէ, նոյնպէս եւ Ապունա—Սելամին իբրեւ աքսոր պահել կուտայ. եւ յայտնի կ՚ըսէ ամենուն. “Ես որ օրինաւոր քահանայ եւ բարեպաշտ

---

(1) Թէոդորոս ուրիշ անգամ ալ յարձակելով բաւական վնաս հասուցած է Եգիպտոսի սահմաններուն մէջ Սայիտ փաշայի օրով։

ժողովուրդ չկայ, հոն եկեղեցիի հարկաւորութիւն ալ չկայ. եկեղեցիները ժողովրդոց համար է, եւ ոչ ժողովուրդը եկեղեցիներու համար։” Այս կերպ արդարացի խօսքերը իր քովն եղող աշխատակամութեամբ մարդոցմէ սորվելով, եւ անոնցմէ խրատուելով կը գործէ կ՚ըսէին Թագաւորին այս սաստիկ խստանալուն պատճառն ալ անոնց կուտան, բայց որուն շատ կը սիրէր Ճերմակ մարդիկը. եւ միշտ անոնց հետ կը վարուէր ու կը տեսնուէր։

Թագաւորին այս կերպ բռնութիւններն ու անողորմ գործքերը այն սաստիկ երկիւղ ու սարսափ պատճառած էին իւր բոլոր զօրաց ու ժողովրդոց սրտին, որ մինչեւ խօսած ատենը երբ յանկարծ աչքերը վեր վերցնելու ըլլար, հեռուն կանգնող մարդիկը սարսափելով ետ ետ կ՚երթային եւ շատ անգամ՝ կրակու զարնուելով գետին կ՚ըլլային։ Ո՛ր կողմը եւ ո՛ր ապստամբին վրայ յարձակելու ըլլար, անոր գալուն ձայնը լսողը լեղապատառ եղած փախչող փախչողի կ՚ըլլային. ոմանք դէպ ի լեռները, եւ ոմանք դէպ ի ձորերուն մէջ շունչերնին առնելով։ Յարձակած տեղերը թէ որ մարդ գըտնէր՝ կրակով կ՚այրէր, թէ որ անասուն՝ իւր մարդոցը կը բաշխէր։

ԳԼՈՒԽ Ե.

Անգղիացի հիւպատոսն ու բանտարկութիւնը։ Սըր Ռոպէր Նափիէրի գալը, եւ Թէոդորոսի մահը։

ԹԷՈԴՈՐՈՍ Թագաւորի քով գտնուող Ճերմակ մարդոց մէջ նշանաւոր է Անգղիացւոց Գափթէն—Գամերոն հիւպատոսը, որ իւր բռնած քաղաքականութեամբը պատճառ եղաւ այս երկու տէրութեանց մէջ ծագած կռուոյն, որ եւ Թէոդորոսի դժբաղդական մահուամբը վերջացաւ։

Յայտնի է որ Անգլիոյ մեծազօր տէրութեան շնորհիւը բաւական տարիէ ի վեր ընդունուած են շատ տէրութեան երկիրներու մէջ կրօնական ազատութիւնը, այն է իւրաքանչիւր անհատ ազատ ըլլայ՝ իւր խղճի ձայնին հետեւելով ուզած կրօնքը ընդունելու, առանց իւր կամքը ուրիշէ մը բռնաբարուելու։ Այս սկզբունքս ընդունող տէրութեանց երկիրներուն մէջ ազատօրէն մուտ գտան Ամերիկացի, Անկլիքան և ուրիշ կրօնից քարոզիչները, իւրաքանչիւրը ջանալով իրեն եկամուտներ ունենալ։ Այսպէս ալ նաեւ շատոնց ի վեր Հապէշու երկրին մէջ այն սկզբունքս ընդունել տալու կը փափաքէին անգղիացի քարոզիչները, բայց չկարացին յայտնի հոն մնալու և համարձակ քարոզելու։ Մասուայի Հիւպատոսը հարկադրուեր էր իւր Տէրութեան կողմէն երթալ Թէոդորոս Թագաւորին մօտ զանազան ընծաներ հետը տանելով։ Մեծ սիրով կ'ընդունի Թագաւորը թէ Հիւպատոսը և թէ անոր մատուցած ընծաները. և մասնաւոր համակրութիւն ևս ունենալով անոր՝ շատ անգամ քովը կանչել կու տար և կը խօսակցէր հետը միշտ պատուելով։ Այս կերպով ճանբան բացուեցաւ, և հետեւեցան Հիւպատոսին և անոր միջոցաւ ընդունուեցան նաեւ քարոզիչները, և պատիւ գտան Թագաւորէն իրենց ակնկալածէն աւելի։ Քիչ մը միջոց անցնելէն յետոյ, կ'առաջարկեն ասոնք Թագաւորին և անորմէ հրաման կը խնդրեն անհաւատից մէջ քրիստոնէութիւնը քարոզելու և ճշմարիտ հաւատքի բերելու զանոնք։ Թէոդորոս հաւատալով անոնց խօսքին, և կարծելով թէ անոնց քարոզութեամբը քրիստոնէից թիւը պիտի աւելնայ իւր երկրին մէջ, ուրախութեամբ հրաման կու տայ անոնց, և անոնց [illegible] դիւրացնելու համար երբեմն երբեմն չորս կամ հինգ հարիւր րուեալ ևս կը շնորհէ իրենց. բայց ի կովերէն, ոչխարներէն, մեղրէն ու արմտիքներէն։

Նաև կուգան հոն հետզհետէ քանի մը Գաղղիացի արհեստագէտներ, այսինքն վառօդ և թնդանօթ շինողներ, և քանի մը Գերմանացիներ ալ, որոնց մէկը կարգաւոր էր. արհեստագէտները իրենց արուեստովը և լեզուի ճարտարութեամբ սիրելի կ'ըլլան և պատիւ կը-

տանին Թէոդորոսէն. իսկ Գերմանացիք կ'արգելուին իր քով՝ ճամբաները ապստամբներու ձեռօք գոց ըլլալուն։

Սակայն, ինչպէս բնական է որ շահադիտութիւնը իրեն հետ կը քաշէ միշտ նախանձ ու ատելութիւնը, այսպէս շատ չքշեր Անգղիացւոց մէջ ատելութիւն կ'ընկնայ Գաղղիացւոց և Գերմանացւոց դէմ, յայտնի գուշակելով իրենց նպատակին մէջ չկրնալ յաջողելնին, քանի որ անոնք այն երկրին մէջն են։ Ատելութիւնն ու թշնամութիւնները փոխադարձ կ'ըլլան երկու կողմէն, և երկու կողմն ալ յաջողելու համար մատնութիւններու և վատաբանութիւններու կը դիմեն, ջանալով գաղտ զիրար կործանելու և իրարու ձեռնարկութիւններն ու խորհուրդները փճացնելու։ Անգղիացի քարոզիչք ժողովարան մը կանգնելու հրաման կը խնդրեն Տէրութենէն, որպէս զի ժողովուրդը դիւրաւ կարենան գրաւելու։ Հակառակորդները ծածկապէս դրդելով զԹագաւորը՝ արգիլել կու տան հրամանը, և կ'իմացնեն անոր թէ՝ Անգղիացւոց ներքին նպատակը կրօնք քարոզել չէ, այլ ուրիշ քաղաքական նպատակ մը ունին։ Թէոդորոս կ'արթննայ իւր թմրութենէն, ու կ'ըսէ քարոզիչներուն. “Թէ որ կանգնել ուզած աղօթարանը ձեզի համար է, ահաւասիկ այսքան եկեղեցիներ ունինք, բաւական են ձեզի ալ. իսկ թէ որ բաւական չէք համարիր ձեզի և ձեր նորահաւատ քրիստոնեաներուն, ըսէք ինծի, և ես կարող եմ ուրիշ շատ եկեղեցիներ ալ շինել տալու։ Միթէ չէ՞ք հաւանիր և չէ՞ք ընդունիր այսքան եկեղեցիները։” Քարոզիչք չէին համարձակիր պատասխանել, և իրենց խնդիրը զօրութեամբ յառաջ քշել։ Հիւպատոսը մէջ կը մտնէ այս խնդրոյն, բայց նա ալ չկարողանար յաջողիլ, ու ետ կը կենայ ակամայ նոյն դիտաւորութենէն. և քարոզիչներուն շահը կ'ըլլայ միայն քրիստոնեայ Հապէշից մէջէն քանի մը նորամուտներ ձեռք ձգել, որոնք աւելի արծաթոյն հետեւած էին քան թէ ճշմարտութեան, ան ալ ծածուկ և ոչ յայտնապէս։

Հիւպատոսը Կոնտէր քաղաքը բնակած ժամանակ անոր վարուցը վրայօք կերպ կերպ տարաձայնութիւններ կը լսուէին հասարակութեան մէջ, և մինչեւ Թէոդորոսին ականջը կը հասնէին։ Ասիկայ լաւ առիթ մը ձեռքերնին առնելով անոր հակառակորդները, կ'երթան Թագաւորին մօտ, և շատ խօսքեր կը խառնեն. "Այդ մարդը կ'ըսեն, յատկապէս լրտեսութեան համար եկած է։" Նա որովհետեւ հասարակ ժողովրդեան պէս Թագաւորին ալ կախարդութեան կը հաւատար, կը յաւելուն իրենց զրպարտական խօսքերուն հետ սանկ ալ. "Զքեզ կախարդել կ'ուզէ, կ'ըսեն, և միտքը կախարդութեամբ օր մը զքեզ կապել տալ, և Անգլիոյ Թագուհւոյն զօրքերը յանկարծ բերել տալով՝ զքեզ անոնց ձեռքը մատնել է։"

Այսպիսի սուտ խօսքերով չէ թէ միայն Թագաւորին, այլ և անոր մեծամեծներուն միտքն ալ կը պաշարէին, որոնք Անգլիացւոց հակառակորդներուն հետ միանալով Թէոդորոսին սիրտը աւելի կը գրգռէին ու կը զայրացնէին։

Հիւպատոսին վարուցը վրայօք ինչ որ լսեցինք՝ ժողովրդեան վկայութիւնն և անոնց պատմութիւնն է. և թէպէտ մենք չենք հաւատացած, այսու ամենայնիւ պատմութեանս կարգը կը պահանջէ որ առանց մեր լսածներէն պզտիկ պարագայ մըն ալ ծածկելու՝ հաւատարմութեամբ զրուցենք։ Թէոդորոս Թագաւորը որքան որ իր ականջները մէկ կողմէն զրպարտութիւններու և թշնամանիչ խօսքերու փակ տուած էր, միւս կողմէն ալ դարձեալ կը սիրէր զՀիւպատոսը, և քանի մը անգամ ի նշան իր անկեղծ սիրոյն քաղցրութեամբ յանդիմանած է զինքը. և օր մը ևս յայտնապէս կ'ըսէ իրեն. "Բաւական է, Հիւպատոս, անբարոյականութեան դէմ ըրած գործերդ. մի՞թէ դրամիդ շատութեամբը զաշխարհ ապականել կ'ուզես։"

Կը պատմեն թէ, Թէոդորոս անգամ մը նամակ գրել տալով առ Վեհափառ Թագուհին Անգլիոյ, սեղանի վրայ եղած ժամանակնին անոր խօսքը կը բանայ Հիւպատոսին։ Նա ալ գլուխը գինիէն տաքցած ըլլալով

որովհետեւ շատ կը սիրէր, կ'ըսեն, խմելիքը, կատակ կարծելով խօսք կու տայ Թագաւորին՝ անձամբ երթալու և այն նամակը Թագուհւոյն ձեռքը յանձնելու։ Ուստի քանի մը օրէն նամակը ձեռքը տալով Թագաւորը, մեծ պատուով ճամբայ կը հանէ զինքը դէպ ի Անգլիա երթալու և խոստմունքը կատարելու։ Բայց նա Թէկրիի ճամբէն շեղելով կ'անցնի դէպ ի Գեսսելայի կողմը, և անկէց Կատարիֆ և Կալլապատ (որ և Մէթէմմա կ'ըսուի), կը դառնայ և կու գայ Ճըլկայ, ուսկէց ապստամբի մը քով փախչել կ'ուզէր, կ'ըսեն։ Թագաւորը Տէնպիայի կողմերը գացած ըլլալով, որ մօտ է Ճըլկայի, կ'իմացնեն իրեն Հիւպատոսին գալը. հրաման կ'ընէ ու շուտ մը կ'առնուն իր քովը կը բերեն։ "Ի՞նչ ըրիր նամակը, և ո՞ւր է անոր պատասխանը, կը հարցնէ անոր Թագաւորը։ — Ապստաւորիս հետ խրկեցի, պատասխան կու տայ Հիւպատոսը։" Ծանր կու գայ Թէոդորոսին այս խօսքը. "Թէ որ դու չպիտի տանէիր, կ'ըսէ. ինչո՞ւ խօսք տուիր ինծի և զիս խաբեցիր, և հիմայ յանցանքդ ճանչնալով ապստամբի քով փախչել կ'ուզես։ Ճշմարիտ է ուրեմն ինչ որ կ'ըսեն քեզի համար. դու ես, ինչպէս կ'երեւնայ, բոլոր երկիրը տակնուվրայ ընողն ու վրդովողը։" Այս խօսքերուն Հիւպատոսը խրոխտանօք պատասխան կու տայ, ինչպէս որ կը հաստատեն. "Ես քու թղթատարդ չեմ, կ'ըսէ, ի՞նչ կ'ուզես ինծմէ որ ետեւս ընկեր ես. ես քու պաշտօնեայդ ալ չեմ. այլ այնպիսի Տէրութեան մը պաշտօնեայ եմ, ուսկէց բոլոր աշխարհ կը դողայ. և քեզ նման իշխանները և ոչ իր ծառայութեանը մէջ կ'ընդունի։" Այս աներկիւղ պատասխանւոյն վրայ, ինչպէս բնական է, կրակ կը դառնայ Թագաւորը, և հրաման կ'ընէ անմիջապէս որ ոտքերը թեթեւ կերպով մը շղթայի զարնեն. և իրեն ալ կ'ըսէ. "Թող գայ քու Թագուհիդ, որուն վրայ այդքան կը պարծենաս, և արձըկէ շղթաներդ թէ որ կարող է։

Հիւպատոսը այս անարգութեան վրայ աւելի յանդգնելով կ'ըսկսի աւելի ծանր ու նախատական խօսքեր խօսիլ Թագաւորին ետեւէն, և համարձակ վատաբանելով կ՚անպատուէ զանիկայ . անոր հետ կըմխանայ նա և Ապունա—Սելամին , որով Թէոդորոսին զայրոյթն ալ աւելի սաստկանալով , հրաման կ՚ընէ Հիւպատոսին ձախ ձեռքն ալ ոտքերուն հետ շղթայելու ։ Այն ժամանակէն կ՚ըսկսի Հիւպատոսը գանգատանաց նամակներ խրկել յԱնգղիա և իւր անտանելի վիճակը և Տէրութեան եղած անարգանքն իմացընելով , անմիջական օգնութիւններ կը պահանջէ և ի վրէժխնդրութիւն կը գրգռէ զԱնգղիոյ կառավարութիւնը ։

Ժամանակէ մը յետոյ Գերմանացւոց և Գաղղիացւոց մէջ ուրիշ դժուարութիւն մը ընկնալով , և Գերմանացիք , որոնց հետ կար բոլինք նաեւ եկեղեցական մը , կռահելով և մատնութիւններէ կասկածելով , որպէս զի չըլլայ թէ օրին մէկը իրենք ալ որոգայթին մէջ ընկնան Անգղիոյ հիւպատոսին նման , միտքերնին կը դնեն խոյս տալու երկրէն . քանի մը անգամ հրաման կը խնդրեն Թէոդորոսէն որ երկիրնին դառնան , բայց նա՝ ճամբաները ապստամբաց ձեռօք գոց ըլալով՝ ինչպէս որ վերը յիշեցինք , հրաման չտար ։ Գաղղիացւոց մէջ մէկը կար , որու անունը չեմ յիշեր , անիկայ յաջողեր էր Թէոդորոսին մտերմութիւնը ձեռք բերելու , և անոր բարեկամ կոչուելու . և ըստ որում Գերմանացւոց հետ աւրուած էր , յարմար առիթ գտնելով անոնց մեկնելու խորհուրդը , վրէժխնդիր ըլլալ ուզելով կը մատնէ զանոնք Թագաւորին , և զրպարտելով կ՚ըսէ . “ Անոնք ապստամբաց քով փախչել կ՚ուզեն որ անոնց ուժն աւելցընեն ։ Ես ալ թէպէտ առ երեւս միացած կը ցուցընէի զիս իրենց խորհրդոյն , բայց յայտնապէս կամք չեմ տուած փախչելու և ձեր երախտեացը դէմ չարիք հասցընելու ։” Թագաւորը հաւատալով այս խօսքերուն , բռնել կուտայ զանոնք ամենն ալ ու Սակտելա լեռը կը խրկէ շղթայելու (1) , որպէս զի անկասկած մնայ անոնցմէ .

---

(1) Հապէշու երկիրը հաստատուն շէնքով բանտեր չըլլալուն . ըստ որում եղածները ոչ դուռ ունին և ոչ երդիք , վասն որոյ յանցաւորները կը շղթայեն կը թողուն միայն հսկողութեան մը տակ , որոնք ազատ են պտըտելու ։

գերմանացի կարգաւորն ալ անոնց հետ էր ։ Անոնց բանտարկութիւնն եղաւ 1867 ին մէջ ։

Հիւպատոսին նամակները Անգղիա հասնելով ազգային նախանձը քիչ շատ գրգռուեցաւ . կառավարութիւնը քանի մը միջոցներ բանեցուց անոր ազատութեանը համար , բայց կ՚երեւայ որ չյաջողեցաւ ։ Վերջապէս յատուկ անձ մը խրկեց մեծ ընծաներով , այն է Ռասամը , որ անձամբ ներկայանալով Թէոդորոսին Վեհ. Թագուհւոյն կողմէն , մատոյց անոր խնդրանաց գիրերն ու ընծաները ։ Ընդունեց զանոնք Թագաւորը և զիջաւ , և արձակեց Հիւպատոսը շղթաներէն ։ Սակայն մատնութեան և հակառակութեան ոգին նորէն մուտ գըտաւ Թագաւորին մօտ և անոր խորհուրդները կրկին յուզեց և դառնութիւնը գրգռեց . “ Այդ մարդը (Ռասամը) , ըսին իրեն , նամակներ ունի քովը , որուն մէջ իրեն պատուէր գրուած է , որ եթէ չընդունիք Անգղիոյ կառավարութեան խնդիրքը ու Հիւպատոսը չարձակէք , յանկարծ զարնէ սպաննէ զձեզ , և եթէ իրեն ալ վնաս և վտանգ մը հանդիպելու ըլլայ՝ ի սէր հայրենեաց անտրտունջ տանի ։ ” Կը հաւատայ խեղճ Թագաւորը կրկին անգամ այս մատնութեան ձայնին , և առանց ստուգելու և քննելու զայն , հրաման կ՚ընէ Ռասամն ալ շղթայելու , ինչպէս նաեւ Հիւպատոսը ։ Տիգրանակերտցի Պետրոս անուն հայ մը , որ ծանօթացած էր Հիւպատոսին , ուզելով փորձ մը փորձել , հեռուանց հեռու պաշտպանութիւն ընել կ՚ուզէ անոր անմեղութեանը , վասն որոյ ինքն ալ կասկածանաց ներքեւ ընկնելով կը բռնուի և անոնց շղթայակից կ՚ըլլայ ։

Այս լուրերը մենք Երուսաղէմ եղած ժամանակնիս լրագիրներու մէջ կը կարդայինք ստոյգն անստուգին հետ , և երբեմն հանդերձ չափազանցութեամբ և տեսակ տեսակ խորհրդածութիւններով , ինչպէս սովորութիւնն է խմբագրապետաց ։ 1867 ի Մարտ ամսոյն մէջ էր , երբ օր մը Երուսաղէմի հիւպատոս Նօէլ Դէմբըլ Մօր , Եսայի Սրբազան Պատրիարքին մօտ եկաւ , Կ. Պոլսոյ Ազգային Վարչութեան և Պատրիարքարանի կողմէն նամակներ մատոյց և Անգղիոյ Վսեմ. դեսպան Լորտ Լէոնզին կամքը և խորհուրդը յայտնեց Ն. Արքայնութեան, որանք կը խնդրէին որ Թէոդորոս Թագաւորին խնդրագիրեր գրուելով յատուկ նուիրակի մը միջոցաւ իրեն մատուցուի և բանտարկելոց ազատութիւնը խնդրուի։ Այս միջոցը վերջինն էր զոր Անգղիոյ կառավարութիւնը ուզեց ի գործ դնել պատերազմի սկսելէն առաջ, ուսկէ միշտ խոյս կուտար։ Ն. Արքայնութիւնը սիրով ընդունեց խնդիրքը, և որոշուեցաւ Գերապատիւ Իսահակ Արքեպիսկոպոսը ծերունազարդ, և նուաստս երթալու Թէոդորոսին քով հանդերձ նամակներով և թանկագին ընծաներով. և մեք ի պատիւ Անգղիոյ Տէրութեան և յանուն մարդասիրութեան յանձնառու ըլլալով, 1867 և ապրիլի սկիզբը ճամբայ ելանք, և չորս ամսէն հազիւ թէ Ռուկայ հասանք մեծ նեղութիւններ կրելով, ինչպէս պատմած ենք Ա. Հատորին մէջ։

Ռուկայէն մինչև Թագաւորին եղած տեղը երեք աւուր ճանապարհ էր, բայց թէ ձմռան պատճառաւ և թէ ճամբաները ապստամբաց ձեռքն ըլլալով՝ անկարելի եղաւ անոր քով երթալու. սակայն հետը թղթակցեցանք և մեծ յոյսեր ցոյց տուաւ մեզի, այլ և խիստ մեծ պատւով ընդունեց մեր գալուստը, և խոստացաւ անձրևները դադրելուն ինքն անձամբ գալ առնուլ տանիլ մեզի իւր քովը, և կամ իւր զօրքերը ապահովութեան համար խրկելով անոնց հետ երթալու։ Ուստի հարկ եղաւ մեզի սպասել Ռուկայի երկիրը Իսար-Ամպա ըսուած անտառիկ լեռանը մէջ։

Այն միջոցներուն տարածուեցաւ Անգղիոյ բանակին Հապէշից երկիրը մտնելուն համբաւը, առաջնորդութեամբ Սըր Ռոպէր Նաբիէրի։ Նոյն հոկտեմբերի մէջ թէպէտ և անձրևները դադրած ըլլալով Թագաւորը միտքը դրած էր մեր քովը գալ, բայց իւր մօտակայ քանի մը երկիրներու վրայ յարձակումներ տալու սախուելով, մինչև Իսար-Ամպա գալու պատրաստուիլը՝ Անգղիացւոց գալը կը լսէ, և միտքը փոխելով՝ դէպ ի Մակտելա լեռը կ'ուղղէ իւր ընթացքը, դարձեալ ճանապարհին վրայ տեղ տեղ արշաւանքներ ընելով ապըստամբաց վրայ, վասն զի՝ ինչպէս որ ըսինք, գրեթէ ընդհանուր եղած էր ապստամբութիւնը։ Մակտելա լեռը գրեթէ Թէոդորոսին բոլոր զօրութեան կեդրոնատեղին և իւր ապաստանարանն էր. հոն էր բոլոր իւր արքունի գանձերը և անթիւ բանտարկեալները։ Վասն որոյ և Անգղիացւոց բանակը խիստ մեծ և անտանելի տառապանքներ և դժուարութիւններ կրելով դէպ ի այն լեռը կը մօտենային, ուր կը գտնուէր արդէն Թէոդորոս, և պատերազմի պատրաստութիւնները կարգի դրած էր։

Հետևեալ տարին Մարտի մէջ մօտեցաւ հոն Սըր Ռոպէր Նաբիէր իւր բանակաւը. բայց իւր առջևը թշնամւոյ բանակ մը ճակատած չտեսաւ։ Թէոդորոս իւր ամուր տեղէն հրաման կ'ընէ իր Թնդանօթաձիգ զօրքերուն և անոնց Եւրոպացի զօրապետին, որ Անգղիացւոց բանակը ռմբակոծէ. հրամանը թէպէտ և կը կատարուի, բայց ուղղակի չարձակելնուն՝ և ոչ մէկուն քիթը կ'արիւնոտի։ Կը զայրանայ Թագաւորը և կը պոռայ զօրապետներուն, "Թէ որ այս թնդանօթները այսպիսի ժամանակ գործ չածենեն, երբ պիտի ածենեն ուրեմն. և ինչո՞ւ նոյն տեղը իմ դրամներս առիք, և այսչափ ծախս ընել տուիք։" Ան ալ ստուտմուտ պատճառանքներով գլուխը կ'արդարացընէ։ Անգամ մը Թէոդորոս բոլոր զօրքերը Անգղիացւոց դէմ կը հանէ, կը խրախուսէ և կը սպառնայ զանոնք իր բոլոր լեզուին ճարտարութեամբը. պատերազմը կըսկսի և ի վնաս իր զօրացը՝ Անգղիացիք կը յաղթեն։ Երբ կը լսէ իր մարդոց ջարդուիլը և հաւատարիմ մեծամեծաց մահը, և ոմանց ալ Անգղիացւոց կողմն անցնիլը, սիրտը կը մորմոքի և կը տոչորի, բայց ուրիշ ճար մը չգտնելով ակամայ կը զիջանի անոնց առջի խնդիրքը կատարելու, և բոլոր Եւրոպացի բանտարկեալները և իւր ծառայութեան մէջ գտնուողները բոլորն ալ արձակելով պատուով կը յանձնէ զանոնք Անգղիացւոց. անոնց մէջ էր նաև Հիւպատոսը։ Սակայն այս անգամ զիջումը Անգղիացւոց անձնասիրութեան, ազգային պատւոյ վընատուն և ըրած անչափ ծախուց և զոհողութեանց չէր կրնար փոխարինութիւն մը համարուիլ. վասն որոյ կ'ուզէին անոնք կամ սպաննել զԹէոդորոս և կամ ողջ բռնել:

Երբ կը տեսնէ Թէոդորոս որ բանտարկեալները ազատ թողլով չկրցաւ գոհ ընել զանոնք և բանակը ետ ճամբել և հաշտութիւն ստանալ, ինքզինքը արբեցութեան կու տայ: Օր մը այնպէս հարբած ժամանակ լեռնէն վար իջնելով տափարակ բլուրի մը վրայ Անգղիացւոց բանակին դիմացը ձի կը խաղցնէ, և կ'ելլէ դարձեալ լեռը. ուր 160ի չափ բանտարկեալներ՝ որոնք անօթի ծարաւ մնալով հաց կը խնդրէին իրմէ, հրաման կ'ընէ որ բոլորն ալ ջարդեն. "Լաւ է, կ'ըսէ, որ մեռնին՝ քան թէ այսպէս սովամահ ու ծարաւատանջ տառապին:"

Յուսահատութիւնը օրէ օր կը տիրէր Թագաւորին վրայ, ճակատ առ ճակատ պատերազմելու երես չունէր. ըստ որում Անգղիացւոց զօրութեան ականատես ըլլալով, իրեն քով մնացած պզտի խումբին հաւատարմութեան վրայ ալ այնքան վստահ չէր, և խելքը կտրեց որ օր մը չէ նէ՝ օր մը անպատճառ անոնց ձեռքը պիտի ընկնայ կամ անոնց ձեռքով պիտի սպանուի, և անարգութեան յիշատակ մը պիտի թողու աշխարհիս մէջ. ուստի լաւ է, ըսաւ, քաջութեամբ ես զիս սպաննեմ, քան թէ թշնամւոյն ձեռքը ընկնալով խայտառակուիմ: Եւ յափշտակելով ատրճանակ մը, պարպեց իր բերնին մէջ, ու հոն փռուեցաւ ընկաւ դիւցազնաբար 1868, Ապրիլ 1/15ին, Զատկի երկրորդ օրը:

Անգղիացիք անոր մահուանէն ետքը կրցին երեսը տեսնել, և իրենց ձեռօք ամփոփեցին պատուով անոր մարմինը Մակտելա լեռան եկեղեցւոյն մէջ: Յետոյ հոն գտնուած թնդանօթները կոտրտեցին, և Թէոդորոսի պզտի տղան հետերնին առնելով շուտով ետ դարձան:

Հոն լեռան մէջ ուրիշ շատ բանտարկեալներ կային երկրացիներէն, որոնք շղթանին կոտրտելով կ'ազատէին, և լեռան մէջ գտնուած արքունական բոլոր գոյքերը ու գանձերը զօրաց հետ կողոպտելով գիշերանց կը թողուն

կը փախչին, մինչեւ Թագուհին տունը նոյն իսկ հարազատ համարուած ծառաները կը կողոպտեն ու յետոյ Անգղիացւոց վրայ կը թողուն՝ սուտ համբաւ տարածելով ի նախատինս անոնց անուանը: Թէոդորոս Կէլպի-Թափօր եղած ժամանակ Մետանի Ալէմ անունով, որ աշխարհի ազատիչ կը նշանակէ, եկեղեցի մը շինել կուտայ ոսկւով և կերպասներով զարդարուած: Եւ Մակտելա գացած ժամանակը ժողովուրդը բոլոր եկեղեցին կը կողոպտեն, և անոր զօրացը վրայ կը ձգեն:

Թէոդորոսի բոլոր իշխանութեան միջոցը 22 տարի է. 1846էն կսկսի իր ապստամբութիւնն և ինքնօրէնութեամբ վարուիլը մինչեւ 1852. և այս թուականէն մինչեւ 1868 ապրիլ 1 է օրինաւոր իշխանութեամբ վարած միջոցը: Տասուերեք տարի (1846–1859) իբրեւ հայր ժողովրդեան արդարութեամբ կը կառավարէ. յետ այնորիկ հինգ տարի սրով (1859–1864), և երեք տարի (1864–1868 ապրիլ,) հրով կը դատէ իր ժողովուրդը:

Անոր մահուանէն յետոյ զօրացաւ Լաստայի Ակօնահանգէն Վագշըմ–Կոպազին, որ յետոյ Թագաւոր հրատարակելով զինքը՝ Թէքլէ–Կորկիս կոչուեցաւ, և կը տիրէ հիմա Ամարայի երկրին:

ԳԼՈՒԽ Զ.

Ապունա–Սելամի առաջնորդութիւնն, իւր գործքերը և իւր գլխոյն եկած անցքերը:

Թէ՛ առաջին հատորին և թէ երկրորդին մէջ շատ տեղ յիշատակութիւն եղաւ Ապունա–Սելամի առաջնորդին վրայօք, հոս մասնաւորապէս կ'ուզեմ խօսիլ այն անձին կենսագրութեանը վրայ, որքան որ կրցանք տեղեկութիւններ ստանալ:

Նախ գիտնալ պէտք է որ Հապէշու եկեղեցին ազգային հոգեւորական գլուխ մը չունի, թէպէտ և ինքնուրունութեամբ կը վարուի, բայց ձեռնադրութիւները Եգիպտոսի Ղպտւոց Կաթողիկոսէն ըլլալ, անոր կողմէն և Ղպտի ազգէն կ'ընդունի եկեղեցւոյն առաջնորդը ։ Իսկ Կաթողիկոսը անոնց ուզած առաջնորդը տալէն և որոշեալ գումար առնելը ընդունելէն յետոյ՝ ալ ուրիշ բանի չխառնուիր ։ Այս գումարն է տասը հազար արծուէդրոշմ Թալէր, որ իբրեւ պարգեւ կանխիկ կը տրուի անոր Հապէշից Թագաւորին կողմէն ։ Այս գումարէն ի զատ նաեւ Եգիպտոսի փոխարքային ալ պարգեւ կը խրկէ ամեն անգամ առաջնորդ խնդրելուն, և հազար Թալէր ալ Երուսաղէմ եղող աղօթաւոր Հապէշներուն խրկելով բաժնել կուտայ . Թող առաջնորդին ձեռնադրութեան ծախսերը և հրաւիրակներունը, որոնցմով ընդ ամենը քսան հազար Թալէրի կը հասնի .

Ապունա—Սելամիին նախորդ եպիսկոպոսը վախճանելուն, Թէկրիի իշխանապետ Տէճա—Ուպին հրաւիրակներ խրկելով (1842) առ Կաթողիկոսն, նոր առաջնորդ բերել կուտայ, այն է յիշեալ Ապունա—Սելամին ։ Բնութեամբ անհանդարտ և խռովարար մէկն էր, ինչպէս կը վկայեն, և իւր գործքերէն ալ յայտնի եղաւ, որոնց վրայօք պատմեցինք նախորդ գլուխներուն մէջ ։ Աւելի աշխարհասէր էր քան թէ հոգեւոր, և աւելի մարմնաւոր իշխանութեան փափաքող, փառասէր՝ քան թէ հոգեւոր առաջնորդութեանը մտադիր և իրեն յանձնուած ժողովրդեան երջանկութեանն ու բարոյական զարգացմանը ջանացող ։ Եգիպտոս եղած ժամանակ այնտեղի Անգղիացւոց հետ սերտ յարաբերութիւններ ունէր կ'ըսեն, և անոնց ազդեցութեան կուտան շատերը Հապէշստանի առաջնորդ ըլլալը . ինքն ալ բաւական անգղիարէն գիտէ եղեր ։

Հապէշստան գալուն՝ Տէճա—Ուպին անոր կը վերադարձնէ բոլոր այն երկիրները որ ի բնէ անտի Ղպտի Առաջնորդաց սեփականուած է իբրեւ պտղի իրաւունք ։ Իսկ Ապունա—Սելամի այնքան երկիրներով չը բաւականանար, և աւելի իրաւունքներ ձեռք ձգելու համար Տէճա—Ուպիին հակառակորդները կը գրգռէ

և անոնց ուժը աւելցնելու ջանքեր կը ցուցնէ, որպէս զի անոնց շնորհիւ ինքն իւր երկիրներն ընդարձակէ ։ Իշխանապետն իմանալով անոր խորամանկութիւնները, ցաւօք սրտի կ'ըսէ իրեն . “Ի՞նչ չարութիւն գործեցի քեզի դէմ, որ իմ հորս կը փորես, և իմ հակառակորդներս ինծի դէմ կը յարուցանես . ո՞չ ապաքէն դու հոգեւոր հայր մըն ես, և այդպիսի չարիքներ և մատնութիւններ մոքէդ անգամ անցնելը յանցանք է քեզի ։ Թէ որ ուրիշ մէկն ըլլար գործողը, քու պարտքդ էր զանիկայ խրատել և իւր չար խորհուրդներէն ետ կեցնել ։ ” Առաջնորդը այս յանդիմանութիւնները լսելով կ'արդարացնէ զինքը վարպետ ու համոզական խօսքերով . և թէպէտ այս առաջին անգամը կը ներէ անոր, բայց անկէ յետոյ իշխանապետը արթուն կը մնայ որ վկաներ ձեռք բերելով ուրիշ անգամ չկրնայ ուրանալ և արդարացնել իր անձը ։

Ապունա—Սալամին առանց իր նպատակէն ետ կենալու ամենայն զգուշութեամբ կը շարունակէ իշխանապետին դէմ նենգութիւններ գործել ։ Գրեր կը գրէ ու կը խրկէ իւր բարեկամացը, որոնց և ոչ մէկը ձեռք կ'անցնի . բայց վերջապէս օր մը կը բռնուի . Ուտը—լու Բռահմանի ըսուած երկրին իշխանին յատուկ մարդով նամակ և հագուստ խրկելու ժամանակ ձեռք կ'անցնի մարդը ։ Դատաստանի կը կանչուի Ապունա—Սելամի, գրած նամակն ու խրկած մարդը մէջ բերուելով ափի բերան կ'ըլլայ, չկրնար այս անգամ արդարացնել զինքը, երեսի գոյնը կը նետէ, արիւնը կը պաղի կը մնայ, և բոլոր ժողովքին առջեւը կը խայտառակի ։ Տէճա—Ուպի ինչպէս որ պէտք է բռուն զօրութեամբ կըսկսի յանդիմանել երեսը վար առնուլ, և բոլոր ժողովականաց հետ կը դատապարտէ զանիկայ տասը հազար Թալէր տուգանք տալով հեռանալ Հապէշստանէն, որպէս զի երկիրը խաղաղի ։ Աղուէսաբարոյ առաջնորդը բոլոր իւր ջանքը թափելով կ'աղաչէ կը պաղատի որ ներեն իրեն ։ “Չունիմ, կ'ըսէ, այսուհետեւ այս երկրիս մէջ պաշտօն մը . այլ կը խնդրեմ որ երկիրս երթալու տեղ՝ միայն առաջնորդութենէս հրաժարիմ, և երբեք կրօնաւոր քահանայ իմ աղօթից պարապիմ։ » Երբ այս խնդիրքը լալագին դիմօք կը մատուցանէ, ներողութիւն կ'ըլլայ իրեն, և կը քաշուի առանձին տեղ մը զոր Տէճա—Ուպի ցոյց կու տայ իրեն. և հոն կրօնաւորաց սքեմ հագնելով անոնց կարգը կը մտնէ։

Երկար չքշեր իր ապաշխարութեան միջոցը. իր փառասէր խորհուրդները կրկին արթննալով անոր սրտին մէջ՝ անհանդիստ կ'ընեն զինքը. միտքը կ'ընկնայ Տէվրէ—Տամօ լերան կրօնաւորները, որոնց գաղտուկ լուր խրկելով՝ յանկարծ կու գան կ'առնուն զինքը և կը տանին իրենց անառիկ ու բարձր լեռը, ու ամէնքը մէկէն կ'ապստամբին, բաւ ոյժ զիրենք պաշտպանելու չափ հրացաններ ալ կ'ունենան։

Տէճա—Ուպի լսելով Առաջնորդին հոն փախչիլը, քանի մը վաշտ զօրք կը խրկէ և լեռը պաշարել կու տայ. նեղը կը մնան կրօնաւորք և շատերը փախչելու կը ստիպուին, մնացեալներն ալ պարէննին հատնելով՝ կը հարկադրին միջնորդներ մէջ ձգելով ներողութիւն խնդրել և անձնատուր ըլլալ։ Ամենուն ալ կը ներուի բաց ի Ապունա—Սելամէն, որ նեղը մնալով՝ կը յաջողէ ծածուկ ոտքի հանել երկրին բոլոր կարգաւորները ի պաշտպանութիւն իր անձին, որոնց միջնորդելովը վերջապէս իրեն ալ ներողութիւն կ'ըլլայ, և իր երկիրը վերադառնալու որոշումն ալ ետ կը մնայ։ Ան իշխանապետին վստահութիւնը ձեռք ձգելու և անոր ծառայութիւն մը ցոյց տալու համար կը խոստանայ հոգւով չափ աշխատելու և գործակցելու անոր՝ եթէ կ'ուզէ Ամարայու ընդարձակ երկրին այն մասին ալ տիրելու, որու բնակիչները ընդհանրապէս քրիստոնեայ են և որոնց կ'իշխէ Կալլացի Բուահմանի բռնած ցեղէն Ռաս—Ալի իշխանը (1)։

---

(1) Ռաս—Ալիին նախնիքները երբ կը տիրեն քրիստոնէից երկրին ակամայ և առ երեսս կ'ընդունին քրիստոնէութիւնը։ Իսկ Ռաս—Ալիին օրով Մահմետական կրօնքը յարգ կը գտնէ անոր Թոյլատրութեամբը, և քրիստոնէիցմէ շատերն ալ ի շնորհս իշխանին կը տաճկանան։

Ապունա—Սելամին տուած այս խորհուրդը ոչ միայն Տէճա—Ուպիին սէրն ու լիակատար ներողութիւնը ստանալ կու տայ իրեն, այլ և նոյն խորհրդոյն գործադրութեանը համար գաղտ կը խօսակցին իրարու հետ։ Որոշումն ըլլալէն յետոյ յանկարծ Տէճա—Ուպի պատերազմ կը հրատարակէ Ռաս—Ալիին դէմ, և բանակը կը զարնէ Պէկամտըրի ընդարձակ և բարեբեր երկրին մէջ։ Ռաս—Ալի ալ անոր մօտ կը բանակի։ Ապունա—Սելամի կը սկսի ի գործ դնել իր դերը. կարգաւորներու ձեռօք Թշնամւոյն բանակը կը գրգռէ, նզովքներ կ'արձակէ Ռաս—Ալիին հետ գտնուողներուն դէմ, և անոր քովէն փախչողները կ'օրհնէ։ Առաջնորդին այս ջանքերը ապարդիւն չեն մնար. պատերազմի սկսած օրը Թշնամւոյն բանակէն ոմանք կը փախչին կ'երթան, և ոմանք ալ Տէճա—Ուպիին կողմը կ'անցնին. որով կը տկարանայ Ռաս—Ալի և կը յաղթուի, և մնացեալ զօրքերն ալ փախուստ կու տան։ Ասոնց ետևէն կ'ընկնան Տէճա—Ուպիին զօրքերը որ մեծամեծները ձերբակալ ընեն և հասարակ զինուորները կոտորեն։ Նոյն միջոցին անոր քաջ իշխաններէն մէկը Պրու—Ալի—կազ անուն, Տէճա—Ուպիին կողմը կ'անցնի իր մարդիկներովը. կը տեսնէ որ անիկայ իր վրանին տակը միայնակ նստած և բանակը իր քովէն հեռացած է. յանկարծ կը պաշարէ անոր վրանը և կը բռնէ զինքը և կը շղթայէ, նոյնպէս Ապունա—Սելամին ալ բռնելով կը բանտարկէ իր քովը. և շուտով մարդ կը խրկէ Ռաս—Ալիին ետևէն, և մունետիկներու ձեռքով կ'իմացընէ Տէճա—Ուպիին բռնուիլը. այս ձայնին վրայ անոր զօրքերը վհատելով ցիր ու ցան կ'ըլլան, և միւսին զօրքերը կրկին ետ կը դառնան։ Ռաս—Ալի այս անակնկալ աւետիսը լսելուն կը դառնայ կու գայ շուտով իր Թշնամւոյն բանակատեղին, ուր կը գտնէ զՏէճա—Ուպին ու Ապունա—Սելամին բանտարկուած։

Ռաս—Ալի փոխանակ վրէժխնդրութեամբ վարուելու Տէճա—Ուպիին հետ, վեհանձնաբար կ'արձակէ զինքը ժամանակէ մը ետքը. և հարկատու ընելով իրեն կրկին ետ կը դարձընէ իւր իշխանութեան երկիրը։ Եւ Ապունա—Սելամին հետ ալ հաշտուելով՝ Կոնտէր քաղաքը (Ամարայի մէջ) կը բնակեցընէ զինքը ։ Այսու ամենայնիւ նա դարձեալ չհանդարտելով, իւր հին ունակութիւնը ձեռք կ'առնու խռովութիւններ ցանելու ։ Կոճամի իշխան Պրու—Կոշուին, որ Ռաս—Ալիին թշնամին էր, ծածուկ գիր կը խրկէ և անոր հետ կը թղթակցի։ Այս օրինակ թղթակցութիւն մը երկրին քաղաքականութեան համեմատ՝ խիստ յանցաւոր կը համարուի ․ վասն զի իշխանապետին սիրածը պէտք է որ Առաջնորդն ալ սիրէ, և անոր ատածը ինքն ալ ատէ ։ Ռաս-Ալի իմանալով անոր այս թղթակցութիւնը և ըրած մատնութիւնները, իր քովը կը կանչէ զինքը ու կ'ըսէ ․ “Այդ ըրածդ կը վայելէ՞ կարգաւորի մը, որ իմ թշնամւոյս ուժը աւելցընելու ջանքեր կ'ընես և ինծի դէմ գրգռիչ գրուածներ կը խրկես անոր։ Այդ չարութիւնը իմ ո՞ր գործիս փոխարէնն է ․ ես քեզի գէշութիւն մը չըրի, թէպէտ և կարող էի և իրաւունք ունէի ։ Քու երկիրներդ հին սովորութեան դէմ չգործելու համար դարձեալ քեզի շնորհեցի, զորոնք կրնայի ուզածիս պէս տնօրինել ․ բայց ես ատանք չըրի, չէ թէ քեզմէ վախնալուս, այլ իմ վեհանձնութիւնս քեզ ցոյց տալու համար ։” Այսչափ յանդիմանութիւնը բաւական համարելով իշխանապետը, դուրս կը հանէ զանիկայ իւր երեսէն ։ Ապունա—Սելամի անոր մօրմէն ցաւած էր իւր երկիրներէն կտոր մը տեղ առնելուն համար ․ և այս էր պատճառը Պրու—Կոշուին հետ թղթակցելուն, որով կ'ուզէր ցաւ հասցընել Ռաս—Ալիին ։ Բայց երբ իւր մատնութիւնը դուրս ելաւ, ուզեց կրկին հաշտուիլ անոր հետ, և մեծամեծները միջնորդ դնելով յաջողեցաւ ։ Այսու ամենայնիւ անոր մօրը դէմ ունեցած իւր ատելութիւնը սրտէն չհանեց և պատեհութեան կը սպասէր վրէժխնդիր ըլլալու ․ բայց այս չար կիրքը աւելի իր անձին վնասեց, ինչպէս պիտի տեսնենք հիմա ։

Վերը Ե․ Գլխուն մէջ տեսանք Հապէշներուն մէջ եղած դաւանութեան զանազանութիւնները, որոնց պատ-

ճառաւ մէջերնին ալ գժտութիւն ու վէճեր միշտ պատահէր ։ Ռաս—Ալիի տիրած երկրին մէկ մասը՝ նաեւ Շօայինը երեք ծնունդ կը դաւանին, իսկ Կոճամի ժողովուրդը երկու ծնունդ կը խոստովանին ․ ասոնց դրդմամբը Ապունա—Սելամի կը նզովէ Շօայի իշխանն և անոր ժողովուրդը որ Ռաս—Ալիին հպատակ էին ․ և միտքը զանոնք Ռաս—Ալիի դէմ ապստամբեցընել ու վրդովել է, որով անուղղակի կերպով մը անոր մօրմէն վրէժխնդիր եղած կ'ըլլար ։ Այս նզովքին ձայնը երբ Շօա կը հասնի, ժողովուրդը տակնուվրայ կ'ըլլայ և կը զայրանայ Ապունային և Ռաս—Ալիին դէմ, որուն կը դիմեն կուգան կարգաւորները որ նզովքը քակել տան, ապա թէ ոչ՝ կ'ըսեն, չենք ընդունիր զինքը իբր Ապունա, և պէտք է որ իւր երկիրը դառնայ ։ Ռաս—Ալի շատ կ'աշխատի որ արձակել տայ զանոնք նզովքէն, բայց հնար չըլլար ․ “Վասն զի, կ'ըսէ Ապունա—Սելամին, ես իմ եկեղեցւոյս օրինաց համեմատ պարտաւոր եմ նզովել երեք ծնունդ Քրիստոսի դաւանողները ։” Ռաս—Ալի տեսնելով անոր յամառութիւնը, կը բարկանայ և երեք օր բանտարկել կու տայ ամուր լերան մը մէջ ։ Յետոյ բոլոր եկեղեցականներով ժողով մը կազմել կու տայ Չէկիին թելադրութեամբը, որ Կոնտէր կը նստի և երեք ծնունդ դաւանողներէն է, և նոյն ժողովոյն որոշմամբը կ'ուզէ որ իւր երկիրը ճամբէ խռովարար և վրդովիչ Առաջնորդը ։ Հրաման կ'ընէ և լեռնէն բերել տալով Կոնտէր քաղաքը իւր տանը մէջ բնակելու կը թոյլատրէ ։

Ռաս—Ալիին հոն չգտնուած ժամանակ, Չէկիին, որուն սիրտը դեռ բարկութենէ չէր հանդարտած, լուր կը խրկէ Առաջնորդին ըսելով ․ “Կամ թող արձակէ ժողովուրդը իւր բանադրանքէն և օրհնէ զանոնք, և կամ թող պատերազմի պատրաստուի ինծի հետ ։ Աստուած կամ ինծի կու տայ յաղթութիւնը և զինքը կը վռնտեմ այս երկրէն, և կամ անոր կու տայ՝ իւր կամքը յառաջ տանելու ։” Ապունա—Սելամի երկրորդ առաջարկութիւնը կ'ընդունի և կռուի կը պատրաստուի ։

Երկու կողմն ալ իրենց դաւանակից եղող մարդիկը ժողվելով կը զարնուէին իրարու հետ. Չէկին, որովհետեւ աւելի շատ մարդիկ ունէր իր գլուխը, կը յաղթէ իր հակառակորդին, և անոր տունը տեղը կողոպտելէն յետոյ՝ զինքն ալ գիշերանց Թէկրիի երկիրը կը հալածէ։

Կոճամի ժողովուրդը որ Ապունա–Սելամին դաւանակիցներն են, այս դէպքը լսելով՝ ոտք կ'ելլեն Չէկինի դէմ և կրտսիպէն Պրու–Կոշու իշխանն ալ անոր վրայ յարձակելու. ան ալ ժողովրդոց սիրտը գոհ ընելու և հանդարտեցնելու համար կամայ ակամայ կուգայ Կոնտեր քաղաքը, ինչ առեն Ռաս–Ալի Պեկամտըրի ներսերը գացած էր, կը բռնէ Չէկին և Բոար–Ամպա լեռը շղթայի զարկած կը բանտարկէ, և անոր տունն ալ կողոպտել ու աւար ընել կուտայ, Ապունա–Սելամին վրէժը կ'առնէ և ժողովուրդը կը խաղաղեցնէ։

Ապունա–Սելամի Թէկրի հասածին պէս, անոնց Ալդ–Դըվ կրօնքը սիրով կ'ընդունին դարձեալ։ Հոն իր անուանը աղտ բերելով՝ ժողովուրդը կը գայթակղի անոր վրայ և կը սկսին բամբասել ու նախատել զինքը. ըստ որում որքան որ ցանկական ախտերը ընդհանրացած մոլութիւն մըն է իրենց մէջ, այսու ամենայնիւ՝ Ապունայի մը համար աններելի մեղք կը համարուի, զոր իրենք իբր անմեղ հրեշտակ կը կարծեն, և ինչպէս որ Իսրայելի ժողովուրդը Մովսէս մարգարէէն կ'ակնածէին և անոր նզովքներէն ու սպառնալիքներէն կը սարսափէին, այս համարումը ունին նաև Հապէշներն իրենց Առաջնորդին վրայ։

Այս զրպարտութիւնը երբ Ապունա–Սելամին ականջը կը հասնի, կը բարկանայ Թէկրիացւոց վրայ, կը նզովէ ու կը բանադրէ զանոնք բոլորն ալ, և ինքը կը քաշուի Տէվրէ–Տամօ ըսուած լեռը ճգնութեամբ ապրելու և ժողովուրդին երեսը չտեսնելու։ Եկեղեցականք ալ այս նզովքներուն ներքեւ գտնուելով՝ հարկ կ'ըլլայ իրենց քահանայական պաշտօնէն դադրելու. հետեւապէս երեք տարիի չափ եկեղեցիները փակ կը մնան կ'ըսուի։

Երբ կը լսէ Ապունա–Սելամին Տէճա–Քասսային (Թէոդորոսին) զօրանալն ու Ռաս Ալիին իշխանութեան կործանիլը, ծածուկ մարդ կը խրկէ Տէճա–Քասսային անոր իշխանութիւնը շնորհաւորելու. օրհնութիւններ ու բարեմաղթութիւններ կը նուիրէ և անոր Թագաւոր օծուելուն փափաք կը ցուցնէ։ Ասոնցմէ սիրտ առնելով Թէոդորոս, անմիջապէս Թէկրիի վրայ կուգայ, և անոր Տէճա–Ուպի իշխանէն Ապունա–Սելամին կը խնդրէ ու կ'առնու. Նա ալ երթալու ժամանակը բոլոր Թէկրիացիները նզովքէ արձակելով՝ կրկին կ'օրհնէ, և կը ներէ անոնց։ Աքսումայ եկեղեցւոյն մէջ Թագաւոր օծուելէն յառաջ պայմանադրութիւններ կ'ընէ անոր հետ Առաջնորդը, որոնց վրայօք արդէն խօսած եմ Ի. գլխոյն մէջ. և յետ այնորիկ Առաջնորդին և Թագաւորին մէջ պատահած անցքերը. առջի օրհնութիւններուն փոխարէն նախատինք ու չարիքներ անոր գլխուն վրայ տեղացնելը և գաղտնի որոգայթներ լարելը, և իրեն ըստ պայմանադրութեան ընդարձակ երկիրներ տալու և իբրեւ պապ Հապէշստանի տիրաբար իշխելու ակնկալութիւններէն պարապ ելնելը, ժողովուրդը գրգռելով իրենց Թագաւորին դէմ ապստամբեցնելու ջանք ընելը, և Թագաւորը զանոնք լսելով իր տուած երկիրները կրկին ետ առնելը և ըրած յանդիմանութիւնները. բոլոր ասոնք արդէն յիշատակած եմ վերոյիշեալ գլխուն մէջ։

Ապունա–Սելամին պատճառ եղած է եկեղեցիներուն այրուելուն և կործանուելուն, ապստամբեաց և ուրիշ շատ անմեղ մարդոց գլխատուելուն, ինչպէս շատերը կը հաստատեն։ Թագաւորին զօրքերը կը նզովէր. և անոնցմէ ալ որ ապստամբեաց կողմը փախչելու ըլլար՝ կ'օրհնէր։ Կ'ըսէին զօրքերը իրեն երեսին. "Դուն նախ կը գովէիր զԹագաւորը, և մենք քու գովութիւններուդ վստահանալով եկանք անոր քով զինուորեցանք, և զմեզ կը քաջալերէիր ու կ'օրհնէիր. հիմա ընդհակառակը ինչու կը նզովես Թէ՛ մեզի և Թէ Թագաւորը" Առաջնորդը պատասխան տալու և զանոնք համոզելու մէջ տկար չէր, բայց Թէոդորոսին դէմ յարուցած զանազան փորձութիւններուն մէջ վերջապէս տկարացաւ, և իւր բոլոր չարիքները եկան իւր ոտքերուն պլլուեցան։ Թագաւորը ալ չկարենալով անոր ձեռքէն ազատիլ, բռնել տալով զինքը Անկոպեր լեռը բանտարկել տուաւ իբրև աքսոր հոն մնալու, ուրտեղ եղաւ իւր մահն ալ յուսահատութեամբ և անպատուութեամբ։ Այսպէս աշխարհային իշխանութեան փափաքող փառամոլ ու փառասէր Առաջնորդը բանտին մէջ կը կնքէ իւր կեանքը, սեպտեմբեր ամսոյ մէջ, 1867 թուին, քսան և հինգ տարի առաջնորդելէն յետոյ։

Կ'ըսէին թէ, նոյն տարին Գեր. Իսահակ սրբազանը և Նուաստս Բար–Էմիա եկած ժամանակնիս լուր մը տարածուեցաւ, թէ Թէոդորոս Թագաւորը խորշի Առաջնորդէն և անոնց ազգէն ձանձրացած ըլլալով, գըրութեամբ խնդրած ըլլայ սուրբ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքէն, որ Եպիսկոպոս առաջնորդ մը իրեն խըրկէ, որպէս զի Խպտուց անունը ջնջուի Հաբէշստանէն։ Եւ արդարև այս լուրը Աբունա–Սելամին ալ լսելով իւր բանտին մէջ, և արդէն յուսահատութիւնը մէկ կողմէն և գաղղիական ախտը միւս կողմէն իւր անձը մաշած ըլլալով, աւելի ցաւ մը կ'ըլլայ, կ'ըսեն, իրեն մեր հոն երթալը։

ԳԼՈՒԽ Է.

Սողոմոնի ցեղէն կարծուած Թագաւորութեան սերունդը և անոր վերջանալուն պատճառը։

ՀԱԲԷՇՏՈՒ երկրին հին Թագաւորութեան համար չէ թէ միայն աւանդութիւնը, այլ և իրենց պատմութիւնն անգամ կը ջանայ ցոյց տալ թէ Սողոմոն Թագաւորին ցեղէն յառաջ եկած ըլլայ, զոր Ստեփաննոս Ագոնցն (1) ալ յիշատակութիւն կ'ընէ։ Կ'ըսեն իրենք,

թէ Թագուհին Սաբայ, կամ դշխոյն հարաւոյ ըսուածը Հաբէշստանի Թագուհի մըն էր, որ Սողոմոնի իմաստութիւնը լսելով ելաւ անոր քով գնաց ընծաներով, և տեսութիւն ընելէն յետոյ երբ իւր Թագաւորութեան երկիրը դարձաւ, մանչ զաւակ մը ունեցաւ անորմէ, որ մեծնալէն յետոյ Երուսաղէմ իւր հօրը քովը յուղարկեց շատ գանձերով ու ոսկիով, ուսկից հարստացաւ կ'ըսեն Սողոմոն։ Տղան հօրը քով բաւական տարի մնալով աստուածպաշտութեան և իմաստութեան մէջ կրթուելէն յետոյ, կը դառնայ ի Հաբէշըստան շատ զօրքերով, որոնցմով կը տիրէ բոլոր երկրին, և իւր յաջորդութիւնը որդւոց որդի կը մնայ, կ'ըսեն, մինչև այս մօտ տարիները։ Հաբէշները այս պատմութիւնս ճշմարիտ և հաստատուն համարելով կը պարծենային իրենց Թագաւորութեան թէ՛ հնութեանը և թէ այս կերպ ծագումն ունենալուն վրայ։ Բայց հիմա այս Թագաւորութեանը հետ իրենց պարծանքն ալ ոչընչացած է, ինչպէս պիտի պատմեմ։

Ժամանակ մը տևելէն յետոյ այս սողոմոնեան կարծուած Թագաւորութիւնը, իւր վերջի յաջորդներուն օրովը սկսեր է տկարանալ այս պատճառաւ։ Յիշեալ վերջին Թագաւորները առանց շրջահայեցութեան և վախճանը մտածելու, իրենց երկիրները կըսկսին հարուստ և ունեւոր իշխաններուն ծախել, որպէս զի իրենք առանց մտմտուքի հանգիստ կեանք վարեն. և պայման ալ կը դնեն իբր օրէնք անգիր, որ եթէ իշխաններուն զաւակաց սերունդը սպառելու ըլլայ, կըրկին Թագաւորին դառնան անոնց երկիրները։ Բայց ժամանակ անցնելով սոյն պարտաւորիչ անգիր օրէնքը չըկրնալով յարգուիլ տէրութեան տկարանալովը, զաւակաց յաջորդութիւնը սպառելուն, ազգականութեան իրաւունք մը մէջ կը բերեն, և անուղղակի գծէ եղող ժառանգներ բռնութեամբ կըսկսին տիրել երկիրներուն։ Ասկէց ալ կը հետևի ազգականաց մէջ ժառանգութեան վէճեր, բռնութիւններ, իրարու ձեռքէ յափշտակութիւններ, և կ'ընկնան երկիրները հզօրագոյն իշխաններու ձեռք : Այս կերպով տէրութեան երկիրները Թագաւորաց ձեռքով վաճառուելով անոնց տիրապետական իրաւունքն ալ վաճառուած կ'ըլլայ , և հետզհետէ կըսկսի տկարանալ անոնց իշխանութիւնը , և յաջորդք յետ այնորիկ կըստիպուին միայն իրենց անձը պաշտպանելու և մնացած քիչ մը երկիրը պահպանելու :

---

(1) Աշխարհագրութիւն. հատ. Ժ. երես 534.

Օսմանի յաջորդաց այսպէս տկարանալու միջոցին Կալլայի բարբարոս ազգաց բաղդը կը բացուի : Ասոնց մէջէն մէկը բաւական ուժի տէր ըլլալով՝ քիչ քիչ կը զօրանայ և մինչև բոլոր Ամարա երկրին՝ որ ըսել է քրիստոնեայ Հապէշից կը տիրէ . նոյնպէս միւս մնացած երեք մասն ալ Շօա , Կոճամ և Թէկրի շատ չքշեր՝ հարկատու կ'ըլլան իրեն : Ասոր սերունդէն է նաև Ռաս-Ալի իշխանը : Ասոնք թէպէտ և Մահմետական են կրօնքով , բայց քրիստոնէից երկիրներուն տիրելով՝ ի շնորհուկս անոնց առ երեսս կ'ընդունին քրիստոնէութիւնը :

Հապէշից հին Թագաւորութեան ժառանգութիւնը թէպէտ և այս կերպով կը վերջանայ , բայց Կալլայի իշխանը անոր վերջին յաջորդին ձեռքէն կառավարութիւնը և երկիրը առնելէն յետոյ , միայն Թագաւորական պատիւն ու անունը և Թագը կը թողու անոր , և Կոնտէրի կողմերը քիչ մը երկիր և տարեկան քիչ մըն ալ դրամ կը շնորհէ անոր իբր ծախս իւր տանը : Եւ այս անուանական Թագաւորութի̃ն ալ կը տևէ մինչև Թէոդորոսի իշխանութե̃ գլուխ անցնիլը , որ Թագաւոր օծուելէն ետքը անոր ձեռքէն Թագն ու անունն ալ առնելով կ'ըսէ . “Ես իմ սրովս և արիւնովս գնեմ երկիրներն ու տիրեմ , դուն հանգիստ տունդ նստած Թագաւորական փառքը վայելես : Օրէնք չէ մէկ տան մէջ երկու տէր , մէկ երկրի մէջ երկու իշխան կամ Թագաւոր : Թէ որ ես իմ երկրին տէրը և Թագաւորը , պէտք է որ Թագաւորական փառքը ու պատիւն ալ ես վայելեմ :” Այսպէս ըսելէն և իւր վերջին փառքէն ալ զրկելէն յետոյ , զինքն ալ Մակտելա լեռը կը բանտար-

կէ . բայց յետոյ կը փախչի անկից : Որ եկաւ մեր քովը տեսութեան՝ Ոկրայի երկիրը Վագշըմ-Կովաշիի բանակին մէջ գտնուած ատեննիս , և դարձեալ փոքրիկ իշխանութիւն մը ձեռք ձգելու համար մեզմէ օգնութիւններ կը յուսար . Ինքը մերկ էր մարմնով ըստ սովորութեան երկրին , և միայն Ըհրամ մը պլլուած :

ԳԼՈՒԽ Ը.

Հապէշու երկրին մէջ գտնուած զանազան ազգերն ու լեզուները :

ՀԱՊԷՇՏԱՆԻ ժողովուրդը թէպէտ և մեծագոյն մասամբ քրիստոնեայ են , այսու ամենայնիւ զանազան լեզուներով ու ցեղերով իրարմէ կը տարբերին , որոնք թէպէտ և ամենքն ալ Ամարայի (1) լեզուն կը խօսին , բայց անկէ ի զատ մասնաւոր լեզուներ կամ գաւառական բարբառներ ալ ունին : Կան նաև յետոյ ի քրիստոնէութիւն դարձող Հապէշ ցեղեր , որոնք իրենց առաջին լեզունին կորսնցուցած են հիմայ՝ չգործածելուն պատճառաւ : Իսկ գործածականներն են Ամարայի ընդհանրական լեզուէն ի զատ՝ Ակօյի , Օրմինի , Թէկրիի և Ակօ-Մըռըրինը , որոնք զատ զատ լեզուներ ունին իրենց մէջ միայն գործածելի :

Քրիստոնեայ ազգերէն զատ ուրիշ երկու ցեղեր ալ կան Գըլմանդ և Ոյիթօ կոչուած , որոնք անկրօն են ,

(1) Ամարա մէկ մը բուն իսկ նահանգը կը նշանակէ , երկրորդ քրիստոնեայ բառի զօրութիւնն ունի . և Ամարացի կամ Ամարայի լեզու ըսելով , քրիստոնեայ կամ քրիստոնէի լեզու կ'իմացուի . և պատճառը՝ քրիստոնէութիւնը նախ նոյն նահանգին մէջ ծագիլն է : Երկուքի կը բաժնուի , հին ու նոր . հին լեզուով է իրենց եկեղեցական ատենքները . Նոր լեզուն է քաղաքականը և հասարակութեան գործածածը . Երկրորդին մէջ կը գտնուին աղճատեալ Արաբերէն բառեր ալ , ինչպէս՝ Ալլահ , սէլամէթ , ֆուլլէ , ֆնհարա : Թէկրիացւոց լեզուն ալ Արաբերէնին և Ամարային աղճատումն է : Արականի և իգականի տարբերութիւններ ալ ունին բառից վերջաւորութեանց մէջ :

և ունին իրենց յատուկ լեզու ։ Ոյիթօնները քիչուոր են, և կը գտնուին Դանա (1) ծովակին երեսները ։ Ասոնք վարուցան չունին և երկիր մշակելու չեն զբաղիր, այլ միայն յիշեալ ծովակին մէջ որսորդութիւն կ'ընեն, ուր տեղ տեսակ մը ձիաձուկ կը գտնուի, որուն միսը կ'ապրին իրենք և անոր հաստ մորթէն տեսակ տեսակ արջառաջիներ (խըռպաչներ) կը շինեն կը ծախեն. անկեց է իրենց բոլոր ապրուստը ։ Այս խարազաններուն մէկ տեսակը Թագրուրի Արաբները դուրս ալ կը հանեն, և աժան գնով՝ հատը մէկ գահեկանի կը ծախեն։

Իսկ Գըմանդ կոչուած ցեղը Ճըլկայի գաւառէն մինչեւ Ռումձուհօյի ներսերը կը տարածուի, որոնք հարիւր հազարի մօտ կը հասնին կ'ըսեն ։ Ասոնք թէպէտ առանձին լեզու մը ունին, բայց գիր չունին ։ Քրիստոնէից մէջ ստէպ գտնուելովնին սորված են անոնցմէ և կը խոստովանին սուրբ Երրորդութիւնը . և քրիստոնէից կրօնին ալ տեղեակ են, բայց չեն պաշտեր զՔրիստոս ։ Հապէշից առջի Թագաւորները ուզած են, որ բռնութեամբ ընդունել տան ասոնց քրիստոնէութիւնը, և անոնք թէպէտ իրենց երկիւղէն խօսք տուած են և ակամայ արտաքին ձևերն ալ ի գործ դրած են, բայց առ երեսս, և մինչեւ Թագաւորաց մեռնելու ժամանակը, իսկ յետ այնորիկ կրկին իրենց անկրօնութեան դարձած են ։ Նոյն Թագաւորաց ժամանակ իրենց մանր տղաքը հաղորդել կուտան եղեր կենարար Մարմնոյ և Արեան, և յետոյ ծածուկ կը փսխեցընեն ի նախատինս ։ Թէոդորոս Թագաւորին ժամանակը այս Գըմանդներէն բաւական մարդիկ իրենց յօժար կամօքը ի քրիստոնէութիւն դարձած են, բայց ոչ ներքին համոզմամբ և ի սիրոյ ճշմարտութեան, այլ մանաւանդ շահերու ակնկալութեամբ և Թագաւորին հաճոյ երեւնալու համար ։ Ունին իրենց մէջ կարգաւորի պատուով անձինքներ, որոնց ձեռօք կը թլփատեն նորածին մանչ տղաքը քրիստոնեայ Հապէշից պէս ։ Տարաժամ մահուամբ մեռնողները թաղելու առեննին

---

(1) Այն է Ճանա կամ Ցանա ըսածը Հ. Ստեփաննոս Ագոնցին ։

նոյն տեղը եզ մը կամ ոչխար մը կը մորթեն մեռնողին հոգւոյն փրկութեանը համար . և կենդանիին ոսկորները այրելու առեննին՝ քնար զարնելով շուրջ կուգան բազմութեան մէջ, կ'երգեն և կ'ուրախանան պոռալով . "Արդարացան մեռնողները և ազատեցան անոնց հոգիները ։"

Աղջիկ տղայոց ականջներուն բլթակը կը ճեղքեն և կլորակ փայտի մը կտոր կ'անցընեն, և հետզհետէ աստիճանաբար աւելի հաստը անցընելով՝ ճեղքը այնքան կը մեծնայ, որ յետոյ դէպ ի վեր ծռելով՝ ականջին վերի կողման վրայ կ'անցընեն . և ասիկա աղջկանց համար թէ՛ թլփատութեան նշան և թէ զարդ է ։ Հրէից նման շաբաթն ալ կը պահեն, և այն օրը անասուն չեն մորթեր, և քրիստոնէից ձեռօք նոյն օրը մորթուածն ալ չեն ուտեր՝ մեղք համարելով ։

Բոլոր Հապէշու քրիստոնէից երկիրներուն մէջ տարածուած կան Մահմետական կրօնքով Հապէշներ ալ . ասոնց մեծ մասը Թէոդորոսի բռնութեան երեսէն օտար երկիրներ փախած են, զորոնք քրիստոնեայ ըլլալու համար միշտ կըստիպէ եղեր . Մնացեալ մէկ մասն ալ թէպէտ առջի բերան ակամայ խօսք տուած են, բայց յետոյ Թագաւորին թուլութեամբը ետ կեցած են իրենց խոստումէն ։ Մահմետականները քրիստոնէից հետ բաղդատելով քիչ շատ կրօնասէր ու կրօնագէտ են ։

Տէնպիայի վարի կողմերը Թագրուրիներու նման սեւագոյն Հապէշներ կան, որոնք ունին իրենց առանձին լեզու և առանձին կրօնք մահմետական ։ Կալլայի արեւելեան Հապէշներուն մէկ մասը քրիստոնեայ Հապէշներէն զատ կը բնակին և իրարմէ շատ կը խորշին ։ Ասոնք ալ թէ՛ լեզուով և թէ կրօնքով տարբեր են և կը ճանչնան զՄահմէտն և զԱլին ։

Օէլլան կոչուած ազգ մըն ալ կայ քրիստոնէից, որոնց մեծ մասը Տէնպիայի երկիրը կը գտնուի ։ Ասոնք ի հին ժամանակէ հետէ Թագաւորաց ծառայներ կոչուելով արքունի տուրքերէ ու հարկերէ ազատ էին . և իրենց մնացած հազարաւոր եզներն ու կովերը և բալոր ստացուածքնին Թագաւորին ըլլալը՝ անոնցմէ գոյացած արդիւնքներն ալ անոր կը յանձնէին ։ Բայց հիմա խիստ աղքատացած ըլլալով Թէոդորոսի հարստահարութիւններէն , ստիպուած են երկրի մշակութեան և վարուցանի պարապել ։

Թեկրի արեւմտեան հարաւակողմը կը գտնուին Շանկըլլացիք , որոնք չունին կրօնք մը , և լեզուով ու մարմնոյն գունով կ'որոշուին ուրիշներէն ։ Բնութեամբ խիստ վայրենի են . բնակութիւննին է գետնափոր տեղերը . վարպետ նետաձիգ են և սրընթաց , աշխատասէր և հաւատարիմ ։ Քրիստոնեայ Հապէշից իշխանները գիշերանց անոնց վրայ յարձակելով և անոնց բնակարաններուն մուտքը պաշարելով , դէպ ի ներս հրազէնքներ կը պարպեն , և անկէ ազատելու համար դուրս ելլողները գերի կը բռնեն , զորոնք խիստ յարգի ունին ։ Այս գերիներուն և Հապէշներուն խառնածնութենէն փոխուած են բուն Հապէշից գոյները ։ Քրիստոնեայ Հապէշից խիստ թշնամի են , որոնցմէ եթէ ձեռքերնին անցնին՝ չարաչար կը սպաննեն . մանաւանդ ձի կամ ջորի եթէ հանդիպելու ըլլան՝ ողջ չեն թողուր , որովհետեւ՝ թէ որ անոնք չըլլան , կ'ըսեն , քրիստոնեայք չեն կարող մեր վրայ յարձակել ։

Հապէշից մէջ Հրէից կրօնքն ունեցողներ ալ կան այս դին այն դին ցրուած , որոնք դեռ Սեմիայի գաւառեան կողմերն , և պիտի գայ բոլոր Եթովպիայի վըրայ թագաւորէ կ'ըսեն ։ Անոնց Խախամները կամ քահանաները ներքինացեալ կ'ըլլան , որ իրենց մէջ օրէնք մըն է . կնիկ մարդոցմէ կը խորշին , մինչեւ անգամ հացերնին իրենք կ'եփեն , որպէս զի կանանց երեսը չտեսնեն ։ Ով որ ուզէ իր որդին քահանայ ընել , պէտք է տղայութեան ժամանակ զանիկայ ներքինացնէ ։

Բոլոր Հապէշստանի բնակչաց երեք մասին մէկը խառնակրօն կամ անկրօն ազգեր ու ցեղեր են , որոնց թիւը մէկ միլիոնի կը հասցնեն հաւանական հաշուով ։ Իսկ երկու մասը քրիստոնեայք են , որոնք ընդ ամենը հազիւ երկու միլիոնի կը հասնի ։

Հապէշու երկրէն դուրս Շօայի հարաւակողմը քանի մը Կալլայի գաւառներ կան կ'ըսեն իրենք , որուն բնակիչները մարդաշուն են , այսինքն կէսը մարդ՝ կէսը շուն . իսկ կանայք կատարեալ մարդիկ են ։ Ասիկայ յայտնի առասպել մը ըլլալը ամենեւին տարակոյս չկայ , և հին ու նոր աշխարհագիրներէն և ոչ մէկը կը պատմէ այսպիսի հրէշաւոր մարդիկ գտնուիլը , որ բնութեան կարգէն դուրս է . բայց որովհետեւ բոլոր Հապէշք իբրեւ սուտ և իրական կը պատմեն անոնց գոյութիւնը , վասն որոյ միայն տեղեկութ՟ի մը տալու համար հոս յիշատակեցի ։ Կը հաստատեն թէ ժամանակաւ կրօնաւոր մը երթալով նոյն երկիրը , և կին մարդ մը տղոցմովը մէկտեղ հետը բերելով՝ Թեկրի սահմաններուն մէջ կը բնակեցընէ , և անոր շանակերպ մանչ տղաքը աստուածային մէկ զօրութեամբը կատարեալ մարդու կերպարանքի կը փոխէ , և անոնց սերունդը մինչեւ ցայսօր դեռ կը գտնուի կ'ըսեն ։

ԳԼՈՒԽ Թ.

Պուտաները ։

Վերոյիշեալ շանամարդոց առասպելական պատմութենէն շատ հեռու չէ Պուտայ ըսուած մարդոց ցեղն ալ , որ մեզի և բոլոր մեր ընթերցողաց ալ թէպէտ առասպել մը պիտի թուի , սակայն անոնց ճշմարտութիւնն ու ստուգութիւնը բոլոր Հապէշու ժողովուրդը հաստատելէն ի զատ , անոնց նշաններն ալ կ'երեւին , որ ամենէն սաստիկ Սկեպտիկեան եղող մ'ալ կը հաւատացընեն , կամ պահ մը կասկածի կը տանին , չը կրնալով մէկէն ի մէկ հերքել պատմութեանս ստուգութեան կերպարանքը ։ Ասոնք են Հապէշի լեզուով Պուտայ ըսուածները , որոնց մէջ քրիստոնեայք ալ շատ կան ։ Թէպէտ և մարդկային կերպարանք ունին , սակայն բնութեամբ գայլաբարոյ և արիւնարբու են և գայլու զօրութիւնն ունին, որով կարող կ'ըլլան գուցէ մարդոց արիւնը ծծելու և կամ մահացընելու ։

Անհնարին եղաւ մեզ իմանալ ասոնց գաղտնիքը, և այս պիտի ըլլայ անշուշտ պատճառը որ Եւրոպացի աշխարհագիրներէն ու պատմագիրներէն և ոչ մէկը խօսած է ասոնց վրայ, և կամ թերեւս առասպելի և կամ խաբեբայութեան տեղ դրած ըլլան. այսու ամենայնիւ մենք թէ՛ գիտենք, և թէ ասոնց մահացուցիչ և արիւնարբու կատաղութեանց դէմ՝ Պուտայ չեղող Հաբէշներուն գործածած միջոցներն ու դեղերը տեսած ենք. և այս օրուան օրս ասոնց վրայ խօսուած բաներուն ստուգութիւնը բոլոր Հաբէշստանի և մինչեւ Եգիպտական սահմանները այնպէս տարածուած է, որ կասկածող և առասպելի տեղ դնող մարդիկը՝ իբր անհաւատ կը համարուին ։ Մենք ինչ որ պիտի խօսինք ասոնց վրայ, առանց երաշխաւոր ըլլալու ճշմարտութեանը, լոկ պատմութիւն մի է, կամ զուարճալիք, որուն դատողութիւնը իւրաքանչիւր ընթերցողաց կը թողունք ։

Յայտնի չէ թէ ասոնց Պուտայութիւնը բնական և ժառանգակա՞ն է՝ թէ եկամուտ կամ ստացական. իրենց պատմածին նայելով՝ երկուքն ալ կայ ։ Կ'ըսեն թէ այս Պուտաները իրենցմէ ծնած զաւակաց գայլոց բնութիւն տալու համար տեսակ մը խոտեղէն ըմպելիք կը խմցնեն, որուն ինչ ըլլալը թագուն կը պահեն իրենց մէջ ։ Թէ որ իրենց խիստ հաւատարիմ բարեկամին մէկը թախանձելով խնդրելու ըլլայ, ծանր երդումներ տալով կը հաղորդեն անոր դեղին ինչ ըլլալը և կը խմցընեն անկէ, որով կ'ըլլայ իրենց պէս Պուտայ մը ։ Ասոնք ցորեկները ըստ օրինի մարդկան կը վարին իրենց բոլոր յարաբերութեանցը մէջ, և գիշերները երբ ուզեն եղեր և երբ իրենց բնութիւնը ստիպէ՝ կ'ըլլան իբրեւ գայլ և իբրեւ գազան գիշատիչ և արիւնարբու ։ Այսպէս կը վկայեն և կը հաստատեն բոլոր Հաբէշու երկրին բնակիչները ։ Երբ գիշերը գայլերու պոռչալուն ձայները առնեն, ըստ որում շատ գայլ կը գտնուի սոյն

երկրին մէջ, իրենք ալ պոռչալով դուրս կը նետուին և կըսկսին անոնց ետեւէն ընկնալ, և մինչեւ անգամ նոյն ժամուն, այսինքն գայլանալու կէտերնին պոչ մըն ալ կ'ունենան. այս պարագայն անշուշտ դէպ ի յայտնի առասպել կը տանի պատմութիւնը ։ Գիշերը բոլոր իբրեւ գայլ իրենց արշաւանքներն ընելով, առաւօտուն կը դառնան բնակարաննին և իրենց գործքերնուն կը պարապին ։

Որովհետեւ Պուտաները արտաքին յայտարար նշան մը չունին, երբ մէկը ուզէ իմանալ ուրիշի մը Պուտայ ըլլալը կամ չըլլալը, տեսակ մը դեղ կայ կ'ըսեն, (որուն յատուկ շինող վարպետը կայ,) և այս դեղը բռնութեամբ անոր կը խմցընեն, որ եթէ Պուտայ է, իսկոյն պոչը դուրս ելլելով կը յայտնուի ։

Ասոնք երբ մէկու մը դէմ ատելութիւն և թշնամութիւն ունենան, անոր արիւնը հեռուանց կը ծծեն, եթէ քովը մարդ չգտնուի՝ ծծելով կը մահացընեն. իսկ թէ որ մարդ ալ գտնուի քովը, այնպէս մը կը ծծեն որ ինքն անգամ չզգար, բայց մագնիսականութիւն մը կըստանայ իւր վրայ, այնպէս որ արիւն ծծող Պուտան երբ գիշերը պոռչալով գալու ըլլայ մագնիսացեալ մարդուն բնակարանին մօտ, անոր ձայնը լսելով՝ ինքն ալ պոռչալով դուրս կը յարձակի, և կ'երթայ չիտակ զինքը մագնիսացընողին քով և կերակուր կ'ըլլայ անոր ։ Իսկ թէ որ անոր մագնիսացեալ ըլլալը իմացուի, և դուրս յարձակելու ժամանակ քովը եղող մարդիկ զինքը կարող ըլլան բռնել ու չթողուլ, անմիջապէս անոր դեղը քթին հոտուըստալ կուտան և կ'ազատեն զինքը և մագնիսութիւնը կ'ոչընչանայ. և անոր թշնամի եղող Պուտան ալ ով ըլլալը յայտնուելով կըսպաննուի ։

Այս պարագաները մեզի պատմած ժամանակնին՝ բնութեան ներհակ գտնելով զանոնք, և կերպով մը բացատրութիւն և լուծում չկրնալով տալ, բնականապէս չէինք հաւատար ։ Ինչպէս բնական մարդս գայլ կ'ըլլայ, կ'ըսէինք, և նորէն մարդու կը փոխուի. ինչպէս կ'ըլլայ հեռուանց մարդու արիւն ծծել ու սպաննել։ Բայց ականատես մարդիկ այն աստիճան կը պնդէին անոնց անտարակուսելի ստուգութեանը վրայ, որ պահ մը հաւատալիս կուգար՝ չափազանցօրէն քանի մը պարագաները մէկդի թողլով, և այս Պուտաներուն չարութեան դէմ ի գործ դրուած նախազգուշացուցիչ միջոցներուն և դեղերուն ալ ականատես ըլլալով, նոյնը մեզ հաւատարմացընելու կը ծառայէին։

Թէքլէ—Կորկիս (Վակշում—Կոպազի) նորընտիր Թագաւորին Պէկամտըր երկրին մէջ եղած և իր զօրքերը գիւղերը ցրուած ժամանակ, այն կողմերը գտնուած Պուտաները չկրնալով զօրքերուն տուած նեղութիւններուն համբերել, կը սկսին իրենց գայլենի գաղտնական զօրութիւնը անոնց դէմ գործածել ջարդուբուրդ ընելով զանոնք, արիւննին ծծելով, մահացընելով և անոնց մարմինները յօշոտելով։ Այս չարաշուք լուրը Թագաւորը լսելուն պէս, իսկոյն անոր դեղը բերել տալով՝ մնացեալ զօրքերուն բաժնել կուտայ և կ'ազատէ զանոնք մարդադէմ հրէշներուն ձեռքէն։

Այս Պուտաներուն տուած կոտորածներն շատ անգամ պատահած է ամեն երկրի մէջ, մանաւանդ Կոճամի երկրին. մենք ալ հոն եղած ժամանակնիս շատ անգամ կը լսէինք։ Անոնցմէ մէկը միայն բաւական կը համարիմ պատմել հոս իբր հետաքրքրութիւն։ Պուտային մէկը օտար կնոջէ բան մը կը խնդրէ, իսկ կինը տալու յանձնառու չըլլալով, Պուտան սաստիկ կը նեղանայ։ Ու կինը միայնակ տեղ մը չգտնելով անյայտ կերպիւ անոր արիւնը հեռուանց ծծելով կը թողու կ'երթայ։ Կինը այս կերպով մագնիսանալով, գիշերն անոր պոռչալու ձայնը առնելուն պէս՝ ինքն ալ ոռնալով կը ցատկէ տեղէն և գայլացեալ մարդուն քով երթալ կ'ուզէ. բայց տանը մէջ գտնուող մարդիկ անմիջապէս կը բռնեն զանի, և շուտ մը դեղը անոր քթին հասցընելով հանդարտալ կուտան։ Նոյն դեղին վրայ կինը կրակի գուշակութիւն ընել, զինքը վնասող կամ մագնիսացընող Պուտային անունն և ուրտեղ ըլլալը կը յայտնէ մեքենայապէս՝ դեռ ուշը վրան չեկած։ Նոյն միջոցին կը հարցընեն ի-

րեն ինչ կը խնդրես, սիրտդ ինչ կ'ախորժէ (1)։ — Իշու վէրքը, կը պատասխանէ մագնիսացեալ կինը։» Իսկոյն վիրաւորուած ու քոսոտ էշ մը կը բերեն, որուն վէրքը կրակի աննկարագրելի ախորժակով մը ու մռմռալով ու պռչալով ծծել։ Քիչ ժամանակէն յետոյ կը թափի և ուշը վրան դառնալով կ'առողջանայ։ Իսկ Պուտան գուշակութեանը համեմատ կ'երթան կը գտնեն և ըսպաննել կուտան։

Կոճամի երկրին ժողովրդոց մեծագոյն մասը Պուտայ են. սակայն զարմանալին այն է որ այս երկիրս ամենէն լաւն է. քրիստոնէական կրօնին աւելի նախանձախնդիր են և քննասէր, ըստ որում գիտնականաց մեծ մասն ալ հոս կը գտնուի։ Եկեղեցականաց մէջ ալ Պուտաներ կան կ'ըսուի, որոնք գիշերը գայլ կ'ըլլան գիշատիչ, և առաւօտուն սրբազան խորհուրդը կը մատուցանեն և կը հաղորդեցընեն կոյրալի Պուտաները։

Պուտաներուն մէջ իրարմէ աւելի կամ պակաս զօրութիւն ունեցող կը գտնուին. զօրաւորը անզօր Պուտային կինը յաղթել՝ երբ գիշեր ժամանակ գայլացեալ իրարու հանդիպին դուրս տեղ։ Արիւն ծծելու զօրութեան մասին մէջ ալ իրարմէ աւելի ճարտարը, արագն ու անյայտ կերպիւ գործողներ ալ կ'ըլլան, որոնք իրենց մէջ ալ անուանի են։ Այս զօրութեան աստիճանաց տարբերութիւնը իրենք աստեղաց և մոլորակաց ազդեցութեան կուտան. այսինքն որ Պուտային աստղը որ զօրաւոր է, իր զօրութիւնն ալ անոր համեմատ է. իսկ այն Պուտան որ անզօր կամ քիչ զօրաւոր աստղի մը տակ ծնած է, տկար կամ նուազ ազդեցութեան տէր կ'ըլլայ ինքն ալ։

Բոլոր Հապէշստանի մէջ ժողովուրդը մեծ երկիւղ կը կրէ Պուտաներէն, ուստի անոնցմէ ազատ ու ապահով մնալու և անոնց ազդեցութիւնը տկարացընելու և ջնջելու համար դեղն ալ գտած են, զոր շատերը իրենց վիզը կը կախեն ուրիշ տեսակ տեսակ հմայեկներու հետ ։ Այս դեղը կ'ըսեն, ոչ միայն անոնց զօրութիւնը կը խորտակէ, այլ և անոնցմէ մագնիսացեալներուն ալ կ'օգնէ և կ'առողջացնէ ։

---

(1) Ամեն մէկ Պուտայի սրտին ուզածը այլ և այլ կ'ըլլայ. ոմանք իշու վէրք, ոմանք մարդու և կենդանեաց աղբ, և ուրիշ այս տեսակ զզուելի նիւթեր. մագնիսացեալներն ալ նոյն Պուտային սիրածը գուշակելով զայն կը խնդրեն և անով կ'ազատին։

Պուտաներուն մէջ թագաւորական ցեղ ալ կայ Ամուլա անուն, որ Կոճամի երկրին Տէվրէ–Մէյի կոչուած տեղւոյն մօտ բարձր լերան մը վրայ կը բնակի ։ Տարին անգամ մը իւր բոլոր հպատակ Պուտաներուն հրաման կը խրկէ, և անոնցմէ տարեկան հարկ կը պահանջէ. անոնք ալ տարւոյն մէջ որքան անձինք որ մահացուցեր կամ գիշատեր են, անոնց ակռաները բերելով թագաւորին կը ներկայացընեն իրենց հարկերուն հետ. և իւրաքանչիւրը բերած ակռաներուն թւոյն համեմատ՝ իրենց քաջութեանը վրայօք գովեստներ ընելով կը բաժնուին անկէ ։ Իսկ թագաւորը նոյն բերած ակռաներով իւր պալատը կը զարդարէ ։

Զարմանալին այս է որ Պուտայութիւնը բոլոր Հապէշստանի մէջ տարածուած և անոր համբաւը լսուած ըլլալով, այսչափ եկող գնացող Եւրոպացիք, որոնց մէջ անշուշտ գիտնականք ալ կը գտնուին, մինչեւ ցայսօր և ոչ մէկը խօսած ու գրած է իւր ուղեգրութեանը մէջ. պատճառն անտարակոյս մեզի նման առասպել համարելնին է. գոնէ պէտք էին և պէտք են յիշել այս օրինակ տարածեալ համբաւ մը և փիլիսոփայաբէս քննել զայն ։ Մենք յանձն առինք խօսիլ յատկապէս անոնց վրայ, աւելի Եւրոպացի գիտնոց և ճանապարհորդաց հետաքրքրութիւնը շարժելու, որ ուշադրութիւն ընելով այս առարկային՝ իրենց քննութեամբը թէ որ չհաստատեն՝ գոնէ ջրեն, յիշելով միանգամայն մագնիսական մեսմերական և ուրիշ այս տեսակ բնութեան գաղտնիքներ պարունակող գիտութեանց, որոնց իրենք ալ կարեւորութիւն տուած են ։

Հապէշ քրիստոնէից մէջ ուրիշ տեսակ աղանդ մ'ալ կայ, որոնք Տաճկաց Պէկտաշի ու Մէվլէվի բռնած խումբը կը յիշեցնեն մեզ ։ Բոլորաձեւ կը շարուին կը

նստին ճիշդ Պէկտաշիներուն պէս և այլանդակ կերպով մը կը սկսին երգել, և երգելով այն աստիճան կը կատղին ու կը փրփրան գլուխնին երկու կողմ երերցնելով ու Ալլահ Ալլահ պոռալով, մինչեւ որ ուժաթափ և ուշաթափ գետինը կը փռուին կ'ընկնան, և ահաւելի ձայներով կը սկսին խորդալ ։ Նոյն միջոցին զանազան տեսիլքներ կ'երեւայ իրենց, և վերջը սթափելով ուրախութեամբ կը պատմեն զանոնք իրարու ։ Մէջերնէն ոմանք՝ այս կատղութեան սաստկութիւնը ուղեղնուն դպչելով կը խենթենան, ոմանք ալ ինքզինքնին ջրին կամ կրակին մէջ կը նետեն այսահարեալներու նման ։ Այս աղանդին ծառայող կանայք ալ շատ կան, և օրէ օր թէ կանանց և թէ երիկ մարդոց թիւը աւելնալու վրայ է, և մահմետականներէն մտած է իրենց մէջ ։ Լուսնին նորոգման ժամանակ, մանաւանդ Վերացման խաչէն առաջ կը կատղին ասոնք, և ամէն գիշեր գրեթէ այս իրենց դիւական հանդէսը կը կատարեն, որուն առաւելապէս կին մարդիկ ներկայ կը գտնուին և շատ անգամ անոնք կ'երգեն ։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Թագաւորաց, իշխանաց և զօրաց տիտղոսութիւնները և կառավարութեան կերպը ։

ՀԱՊԷՇՍՏԱՆԻ նման կէս վայրենի երկրի մը իշխանական կառավարութիւնը որքան որ քաղաքականացեալ ու կրթեալ ազգաց կառավարութենէ տարբեր և օրինաւորութենէ խիստ հեռու կը համարուի, այսու ամենայնիւ նոյն երկրին քրիստոնեայ թագաւորաց կամ իշխանաց կառավարութեան մէջ, որոնց ի մօտոյ դիտած ու քննած եմք քաղաքական կեանքերնին, կը գտնուին այնպիսի եղանակներ վարչական օրինաց, և այնպիսի կանոնաւորութիւն, որոնք բարեկարգեալ տէրութեանց մէջ նախանձելի կրնան համարիլ ։ Պարզութիւնը ունի միշտ իւր մէջ նաեւ իւր ազդեցութիւնը և գրաւիչ զօրութիւնը, մանաւանդ օրինաց և դատաստանաց մէջ ։

Այն կէտերուս մասին անպատշաճ չեմ համարեր քանի մը յօդուածով խօսիլ Հապէշու Թագաւորաց և իշխանաց սովորութիւններուն վրայ ։

1. Թագաւորին սովորութիւնն է ամեն առաւօտ կանուխ իւր բնակարանէն ելլելով՝ յատուկ պաշտօնատունը գալու, որ շատ անգամ վրան մըն է, և անոր մէջ եղած երկարադիր նստարանին վրայ օթոց մը փռուելով՝ կը բազմի ։ Իւր հագուստն է ճերմակ էհրամ մը որու մէջ կը պլլուի, անվարտիք և գլուխն ալ երբեմն կարագ իւղով կ'օծէ (1) ։ Նստարանին երկու կողմերը փոքրիկ հրազէնքներ և իւր սուրը կը տեսնուին, կռնկին կողմն ալ կաշիէ և վրան արծաթակուռ և ոսկեզօծ զարդերով շինուած վահանը ու տէգը կը կախուին, և անոնց վրայ կ'երեւայ իւր կերպասեայ ծաղկաւէտ կարմիր պարեգօտը (էնթարին), որ Թագաւորաց յատկացեալ շքոյ պատմուճանն է, և հարկ եղած ժամանակ միայն կը հագնի ։ Նոյնպէս մեծամեծ իշխանք ալ կ'ունենան մէկ մէկ պատուոյ պատմուճաններ ։

Շաբաթ և կիրակի օրերը գոց կ'ըլլայ ատեանը ։

2. Թագաւորին քովն եղող մեծամեծաց պարտաւորութիւնն է ամեն առաւօտ այցորելու համար իրեն ներկայանալ. եթէ մէկը հիւանդ ալ ըլլայ, սպասաւորին մէկը պէտք է ղրկէ իւր կողմէն, որպէս զի Թագաւորը իրեն վրայօք կասկած մը չունենայ ։ Նոյնպէս եթէ ուրիշ տեղ մըն ալ գտնուելու ըլլայ, այն տեղի իշխանք և մեծամեծք պարտաւոր են անմիջապէս իր քովն տեսութեան երթալ. և մինչեւ որ հրաման չտրուի իրենց՝ տեղերնին չեն դառնար ։

3. Թագաւորն իրեն առանձին խորհրդականներ

---

(1) Ինչպէս ըսած ենք ուրիշ տեղ, գլուխ օծելը՝ բայց ի սովորութենէ՝ գլխի ցաւի ալ օգուտ ունի կ'ըսեն ։ Եգիպտոսի իշխանութեան տակ եղած Արաբներն ալ ճարպով կ'օծեն. Առաւօտներն ալ վարտիք չհագնիլը իրենց սովորութիւնն է, ըստ որում էհրամով բոլոր մարմիննին կը ծածկուի.

ունի, որոնք Աֆը—Նըկուսի կը կոչուին, որ Թագաւորի բերան կը նշանակէ ։ Ասոնց միայն կը յայտնէ իւր խորհուրդները և կամքը, և անոնց գործադրութիւնը իրենց ձեռքովը ծածուկ կը կատարէ ։ Թէ որ հասարակութեան մէջէն մէկը գաղտնիք մը հաղորդել, կամ առաջարկութիւն ու խնդիր մը մատուցանել ուզէ Թագաւորին, պէտք է անոր խորհրդականաց մէկուն դիմել ։ Զոր օրինակ, եթէ ուզէ կառավարիչ իշխանի մը տեղն անցնիլ, յանցաւոր մը շղթայէ ազատել, Թագաւորին շահաւոր բան մը առաջարկել, և կամ ասոնց նման յայտնի կամ ծածուկ խնդիր մը ընել, Աֆը—Նըկուսներուն միջնորդութեամբ միայն կրնայ կատարել. և իւր խնդիրքը ձեռք բերելու համար ինչ կերպով և ինչ չափ դրամով յանձնառու ըլլալը ասոնց ձեռքով պէտք իմացուի, ընդունուի և կատարուի ։

4. Բոլոր դատաստանները Թագաւորին և իր քովն եղող մեծամեծաց ներկայութեան կը տեսնուին և կ'որոշուին ։ Վճիռներն ու մահուան դատակնիքներն օրինագրքին համեմատ կը տրուին ։

5. Մասնաւոր անձինք եթէ խնդրքի մը կամ գործքի մը պատճառաւ Թագաւորին ներկայանալ ուզեն, պարտին հեռուանց կանգնելով բարձր ձայնով ամենքը մէկանց Ճա՛ն հօյը, ճա՛ն հօյը կանչել, որ Մեծէ՜ նշանակութիւն ունի ։ Թէ որ Թագաւորը ժամանակ և կամք ունենայ ունկնդրութեան, լուր կուտայ որ իրեն ներկայանան, ապա թէ ոչ՝ ներկայացուցիչ (պալըրրաւա) մը կը կարգէ անոնց, որուն ձեռօք կամ կը ներկայանան յետոյ և կամ պալըրրաւային ձեռօք խնդիրքնին կը մատուցանեն իրեն ։

6. Թագաւորին իշխանութիւնը թէպէտ և միապետական է, բայց ունի իւր քով բաց ի ներքին խորհրդականներէն՝ ուրիշ երեւելի զինուորական իշխաններ, որոնց հետ ազատ խորհրդակցութիւն ընելով կ'որոշէ և կը կարգադրէ կարեւոր գործքերը ։

7. Զինուորական գլուխները և զօրապետներն իւր սիրելի բարեկամաց ու պաշտօնէից մէջէն կ'ընտրէ ։ Ա-

նի դարձեալ իշխաններ ու իշխանապետներ թէ՛ իրեն հպատակ և թէ հարկատու, որոնց ամեն մէկուն ձեռքին տակ իրենց աստիճանին համեմատ յատկացեալ զօրքեր և զօրապետներ կը գտնուին: Անոնք ալ դարձեալ ունին իրարմէ տարբեր պատիւ ու իշխանութիւն աւելի կամ պակաս. և ամէնքն մէկէն իրենց իշխաններէն կախում ունին, և իշխանները Թագաւորէն: Զինուորական իշխաններէն ոմանք իրենց աստիճանին համեմատ երկիրներ ընդունած են Թագաւորէն և նոյն երկիրներուն կառավարութիւնն ալ միատեղ իրենց տուած, որոնք անոնց տարեկան հարկերէն կէսը և կամ քառորդը իրենք կ'առնուն իրենց մեծութեան աստիճանին համեմատ:

8. Թագաւորին մեծ զօրութիւնը կազմող իւր հրացանակիր զօրքերն են, որոնց չեն հաւասարիր իւր իշխանաց յատկացեալ հրազէնակիր զօրաց թիւը, բայց ի մէկ քանի իրեն սիրելի և խիստ մտերիմ աջակից իշխանաց գնդերէն, որոնց արտօնութիւն շնորհած է ինքը: Առանց Թագաւորին հրամանացը ոչ ոք կարող է հրազէնք կրել, որոնց քանակութիւնն ալ ինքը պիտի սահմանէ. և այս հրազէնք կրելու արտօնութիւնը յատուկ պատուոյ նշան համարուած է իրենց մէջ. իսկ տիգաւորներու թիւը սահմանի տակ չէ, ուզածին չափ կրնայ պահել իշխան մը իր իշխանութեան աստիճանին նկատմամբ:

9. Այն իշխանները որոնք ձեռքերնին երկիր չունին, նոյնպէս և անպաշտօն զօրապետները և զօրքերը, տարեկան հաւաքուած եկամուտներէն իրենց յատկացեալ բաժինը կ'ընդունին յարքունուստ:

10. Տէրութեան հպատակեալ երկրի մը իշխան՝ նոյն երկրին բնակչաց խնդրանօքը Թագաւորն ինքն իր ազատ կամօքը կ'ընտրէ իւր ուզած մէկը, և Թագաւորական թմբուկին ձայնովը անոր անունը կը հրատարակուի: Նոյնպէս Թագաւորը կ'ընտրէ նոյն երկրին իշխանութե̄ մէջ զանազան պաշտօններու և կառավարչական գործքերու յատկացեալ անձինքը, որոնք միշտ իրեն հաւատարիմ կուսակիցներէն կ'ըլլան: Իշխանին ընտրուած օրը անոր զէնք մը և կերպասեայ հագուստ մը կուտայ իբրև նշան պատուոյ, և մէկ քանի սպասաւորներով իւր պաշտօնին տեղը կը խրկէ, յետոյ կամաց կամաց անոնց թիւը հարիւրի կամ երկու հարիւրի կը հասնի, և կ'ըլլան երկրապահ զօրաց գունդ մը: Անոր ձեռքին տակ կարգուած միւս երկրորդական իշխանաց ալ հանդերձներ տալով պաշտօննին կը յայտնուի:

Թէ որ գիւղացիք իշխանին հետ թշնամանան անոր տուած զրկողութեանց և դէշութեանց պատճառաւ, և կամ իրենց հակակիր մէկն ըլլայ, բոլորը մէկանց միաբանելով կը հալածեն զանիկայ երկրէն դուրս: Նաև երբեմն երկրին նախորդ իշխանն ալ ապստամբած ըլլալով կուգայ յանկարծ և հալածելով զինքը՝ գիւղացւոց գաղտնի հաճութեամբը երկիրն կը տիրէ: Իսկ թէ որ չուզեն գիւղացիք, դարձեալ Թագաւորին կարգած իշխանին հետ կը միանան ու ապստամբ իշխանը կը վռնտեն: Շատ անգամ կ'ըլլայ որ գիւղացիք ալ երկու կողմի կը բաժնուին, երկու իշխանաց մէկուն կողմը բռնելով, և այն ժամանակ պատերազմով կ'որոշուի անոնց վէճը. ինչպէս եղաւ մեր հոն եղած ժամանակ Պելեսսա և Պէկամբար երկրին ժողովրդոց մէջ: Թէ որ Թագաւորական կողմը յաղթուի, Թագաւորը կը հարկադրի կամ անձամբ թշնամիին վրայ քալել և կամ բաւական զօրք խրկել զանոնք հնազանդեցնելու և յաղթելու:

Այս կերպ կռիւներու և խռովութեանց պատճառ շատ անգամ գիւղացւոց մէջ եղած կուսակցութիւնն է, այսինքն նախորդ իշխանաց կողմնակիցներուն ծածուկ դրդմունքը, որով կը խռովի երկիրը: Երկրորդ պատճառ՝ նորընտիր իշխանին նոյն երկրին տեղացիներէն չըլլալն է. որովհետև ժողովուրդը իրենց երկրէն ու տեղացւոցմէ կ'ուզեն որ իշխանը ընտրուի. և օտար երկրէ եղող իշխանը իրենց շատ սուղի կը նստի, և հայրենեաց շահերով իրենց հետ կապուած չըլլալով ծանր վնասներու պատճառ կ'ըլլայ երկրին:

11. Թագաւորը չկարողանար գիւղացիները բռնութեամբ նուաճելու և հնազանդեցընելու. ըստ որում օրինաւոր տուն տեղ չունենալնուն, դժուարութեամբ կրնայ զանոնք ձեռքի տակ ունենալ։ Երբ ապստամբ երկրի մը վրայ յարձակել հարկ ըլլայ, գողի նման պիտի վարուի որ կարենայ զանոնք բռնել, ապա թէ ոչ՝ անոր գալը լսելով գիւղացիք, իսկոյն պախրէնին դժուարանատոյց ու հեռաւոր տեղուանք փախցընելով, պարէննին ալ ստորերկրեայ գուբերու մէջ տեղաւորելով կը թողուն կը փախչին, խեղճ աղքատ ու անկարող մարդիկը թողլով իբրեւ պահապան գիւղին։ Այս պատճառաւ շատ անգամ կը զղջանի թագաւորը անոնց կամացը. թէ որ միտքը դրած է երկիրնին կողոպտելու և աւրելու, առջի բերան կեղծաւպատիր խօսքերով և սուտ խոստմունքներով կը միամտեցընէ զանոնք, որ իրենց երկիրը դառնան ստացուածքնին մէկտեղ առած. յետոյ զօրքերը անոնց գիւղերը կը ցրուէ ըստ սովորութեան՝ որ կերակրուին. քանի մը օրէն սուտ պատճառանք մը գտնելով յանկարծ թմբուկը հնչեցընել տալով հրաման կը խրկէ ցրուած զօրքերուն որ գիւղերը կողոպտեն ու քանդեն։ Այն ժամանակ խեղճ գիւղացիք կը հարկադրին ակամայ խոնարհիլ ու վերջին աղքատութեան մէջ թագաւորին հնազանդիլ. անոնց հետ մէկտեղ ապստամբաց գլուխ եղող մեծն ալ իրեն ապրուստի դուռ մը չգտնելով՝ կը յուսահատի և ակամայ կամօք հնազանդութիւն ցոյց կուտայ, թերեւս հաց մը գտնելու ակնկալութեամբ։ Իսկ թէ որ թագաւորը միտք չունենայ երկիրն աւրելու, և եթէ ապստամբութեան պատճառներն իրաւացի են, կը ներէ գիւղացւոց և խնդիրքնին կը կատարէ։

12. Այն երկիրը կամ գիւղը որ ապստամբի մը ընդունելութիւն կ'ընէ, ինքն ալ ապստամբած կը համարուի. այն ժամանակ նոյն տեղւոյն իշխանը իրաւունք կ'ունենայ անոնց երկիրը կողոպտել տալու և անանց կողոպուտներէն հնգին մէկն ինք կ'առնու, և մնացեալը զօրաց կը թողու։ Իսկ թէ որ ժողովուրդը ապստամբին

ընդունելութի̅ ընելու կամք չունենայ, անմիջապէս դեռ ապստամբը չեկած իշխանին լուր կուտան, և կամ թէ որ ժամանակ չկայ լուր տալու, իրենք շուտ մը կը ժողվին անոր հետ պատերազմելու և հալածելու. թէ որ յաղթուին և հնազանդելու ըլլան անոր, ազատ կը մնան թագաւորին երկիւղէն։ Թշնամին ալ թէ որ երկրացւոց վրայ վստահ չըլլայ, երկիրը կողոպտելէն յետոյ կը թողու կը փախչի իր երկիրը անառիկ տեղուանք ապաստանելով, որուն կը հետեւին նաեւ իր երկրացիներն ալ յայտնի կամ ծածուկ ապստամբելով և կը պաշտպանեն զինքը. ըստ որում եթէ բաղդը յաջողէ ու զօրանալու ըլլայ, իրենց ալ պարծանք ըլլալէն զատ տուրքերնին ալ կամ կը թեթեւնայ և կամ բոլորովին ազատ կ'ըլլան։

13. Երբ հարկ ըլլայ թագաւորին և կամ անոր գաւառակալ իշխանաց մէկուն թշնամւոյն հետ պատերազմելու, իշխանութեանը մէջ գտնուած բոլոր ժողովուրդը թէ՛ սիրով և թէ բռնութեամբ անմիջապէս քովը ժողվելով անոր դիմաց կ'ելլէ։ Ծեծկուելու միջոցին եթէ գիւղացիք իրենց իշխանին դէմ հակակրութիւն մը ունենան, իսկոյն խօսք մէկ ըլլալով յառաջուց կամ կը թողուն կը փախչին (1), կամ միւս իշխանին կողմը կ'անցնին և կը սկսին անոր դէմ դարձընել իրենց զէնքը, որով կը յաղթուի նա։ Այս խարդախութիւնը շատ անգամ ի գործ կը դնեն գիւղացիք, յաղթանակ կանգնելու կէտին մէջ թողլով իրենց մեծը, ինչպէս ըրին Թօրոս-Կոմաղին մարդիկը Վակշըմ-Կոմաղի հետ կռուելու ժամանակը։ Վասն որոյ անոնց բնաւորութի̅ը ճանչնալով իշխանները՝ շատ անգամ կռուոյն մէջ չմըտնելով, իրենց առանձին բանակով մօտ տեղ մը կը սպասեն, բաւական է որ նոյն բանակը բաւական զօրութիւն ունենայ թշնամւոյն դէմ դնելու։

14. Թագաւորը մը կռուին որ երթայ, այնտեղի գտնուած ժողովուրդներէն իր կերակուրը կ'ընդունի,

---

(1) Փախչելու ժամանակնին բարձր ձայնով մը կը պոռան միւս իշխանին. Հաշը հէր. որով ըսել կ'ուզեն, տիրէ անոր երկրին և կեր հացը։

նոյնպէս և իւր հետն եղող մեծերը. իսկ բանակին զօրաց և անոնց սպասաւորաց թիւը գրի առնուած ըլլալով, նոյն թուոյն համեմատ կ'որոշէ թագաւորը անոնց տրուելիք պարէնին որքանութիւնը և օրը, զոր իրենց նշանակուած գիւղերէն կ'ընդունին։ Թէ որ այն երկրէն ալ ելնելով ուրիշ երկիր մը շուտով երթալու հարկ ըլլայ թագաւորին, մինչեւ հոն հասնելուն ալ ճամբուն հարկաւոր կերակուրը դարձեալ առջի երկրին ժողովրդէն կ'առնու. իսկ թէ որ հանդարտ գնացքով տեղ տեղ կանգ ու հանգիստ առնելով երթայ, ճանապարհին հանդիպած գիւղերէն կ'ընդունի, զօրքերն ալ անոնց տուները կը նստեցնէ. և ժողովուրդը յետոյ ինչ որ ծախս ըրած է, տէրութեան տրուելիք տարեկան տրոց հաշուին կ'անցընէ։ Եթէ ընդդիմանան և չուզեն զօրաց պէտքերը հոգալու, և որոշեալ պարէնը չտան, զօրքերը բռնութեամբ կ'առնուն և մեծ վնասներ ալ կը հասցընեն անոնց։

15. Ժողովուրդներէն յատուկ զօրք ժողվելու սովորութիւն չկայ, որովհետեւ բոլոր երիկ մարդիկ զինուոր կը համարուին, և հարկ եղած ժամանակ իրենց ազատ կամքը կը փութան դրօշակին ներքեւ։ Ով որ ուզէ՝ կրնայ իշխանին քով զինուորութեան մտնել, եթէ նա հաճութիւն տայ. և երբ ուզէ՝ ազատ է կրկին հրաժարիլ անոր քովէն և ուրիշ իշխանի մը քով ծառայել. և կամ ծածկաբար փախչիլ ապստամբ իշխանի մը քով(1), և կամ իսպառ թողուլ զինուորութիւնը։ Շատ մարդիկ կան որ ինքնայօժար կամօք կը զինուորին անաշխատ հաց մը ուտելու համար։

16. Թագաւորը իւրաքանչիւր երկրի մէջ թշնամեաց դէմ դնելու համար պատրաստի զօրք չունի, որովհետեւ իշխանութեան բոլոր երկիրը շատ ընդարձակ չըլլալով՝ հազիւ իւր հետն ունեցած 15 հազարի չափ զինուորական մարդիկը իրենց ընտանեօք և սպասաւորներովը կերակրելու կարողութիւն ունի, որ շատ անգամ ապօրինաւոր միջոցներով կ'ըլլայ։ Թէպէտ իւրաքանչիւր գաւառի մէջ ալ տուրքէ ազատ մարդիկ քիչ շատ կը գտնուին իրենց իշխանին հրամանին տակ, բայց հազիւ թէ իրենց երկիրն ու իշխանը կրնան պաշտպանել նեղ կէտի մէջ. և ասոնք շատ անգամ ալ հարկ եղած ժամանակ թագաւորին կողմէն կանչուելով, իրենց մեծին հետ անոր քով կ'երթան, և երկիրներուն պահպանութիւնը մեծ մասամբ գիւղացւոց վրայ կը մնայ։ Այս միջոցներուն եթէ ուզեն՝ կ'ապստամբին, ինչպէս շատ անգամ կ'ըլլայ։

Ժողովուրդը այն աստիճան փոփոխամիտ և կասկածոտ է բնաւորութեամբ, որ եթէ թագաւորը, օրինակի համար, արեւելեան դին դիմելու ըլլայ, արեւմտեան կողմի ժողովուրդը կ'ապստամբի. եթէ արեւմտեան կողմը նուաճելու ըլլայ, միւս կողմը գլուխ կը վերցնէ. ոչ երկիրները կողոպտելով, ոչ զմարդիկ գլխատելով, և ոչ ուրիշ տեսակ պատիժներով կրնայ գլուխ ելլել, այլ աւելի կը բորբոքի ապստամբութեան հուրը՝ քան թէ կը մարի. ինչպէս եղաւ Թէոդորոսի օրը։ Այս պատճառաւ չունի թագաւորը ամենեւին հանգստութիւն և դադարումն. միայն ձմռան ժամանակ գետերուն սաստիկ յորդութենէն ճանապարհները գոցուելով՝ ակամայ քիչ մը ժամանակ կը հանդարտի երկրին մէկ կեդրոնական տեղը բանակելով, ուսկէց բոլոր իշխանութեանը գաւառներուն վրայ կրնայ հսկել և երկիւղ մը տալ, որ ապստամբութիւն մը չծագի, և եթէ այնպէս բան մը պատահի՝ շուտով կարենայ վրայ հասնել ու նուաճել։ Պատերազմի դռները ընդհանրապէս Վերացման խաչէն զկնի կը բացուին և յուլիսին վերջերը կը գոցուին։

17. Ապստամբութիւնը իրենց մեծ պարծանք և կտրճութիւն համարուած է. և գրեթէ ամենուն սրտին մէջ ծնած ժամանակնէն կայ այս աշխարհաւեր փափաքը։ Բոլոր ժողովուրդը մեծ ու պզտիկ փառամոլ և իշխանասէր ըլլալով՝ ապստամբութեամբ կ'ուզեն

---

(1) Ծածուկ այն ատեն կը փախչի, երբ իշխանէն ստացած զինուորական զէնքը, դրամն և ուրիշ ընդունած բաները իւր տիրոջը ետ դարձնել չուզէ։

հասնիլ իրենց բաղձանքին ։ “Թող՝ կ'ըսեն, օր մը մեծ ըլլանք և փառքի տիրանանք, և երկրորդ օրը մեռնինք, հոգ չէ ։”

Այս ժողովուրդը կարծես թէ հպատակելու համար ծնած չէ, այլ հրամայելու . չկայ մէջերնին մէկը որ միամտութեամբ և անկեղծ սիրով ծառայէ իւր մեծին . ինչ՞ն է արդեօք ։ Ինչպէս ուրիշ տեղ ալ ըսած եմ, օրինաւոր ամուսնութիւն և սուրբ անկողին ունեցող չըկայ մէջերնին . ծնողական, եղբայրական, թէ մերձաւոր և թէ հեռաւոր ազգակցութեան և արենակցութեան առընչութիւններ չկան մէջերնին, ուստի և ոչ հաւատարմութիւն, որ հպատակութեան և ծառայութեան հարկաւոր պայմանն է ։ Ասոր համար վստահութիւնը վերցած է բոլորովին . ոչ Թագաւորը իւր զօրապետաց և իշխանաց և ոչ ասոնք իրենց զօրաց ու սպասաւորաց վրայ կը վստահին ։ Շատ անգամ Թագաւորը ապահով ու ազատ մնալու համար իւր քովի մեծամեծները հետը կը շրջեցընէ, որոցմէ որ կասկած ունի, և կամ գաւառակալ իշխանի մը որդին իւր քովը պատանդ կ'առնու որ չապստամբի, և կամ իշխանը քովը պահելով անոր որդին կամ եղբայրը կը խրկէ անոր երկիրը կառավարելու, և այս կերպով քիչ մը ապահով կ'ըլլայ ։ Թէ որ երկիրը կառավարող անձը ապստամբելու ըլլայ, քովը եղած անոր պատանդը, կամ ազգակիցները իսկոյն կըսպաննէ կամ կը շղթայէ որ չը փախչի ։

18 . Թագաւորին կողմէն ինչ լուր որ խրկուելու ըլլայ իշխանի մը գիւղացւոց համար, պէտք է որ շուտով անոնց իմացընէ ։ Թէ որ Թագաւորը դրամ, պարէն, կամ ուրիշ որ և է բան մը խնդրելու ըլլայ տեղաց մը, նոյն տեղւոյն կառավարիչ իշխանը լուր կուտայ իւր մարդոցը և գիւղացւոց ծերերուն, կը յայտնէ անոնց Թագաւորին պահանջը, և անոնց հաճութիւնը ընդունելուն՝ կը բաժնէ խնդրածն իւրաքանչիւր գիւղերու վրայ դարձեալ անոնց ձեռօք՝ ամեն մէկ գիւղին իւր կարողութեանը համեմատ . և դարձեալ իւրաքանչիւր գիւղի ընկած բաժինը նոյն կերպով կրկին կը բաժնուի

ամեն մէկ տան վրայ անոր կարողութեանը համեմատ, և կը հաւաքուի խնդրուած դրամը կամ պարէնը, և այլն ։ Եթէ գիւղ մը իրեն ընկած բաժինը չպատրաստէ և չհատուցանէ և սուտ պատճառանքներով ուշացընէ, գաւառապետին կողմէ զօրապետ մը կուգայ իւր զօրքով կը նստի այն գիւղին մէջ, և այն ժամանակ որպէս զի աւելի ծանրութիւն չըլլայ գիւղին վրայ անոնց կերակուրն ալ հոգալը, կը հանեն իրենց ընկած բաժինը կուտան ։

19 . Թագաւորն և իւր մեծամեծները և զօրքերը շատ կանայք և սպասաւոր տղայք կը գործածեն իրենց ծառայութեանը մէջ իւրաքանչիւրն իր աստիճանին համեմատ, որոնք միշտ բանակին հետ կը շրջին ։ Կանայք անոնց հացն ու կերակուրը կը պատրաստեն, տղայք ալ զէնքերն ու վահանը կը կրեն և գրաստներուն խոտ կը ճարեն, որովհետեւ գարին իրենց մէջ յարգի ըլլալով իրենք կ'ուտեն, և անասնոց կերածը հասարակօրէն խոտ է միայն ։

20 . Հրացանակիր զօրքերը իրենք իրենց դրամով վառօդ կը շինեն . երբ պատերազմ ըլլայ՝ Թագաւորը կամ իշխանը կը պարտաւորի վառօդ չունեցողին կամ վառօդ և կամ դրամ տալու ։ Հրաձգութեան մէջ լաւ վարժուած չեն, նշան առնուլ չեն կրնար, և անվտանգ կերպով վիրաւորուող զօրքերն ալ վիրաբուժութեան տեղեակ չըլլալնուն՝ շատ անգամ առանց օրհասի չարաչար կը մեռնին, կամ անպարտ տեղը կը տանջուին ։

21 . Իրարու խառնուած ատեն, որովհետեւ յատուկ հագուստով և նշանով մը չեն որոշուիր իրարմէ, երկու կողմի իշխանաց ձիերուն պատերազմական անունները տալով կը ճանչցուին, և իւրաքանչիւր զինուոր իւր իշխանին ձիուն անունը անդադար արտասանելով կը յարձակի ։ Ինչպէս Թէկրիի Տէճաճմաչ—Քասսային ձիուն անունն է Աբբա—Գըլըլը, որ կը նշանակէ Աւարողներուն հայրը կամ հեղինակը (փիրը) ։ Ամարայի Վակշըմ—Կովազիի ձիուն անունն է Աբբա—Ծոկէր, որ կը նշանակէ Անպարտելեաց հայրը, կամ անվեհերու-

թեամբ թշնամեաց վրայ խիզախողներուն հայրը։ Թէոդորոսին ձին կը կոչուէր Աբբա — Թաթէգ, որոյ նշանակութիւնն է Մէջքը պըլլողներուն կամ կապողներուն հայրը. որովհետեւ ժողովուրդը իրենց մեծին ներկայանալու ժամանակ վրայի էհրամնին ղենջակի նման մէջքերնին կը պլլեն, և անոնց մէկ ծայրը ուսերնէն անցընելով կուրծքերնուն վրայ կը բռնեն մէկ ձեռքով. և այս կերպ պլլուիլը հպատակութեան նշան է. ուստի Աբբա—Թաթէգ ըսելով կը նշանակէ այն կերպով պլլուողներուն և պլլել տուողներուն հայրը։

22. Պատերազմը մէջերնին մէկ կամ երկու ժամէն աւելի չտեւեր, դիւրաւ կը վճարեն կամ յաղթութեամբ կամ պարտութեամբ։ Նախ իրարու հետ երկար ժամանակ կը բանակցին, կը ջանան զիրար համոզել և խրաւախոհ ընել. երբ մէկ կողմը զիջում չընէ ու չհամոզուի, պատերազմը կը բացուի։ Սովորաբար երեք թեւի կը բաժնեն բանակը. Թագաւորը կամ մեծ իշխանը մէջին թեւին կը հրամայէ, աջ ու ձախ թեւերը իր հաւատարիմ իշխանաց տալով։ Անոնք իրենց իշխանութեանը համեմատ ունեցած թմբուկնին մէջտեղերնին առնելով և թմբկահարները ձիերու վրայ նստելով կը սկսին պատերազմական եղանակներ հնչեցընել։ Ամէնքն ալ հրացէնք ունին, որով նեղը մնացած ժամանակնին զիրենք կը պաշտպանեն՝ որպէս զի թշնամիին ձեռքը չընկնան և կամ անոր զօրութենէն ցիրուցան չըլլան. որովհետեւ թշնամիի ձեռք ընկնալը կամ անոր երեսէն ցրուիլ փախչիլը չէ թէ միայն նախատինք կը համարին, այլ և յաղթութիւնն կը կորսուցընեն։

Ըստ մեծի մասին գործածած զէնքերնին սուր ու տէգ է, և հրացանը՝ ինչպէս ըսինք, վարժ չըլլալնուն՝ կռւոյն վերջին կէտերուն միայն կը գործածեն, վասն որոյ հարիւրին տասը հազիւ չպատահիր որ գնդակէ մը զարնուի։ Երկու կողմէն խմբովին կը յարձակին իրարու վրայ, կը զարնեն ու կը զարնուին, որոնց կը յաջորդեն հետզհետէ ուրիշ խումբեր, և առջի կռուողները երկու կողմէն իրար հալածելով ետ կը դառնան բանակը։

Նոյն յարձակուող խումբերուն ետեւը կը գտնուին հրացանակիր զօրքերը, որոնք թէ որ վերջին կէտերուն դէպ ի թշնամեաց վրայ հրացաննին պարպելու ըլլան, իրենց մարդիկը առջեւնին ըլլալով՝ կը ստիպուին անոնց չդպչելու համար շատ անգամ դէպ ի օդը պարպել, և անոնց պայթելու ձայներէն երկու կողմն ալ սարսափ կը պատճառեն։ Թէ որ մէկը հարուած ընդունելու կէտին զարնողին սրոյն ներքեւը չքելու ըլլայ, ողջ կ'ազատի և գերի կ'ըլլայ անոր, որ մեծ ամօթ է իրենց մէջ և վատութիւն կը համարի, մանաւանդ եթէ կարիճ և պատուաւոր անձ մը եղած ըլլայ։ Թշնամեաց կողմը անցնելու փախչողները շատ անգամ վարպետութեամբ մը ձեւին բերելով և նշան տալով խումբ խումբ միւս կողմը կ'անցնին։ Կռուոյն ժամանակ երկու կողմէն ալ եղող սպասաւոր կանայք բարձր բլուրներու վրայ կանգնած լէ-լէ-ներ կը հնչեցընեն և քարերը թշնամեաց բանակին վրայ կը տեղացընեն, տղայք ալ պարսաքարերով ու ցուպերով կ'օգնեն իրենց կողմին։ Որ կողմին հրամանատարը որ սպաննուի, յաղթութիւնը միւս կողմին կ'ըլլայ և շուտով պատերազմը կը վերջանայ։ Յաղթուած կողմը կը սկսի փախչիլ. ձեռք ընկնողը կը մերկացուի, և միայն քուրջի մը կտոր կը թողուն իրեն որ ամօթոյքը ծածկէ։ Նոյնպէս կանայք ալ զիրար կը մերկացընեն (1)։ Կողոպուտը կողոպտողին բաժին կ'ըլլայ բաց ի հրացէնքերէն որ մեծին կը յանձնուի, նոյնպէս և դրամոց հնգին մէկը։ Հասարակ կողոպուտներէն թագաւորական զօրքերն ու պատերազմող գիւղացիք ալ ունին իրենց բաժինը։ Զօրքերն երկու, իսկ գիւղացիք մէկ բաժին կ'առնուն։

Ձերբակալ եղող մեծերը խոյն շղթայի կը զարնուին. անոնցմէ որ կասկած ու վախ չունի թագաւորը, փրկանքն առնելով թէ դրամ և թէ ուրիշ ստացուածք, կ'արձակէ զանոնք ու թող կուտայ։ Իսկ կասկածաւորները երկու ոտքերնին շղթայած և ձեռքերնին ետեւնին կապած կը նեղէ ու կը տառապեցընէ սաստկապէս, որ իրենց ունեցած հարստութիւնը և անոնց տեղը ցոյց տան. և անոնց բոլոր ունեցածն առնելէն զատ՝ դարձեալ վրենք առժամանակեայ կամ մշտնջենաւոր բանտարկութեան կը մատնէ բանտին և կամ յատկացեալ բանտարանի մը մէջ, որ սովորաբար անառիկ Ամբա լեռան մէջն է.

---

(1) Ընթերցողք անշուշտ գիտեն որ սովորաբար հագածնին մէկ աղտոտ էհրամ մը կամ երկայն շապիկ մըն է և ոչ ուրիշ բան։

23. Ապստամբներն եթէ ողջ բռնուելու ըլլան, իրենց օրինագրքին համեմատ անմիջապէս պէտք է գլխատուին: Իսկ այն ապստամբը՝ որ թագաւորին իր իշխանութեան հանելէն յառաջ անհնազանդութիւն ցոյց տուած է, մշտնջենաւոր շղթայի զարնուելով կը բանտարկուի, և օրապահիկ հացը թագաւորէն կը տրուի՝ թէ որ հրաման ընէ:

24. Պատերազմի ժամանակ ամէն զինուորականք և աստիճանաւորք պարտաւոր են թագաւորին կողմէն իբր պատուոյ նշան ընդունած հագուստը հագնիլ, որոնցմով կ'որոշուին իրարմէ իւրաքանչիւր աստիճանաւորք: Ունին տեսակ մը զունաւոր կերպասներէ շինուած գլխու ծոպաւոր գտակներ, և թեւերնին անցուցած արծաթակուռ և ոսկեզօծ թեւնոցներ: Նշանաւոր իշխանաց գրաստներն ալ զարդարուած են արծաթեղէն գործուածներով և հին եգիպտացւոց ձևերուն ոսկեզօծ և արծաթեայ զարդերով զարդարուած թամբերուն նման, ինչպէս որ կը գործածեն դեռ Եգիպտոսի գիւղերու երեւելի Շէխերը:

25. Թագաւորական կնիքն է առիւծադրոշմ որով կը կնքէ իւր հրամանագիրերը, նամակները և արձանագիրերը, և Կոնտէր երկրին միայն կալուածագիրերուն մէջ կը գործածուի:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Հապէշի երկրին, հանքերուն, եղանակներուն և բերքերուն վերայ.

ՀԱՊԷՇՈՒ երկիրը լեռնային է ընդհանրապէս և սեպացեալ բլուրներու շարք մըն է իրարու վրայ բարձրացած, և անոնց ստորոտները տեղ տեղ լեռնադաշտեր և հարթ երկիրներ կը գտնուին գեղեցիկ և զուարճալի դիրքերով: Բնակիչները սովորաբար իրենց տուները և խրճիթները լեռներուն բլուրներուն վրայ և բարձրաբերձ լեռներուն բոլորտիքն եղած լեռնադաշտերուն վրայ կը շինեն, վախնալով ապստամբներէն և գողերէն: Այնպէս խիթալի ու ահաւելի ճանապարհներ կան, ուր իրենք և իրենց գրաստները միայն կարող են աներկիւղ և անվտանգ քալելու, ըստ որում իրենք բոկոտն են և գրաստնին առանց պայտի (նալի). շատ ճանապարհներու նշաններն են գազանաց ոտքերուն հետքերը և կամ լեռներէն վար հոսած անձրեւներուն բացած շաւիղները, ուր տեղաց ճերմակ մարդ քալելու համար գազանաց ճանկերուն կարօտ են որ անվտանգ և առանց սահելու վեր ելլեն, և կամ վար իջնեն, որովհետեւ գրաստով երթալ անհնար է. այսպէս են Ակօ երկրին լեռները:

Բուն Հապէշի, այսինքն քրիստոնեայ թագաւորաց տիրած երկրին տարածութիւնը, որուն մէջ կ'իմացուի Թէկրին, Ամարան, Շօա ու Կոճամը, այնքան ընդարձակ չէ, արեւելքէն դէպ 'ի արեւմուտք, և հիւսիսէն դէպ 'ի հարաւ հազիւ թէ քսան և հինգ կամ երեսուն աւուր երկայնութիւն ունի. այսինքն Կալապատէն (Մեթէմմայէն) ինչուան Շօա, և Մուսավայէն մինչեւ Կոճամ:

Երկիրը որքան որ լեռնային է, ունի իւր բնական հարստութիւնը. հանքերու կողմէ ունի պղինձ, կապար, մանաւանդ երկաթ՝ որ խիստ շատ է. ունի և մարմարինի հանք և ուրիշ տեսակ տեսակ գոյնզգոյն հողեր, որանք քիմիաբանից քննութեանց կարօտ են ։ Եւ այս հանքերը բոլոր անգործ կը կենան բնակչաց տգիտութեան և ծուլութեան պատճառաւ ։ Ոսկիի հանք ալ կայ կ'ըսեն իրենք, բայց մենք չտեսանք. եւ աւելի արեւելեան Կալըյի և արեւմտեան Ճանկըլըյի կողմերուն համար կ'ըսուի ոսկի գտնուիլը. և կը պատմեն թէ Ճանկըլըցիք գիշեր ժամանակ ոսկիի փայլածներու վըրայ եղան Թրիք դնելով, առաւօտուն կը ժողվեն, և մաքրելով կը բոհրեն, և Թէկիրացի վաճառականաց հետ կրտաւով կը փոխեն ։ Մէկ արծաթ ըռեալի ծանրութեամբ ոսկին՝ տասներկու արծաթ ըռեալի կուտան, ինչպէս Կոճամի և Ճօայի սահմանակից Կալըյները ։

Թէկիրի հարաւային կողմերը Ճօհօ և Դըլգալ ըսուած երկիրները աղահանքեր կան, ուսկէց տեղացիք տեսակ տեսակ մեծութեամբ՝ երկարադիր, տափարակ ու ձեւաւոր կտորներ կտրելով, Թէկիրի իշխանութեան մէջ Սկամի ըսուած տօնավաճառը կը բերեն և բամբակեայ կտաւներու հետ կը փոխանակեն, ուսկէց կը ցըրուի բոլոր Հապէշստանի մէջ. և որչափ հեռաւոր տեղուանք փոխադրուին վաճառականաց ձեռքով, անոնց Թիւերը նուազելուն՝ գիները կը բարձրանան և մեծ վաստակ կ'ընեն ։ Օրինակի համար, բուն տօնավաճառին տեղէն 20 կտոր աղը, որոնց ամեն մէկը հարիւր դրամ կը կշռէ, մէկ արծաթ ըռեալի կուտան. որքան հեռանան նոյն տեղէն, այնքան անոր գինը կ'աւելնայ, մինչեւ վեց կտոր աղը մէկ արծաթ ըռեալի գին կ'ունենայ ամառը հեռու տեղուանք ։ Ձմեռը ամեն տեղ աղերուն Թիւը կը պակսի և գինը կ'աւելնայ ։ Թէկիրի իշխանը, երբ աղը սղելու ըլլայ, բանակ մը զօրք խրկելով աղահանքին կողմը, ճամբան կ'ապահովէ, և վաճառականք աներկիւղ երթալով գալով՝ աղի առատութիւն կը տիրէ ամեն տեղ ։

Տեղ տեղ բարեբեր արտեր կը գտնուին, ուր տարին երեք անգամ կը վարեն ու կը հնձեն ։ Քանի մը տեղ հանքային ջրեր ալ կան, ինչպէս Զարտըքա, Կէլըփ-Թափոր և Ըպպա—Մահարի ։

Տարւոյն չորս եղանակաց փոխուելուն՝ տեղ տեղ հովերն, օդերը ու անձրեւներն ալ կը փոխուին ։ Ապրիլէն մինչեւ Օգոստոսի վերջերը համարէ թէ հարաւային արեւմտեան կողմէն միշտ կը շնչեն հովերը, եւ յանկարծ սաստիկ կը փոթորկէ որ անձրեւելու նշան է, և անձրեւուն սկսելուն փոթորիկը կը դադրի ։ Այս եղանակին իրենց ձմեռն է, որ ամեն օր՝ համարէ թէ օրուան կէսը գեղեցիկ արեւով և կէսը սաստիկ անձրեւներով կ'անցընեն շատ տեղ. մէկ կողմէն վարուցանք կ'ընեն, միւս կողմէն ցանքերը կը հասուննան նոյն կէսօրեայ արեւով ։ Ցուրտը Թեթեւ է փոթորիկէն ետքը ։ Սեպտեմբերէն մինչեւ դեկտեմբեր հովերը կը փչեն, և երբեմն փոթորկելով կ'անձրեւէ տեղ տեղ՝ արեւելեան հիւսիսային կողմերէն ։ Դեկտեմբերէն մինչեւ մարտին մէջերը գրեթէ արեւմտեան կողմէն՝ կը փչէ, և յանկարծ սաստիկ փոթորկելով կ'անձրեւէ տեղ տեղ ։ Ցուրտն ալ յունուար ամսոյն մէջ տեղ տեղ աւելի է իրենց ձմեռ ըսուած եղանակէն ։

Հապէշու երկիրը Թէպէտ և, ինչպէս ըսինք, լեռնային է և ձորաւոր, սակայն հողը բարեբեր է կարծուածէն աւելի ։ Բերքերն են՝ ցորեն, գարի, մորացորեն և զանազան ցեղ կորեկներ, ուսկէց կը շինեն սպասաւորաց համար հացը, և ասոնցմէ կը շինեն նաեւ կորեկօղին (պօզա) ։ Տեսակ մը հունտ ալ կայ զոր իրենք Թէֆ կը կոչեն, ուսկէց հաց ալ կը շինեն մեծերուն համար, որքան ցորենահացը յարգի է իրենց քով ։ Կայ նաեւ սիսեռ, բակլայ, լուբիա, ոսպ և պէօրօ—ձէ, դարապըղպեղ, սոխ, սխտոր, երկու տեսակ գետնախնձոր՝ երկար ու կլորակ, որ Ճըլկայի գաւառը կը գտնուի, կոճապըղպեղ (զէնճէֆիլ), խոշոր գդում ձմեան ։ Խահուէ ալ կը գտնուի Կոճամի երկրին իշխանութեան տակ եղած Կալըս և Պեկամըտըր գաւառներուն մէջ, բայց խիստ քիչ պիտի ըլլայ (1). Նոյնպէս ալ Տիմիադու նման անիւ բրինձ կայ որ ինքնաբոյս է, զոր աղքատ մարդիկ ժողվելով կը չփեն և կ՚ուտեն առանց եփելու, ինչպէս տեսանք Պեկամբոլլու մէջ։ Տեղ տեղ կը գտնուի, բայց խիստ քիչ, նուռ, դեղձ, մոշ, անուշ և թթու լիմոն, հնդիկ — արմաւ (Բէմրի—հէնտի), վայրի սալոր, և ուրիշ մեզ անծանօթ և անհամ միրգեր։ Փինարվայի կողմերը վայրի ձմերուկ ալ տեսանք, զոր Մահմետականք կ՚ուտեն։ Որթը հազուագիւտ է, որուն նուաղելոյն պատճառ Թէոդորոս Թագաւորն է կ՚ըսեն իրենք, որ հարբեցութիւնը խափանելու համար այգիները աւրել տուած է, թէպէտ և ինքն ալ հարբեցող մէկն էր։

---

(1) Խահվէն ընդհանրապէս Մահմետականք կը գործածեն, որոնք մէկ անգամ խմելէն ետքը՝ գաւաթներուն գիրոը ցոլուելով կրկին [illegible]

Վայրի անպտուղ ծառեր ու խոտեր ալ շատ կան. անոնց մէջ մեզ ծանօթ եղածներն են վայրի ձիթենին, Թէյի Թուփը (չայ), զոր Մահմետականք միայն կը գործածեն մեղրով. ռեհանը, անանուխը, բաղուկը, փըրփրեմը (1)։ Ձէթի տեղ տեսակ մը իւղ կը գործածեն, զոր կտաւատի նման հունտէ կը հանեն, որուն նուգ կ՚ըսեն, և չորսէն մէկ կուտայ և հում չուտուիր։ Շուշմա (սուսամ) ալ կայ և ուրիշ ցեղ սերմեր՝ որոնցմով խիւսեր և համեմներ կը շինեն։ Բամբակ ալ երբեմն կը սերմանեն, բայց այնքան քիչ՝ որ նշանակութիւն մը չունենար։

Բոլոր այս արմտիքն ու ընդեղէնները Հապէշստանի մէջ տեղ տեղ քիչ շատ կը գտնուին, որ հազիւ թէ երկրին բնակչացը բաւեն. որոնք եթէ հանապազօրեայ խռովութիւններն և իրենց բնական ծուլութիւնը մէկդի թողլով, մշակութեան պարապելու ըլլան և հոգտանին, շատ արդիւնք կրնան ձեռք բերել, մինչեւ անգամ դուրս տեղուանք ալ խրկելու կարող կ՚ըլլան, որով վաճառականութիւնն ալ մէջերնին կը ծաղկի և հարըստութեան դուռ կը բացուի իրենց։

Բայց 'ի արմտիքներէն և ընդեղէններէն կը գտնուի Հապէշու երկրին մէջ նաեւ զանազան տեսակ կենդանիներ և պաճարեղէններ։ Ձի և ջորի Կոճամի և Շօայի երկիրները շատ կը գտնուի, որոնք տասնէն մինչեւ երեսուն ըռեալի կը ծախուին։ Էշը՝ երեքէն մինչեւ տասը ըռեալի արժէք ունի տեղ տեղ, և բեռան համար միայն կը գործածեն, ըստ որում մեծ ամօթ կը համարին իշու վրայ հեծնալը, և սովորաբար ջորիի վրայ կը հեծնան։ Եզն ու կովը չորսէն մինչեւ ութ ըռեալի կուտան. ոչխարին և այծին երեքը կամ չորսը մէկ ըռեալի կ՚առնուի բուն տեղէն, բայց փոքր ու նիհար կ՚ըլլան և միսերնին անհամ է. Նոյնպէս է եզան միսը, վասն զի ամեն տեղ պարարտ արօտներ միշտ չեն գտնուիր։ Հաւերն ալ նմանապէս նիհար կ՚ըլլան և քիչ կը գտնուին, հատը դահեկան մը կ՚արժէ. անոնց հաւկիթն ալ մեղք կը համարին ուտելու, բայց տեղ տեղ գաղտնի ուտողներ ալ կը գտնուին։ Նոյնպէս աղաւնոյ միսն ալ չեն ուտեր, Աստուծոյ նուիրուած համարելով. իսկ խոզը բոլորովին կը հերքեն իբրեւ զզուելի և անսուրբ կենդանի (1)։ Կաթ, մածուն, կարագ, տեղ տեղ առատ և տեղ տեղ նուազ կը գտնուին։ Պանիր շինել ու մակրթել բնաւ չեն գիտեր։ Կան տեսակ տեսակ չզտուած մեղր. բուն տեղերէն հինգ կամ վեց հօխան մէկ ըռեալի կ՚առնուի. տեսակ մը թթուահամ մեղր ալ կայ զոր Հապէշք Տազմա կը կոչեն, որ գետնափորերու մէջ կը շինեն պզտիկ մեղուները. և այս մեղրէն առաւօտները կ՚ուտեն կամ կը խմեն որ սրտի ցաւի օգտակար է կ՚ըսեն։

Տեղ տեղ աղնիւ թռչուններ կը գտնուին գոյնզգոյն ու փայլուն տեսքերով, որոնց տեսակներն ու անունները չգիտնալուս, չկրցի մասնաւոր նշանակել զանոնք։ Նոյնպէս վայրենի ցեղուցեղ կենդանիներ ու գազաններ, որոնց մէջ նշանաւորն են գայլ, առիւծ, ընձառիւծ, բորենի, վարազ, այծեամ, եղն, փիղ, թեւաւոր ու թունաւոր օձեր, վիշապ, կապիկ, որոնց մէջ վնասակար տեսակները կան, և տեսակ մ՚ալ Վանայ կա-

---

մէջ կը լեցնեն ու դարձեալ եռացընելով կը խմեն։ Այս կերպ կ՚ըսեն երրորդ անգամ և պատառքը կը խմեն։

(1) Բանջարեղինոց մէջէն միայն [illegible] բուսածը կ՚ուտեն։

(1) Այս կենդանիին միսը տեղ տեղ ուտելնին տեսանք։

տուփ մեծութեամբ կայ, որուն դէմքը կը նմանի սպիտակ մօրուօք նիհար ծերունի մարդու, գլուխը կարծես թէ տեսակ մը սեւ գլխարկ դրած է, որուն հեծեծալու ձայնն ալ մարդու հառաչանաց ձայնին կը նըմանի. եւ ասոնք սովորաբար Կոճամ եւ Զարտըքա կը գտնուին, եւ ծառերու վրայ կը բնակին, ինչպէս շատ անգամ տեսանք: Կան բազմատեսակ խատուտիկ գուներով ջրային ու ցամաքային կենդանիներ, որոնց մորթիները պատուաւոր մարդիկ երբեւ զարդ վիզերնին կ՚անցընեն շերտերու բաժնելով, որոնք չորս կողմէն հիւսուած մազերու նման վար կը կախուին: Սամուրի գունով եղածները խիստ յարգի է Հաբէշից քով:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Հաբէշու երկիրը մնած ու ելած ապրանքները:

ԱՐԴԷՆ ըսածներէս յայտնի եղաւ Հաբէշու վաճառականութեան խեղճ վիճակի մէջ ըլլալը: Նաեւ դիտելու արժանի կէտն այն է, որ ընդհանրապէս տեղական առուտուրը կնիկ մարդոց ձեռք ըլլալուն, վաճառականութիւնը յարգ գտած չէ: Առեւտրոյ բուն կեդրոնը Ատուա ու Կոնտէր քաղաքն է. ասկէց կը ցըրուին միւս տօնավաճառները: Ներս մնած քանի մը տեսակ ապրանքները հետեւեալներն են, որոնք կարեւորութիւն ունին եւ փոխանակութեամբ կամ դրամով կ՚ընդունին Հաբէշ վաճառականաց ձեռօք. ասորին տեսակէ խոշոր գործուած մետաքսէ Հնդու կերպասներ գոյնզգոյն եւ ծաղկաւոր. ասոնց մէջ կարմիր գունովը ամենէն աւելի պատուով է Հաբէշներուն քով, եւ Թագաւորները եւ մեծամեծ իշխանները միայն կը գնեն եւ իրենց մարդոց մէջ արժանաւորներուն կը պարգեւեն իբրեւ նշան պատուոյ: Ճերմակ խասա, կարմիր եւ կապուտ ներկած եւ դեղձան, կարմիր՝ յղկած կաշիներ,

զոր պատուաւոր մարդիկ իրենց Թրերուն պատեաններուն վրայ կ՚անցընեն. վառօդ՝ Անգղիոյ տեսակը, որ խիստ յարգի է: Կար տեսակ հրաղէնքներ, ատրճանակներ, [illegible], գնտակ, ([illegible]). մանաւանդ գոյնզգոյն ուլունքներ վիզ կախելու համար: Ոսկերչութեան վերաբերեալ գործիքներ. Եւրոպը ոսկին, զոր ոսկեզօծելու կը գործածեն. խահվէի վար տեսակ գաւաթներ եւ ջրի բաժակներ. ասեղ, մանաւանդ խոշորը: Պղպեղ, մեխակ, դարչին, քիմիոն, խունկ, ծարիր ([illegible]) զոր կանայք կը գործածեն: Նաեւ ուրիշ քանի մը մանր ու աննշան վաճառքներ: Կալապատի եւ Մուսովայի կողմէն ալ, որոնց բնակիչքը Մահմետական են, բաւական քանակութեամբ բամբակ կ՚ընդունին:

Դուրս ելած վաճառքները նուազ են քան ղմտածները եւ անոնց տարեկան արժողութիւնքը իրար չեն համապատասխաներ: Դուրս ելածներուն մէջ առաջինն է ոսկին, զոր տեղ տեղ գետնէն կը ժողվեն մանր հատիկներ եւ բոհրելով պզտի զանգուածներ կը կազմեն. ասոնց մէկին դէմ տասուերկու պատիկ ծանրութեամբ արծաթ դրամ կ՚ընդունին, կամ մէկ ըսելի ծանրութեամբ ոսկոյն փոխարէն՝ տասուերկու արծաթ ըսեալ կ՚ընդունին: Ասկէ 'ի զատ հետեւեալներն են դուրս ելած վաճառքը, եզան եւ ուրիշ արջառներու մորթիներ, ձի, ջորի, էշ, կով, եզ, ոչխար եւ այծ, մուշկ, դեղթափ, փղոսկր, կարմիր դարապղպեղ, խահվէ՝ խիստ քիչ, մեղր, եւ մեղրամոմ, վայրի գազաններ, եւ այլն:

Տէրութեան մաքսական տրոց համար յատուկ սակարգութիւններ (Տարիֆ) չկան: Թէկրիի եւ Կալապատի սահմանագլուխները միայն մաքսատուններ հաստատուած են. եւ ներս մտած ապրանքներէն բեռի գըլուխ մէկ կտոր քան կ՚առնուն ասոնց ապրանքին տեսակն ու գինը իմանալու, բաւական է որ վաճառականը հաճեցնէ մաքսապետը: Ասկէ 'ի զատ՝ իւրաքանչիւր երկիր մտնելուն նոյն երկրին իշխանին կողմէն դըրուած մարդուն՝ դարձեալ բեռան գլուխ ապրանքէն մէկ կտոր քան կուտայ իբրեւ մաքսային կամ պարգեւ:

Նոյնպէս ամէն տօնավաճառի տեղերն իջնալուն, ուրտեղ Թագաւորին կամ իշխանին կողմէն յատուկ մաքսապետ կայ, կը պարտաւորի բան մը հատուցանել տարած ապրանքէն։ Երկրին բերքերէն եւս տօնավաճառները բերուած ժամանակ ապրանքին համեմատ բան մը կուտան, միայն արմտիքն ու ընդեղէնները ազատ են, և տասանորդ ալ չեն հատուցաներ, ըստ որում հարկաւոր եղած ժամանակ զօրաց պիտոյից համար Թագաւորը ուզածին չափ կրնայ գիւղացւոցմէ ժողվել իբրեւ տուրք։ Տօնավաճառ մը բերուած ապրանք թէ որ չըծախուի, և տէրը պարտաւորի հետեւեալ անգամին կրկին բերել հոն, պէտք է որ երդմամբ հաստատէ առջի անգամ բերած ու մաքսը հատուցած ըլլալը։ Այս անկանոնութիւնը շատ անգամ շատ սուղի կը նստի ապրանքին տիրոջը. ըստ որում իշու բեռ մը ալ բերուած մէկը, որքան երկրէ անցնելու ըլլայ, կը պարտաւորի ամէն մէկուն իշխանին մէկմէկ կտոր ալ տալ։ Ինչպէս մտած ապրանքներուն համար ըսինք, նոյնպէս իմացիր նաև դուրս ելած ապրանաց համար, որոնք ոչ կանոն, ոչ օրէնք ունին և ոչ սակագրութիւններ։

ՎԵՐՋ.

Պատճէն երկրորդ նամակին զոր Ա.Տ.Ն. Սրբազան Պատրիարքն յԵգիպտոս եղած ժամանակ յուղարկեց առ Թէոդորոս Թագաւորն, միջոցաւ Բարձրապատիւ Իսմայէլ փաշային.
1867, 'ի Հոկտեմբերի։

Յանուն Հօր և Որդւոյ և Սուրբ Հոգւոյն.
մի Աստուած՝ յերիս անձինս։

Ի ծառայէս Աստուծոյ յԵսայի Արքեպիսկոպոսէ և Պատրիարքէ Հայոց ուղղափառաց։

Առ Ն. Վեհափառ Թագաւորին՝ որում շնորհուած են Աստուծոյ երախտիքն, որոց և ինքն անգադար երախտագէտ է։ Առ Թագաւորին՝ որ 'ի յարգի ունելով օրինաց կապերը, անոնց կը յենու սաստկապէս. և քաջ տրամադիր լինելով բարերարութեանց՝ ապահովութե̃ և արդարութեան բարիքը բոլոր Եթովպիոյ ժողովըրդեան վերայ կը տարածէ։ Ընդհանուր ուղղափառ (օրթոտոքսոս) Քրիստոնէից պարծանքը, Սուլդանն մեծարգոյ և հռչակաւոր՝ լցեալ աստուածեղէն սրբութեամբ. եղբօր մերում սրբոյ, մեծի կայսեր Թէոդորոսի, Թագաւորին ամենայն Եթովպիոյ և գերագոյն Պահապանի աշխարհի խուրում։ Յաւելցէ Տէր զբարի տրամադրութիւնդ, զփառս, զմեծութի̃ և զերկայնօրութիւն։

Յետ առաջի առնելոյ Կայսերական Մեծութեան Ձեր զպատշաճաւոր յարգանս, զմեծարանս և զշնորհակալութիւնս ըստ պահանջելոյ սրբոյ Աւետարանին, որով լի է սուրբ Բեթլեհէմ, Յորդանան գետն, Յիսուսի Քրիստոսի գերեզմանն, սուրբ Սիոն լեառն, յորոյ վերայ զետեղեալ է Երուսաղէմ քաղաքն և բոլոր Սրբազան տեղիքն, ուր կատարեցաւ Քրիստոսի մարդեղութե̃ խորհուրդն. ուրտեղ է և սուրբ Յակովբայ Տեառնեղբօր եկեղեցին, յորում կայանան բովանդակ միջոցք մեր հարկանելոյ զդուռն աղօթից 'ի կողմանէ իմ և բոլոր ուխտիս, որպէս զի մշտնջենաւորեսցէ (Տէր) զպետութիւն ձեր, զարգացուսցէ զժողովուրդն ձեր բարեմասնութեամբք, և վերջապէս զձեզ՝ զԹագաւորական ընտանիսդ և զիշխանութիւն մեծի Նեկուայ ցուցէ երկնային օրհնութեամբք, և բարձր Կառավարութեան ձերում հսկեսցէ։ Բայց յայսոցիկ ողջոյն շատ նուիրեմք և 'ի սրբազան կրօնից և լիուլի օրհնութիւնս, որոյ աղբիւր է հաւատքն։ Յետ որոյ համարձակիմք դնել յոտս Վեհ. Ձեր. նախ՝ զնշանս հաստատուն սիրոյ, որ արդէն իսկ յայտնի են Ձեզ նամակիս միջոցաւ, զոր հոգ տարին առաքել Մեծի Վեհափառութեանդ մեր գերապատիւ Նուիրակ մեծարոյ Իսահակ Արքեպիսկոպոսին և մեր որդւոյն արժանապատիւ Տիմոթէոս վարդապետին հետ։

Երկրորդ՝ պատիւ ունիմք ծանուցանել Մեծի Վեհափառութեան Ձերում, որ Բարձրապատիւ մեծ փոխարքայն Եգիպտոսի զարդարելով իւր երկիրն ամենայն բարեօք ապահովութեան և բարեմասնութեան, և հոն խուռն դիմող ճանապարհորդներին իւր առատութեան նշաններովը ճոխացընելով ցանկացանք տեսանել այն երկրի սիրուն գեղեցկութիւնները և այցելութիւն ընել նուիրական յիշատակարանաց՝ որովք լեցուն է երկիրն. մանաւանդ զարմացանք տեսնելով հոն տիրող բարեկարգութիւնն և ուրիշ գեղեցկութեանց մէջ այն բարեքներն՝ որով բոլոր ուղղափառ քրիստոնեայ ազգերն լցեալ են բարեսէր մտօք։ Ահ, բոլոր այս բաներս բան մի չեն արժեր բարեկամութեան և սրտաբուխ սիրոյ մեծամեծ դէպմանց, և ակնածութեան այն մեծ ապացոյցներուն քով, զորս Ն. Բարձրապատուութիւն մեծ փոխարքայն Եգիպտոսի իւր հոգածութեամբն եռանդագին ոգւով կը կրէ Ձեր անձին դէմ և ձեր բարձր Կառավարութ̅ե բարեկարգութեանը, 'ի լրումն պարտուց դրացութ̅ե՝ որք մասն համարին մարդկութեան, զորոնք և մեք հոգւով չափ զգացած եմք։

Այսպէս ուրեմն Ն. Բարձր. մեծ փոխարքայն Եգիպտոսի տեսնելով որ Անգղիոյ հպատակաց բանտարկութեան վերայ նոյն մեծ Տէրութիւնն բարեկամական բոլոր յարաբերութիւններն ձեր բարձր Կառավարութեան հետ ընդհատելով պատերազմ հրատարակեց, և Եթովպիոյ դէմ մեծ արշաւանք և բազմաձեան

բանակ մի խրկեց ռումբերու հրացաններու և ուրիշ զէնքերու. և այս իրեն ցաւ մի էր, վասն զի նորա բարեկամքը ջանաց 'ի բաց առնել ձեր Բարձր Կառավարութ̅ե մէջ ըլլալիք անկարգութեանց՝ պատճառներն. բայց որում բուն իսկ իրաց վիճակը բարեկամական յստակ աչօք դիտելով, մէկ կողմէն ձեր Մեծի Վեհափառութեան արժանաւոր եղած վարկման, յարգանաց և համբաւոյն պարտքերն կատարելապէս 'ի յարգի ունելով, և միւս կողմէն անապատէն անցնելու համար երկար աշխատութիւններն բռնութեան և գործողութեան միջոցներն 'ի կշիռ դնելով, և արշաւանք ընելու համար զօրքերն զոր այն Տէրութիւնն ունի, բոլոր այս բաներս մտածել տուին Ն. Բարձրապատուութեան իւր բարեկամական արդարացի զգացմանց մէջ որ Եթովպական կառավարութիւնն թէպէտեւ ունի զօրութիւն և մեծ կարողութիւն օտար յարձակմանց դէմ իւր երկիրը պաշտպանելու, այսու ամենայնիւ պիտի ստիպուի պատերազմելու, արիւն թափելու և բոլոր աշխարհիս խաղաղութիւնն վրդովելու. բայց յայտնեց Անգղիական տէրութիւնն՝ Օսմանեան Դրան, Եգիպտոսի բարձր Կառավարութեան և միւս Քրիստոնեայ մեծ Տէրութեանց հետ բարեկամական յարաբերութիւններ ունելով, կրնայ այս մեծ Տէրութիւններէն օգնութիւն գտնել, ինչպէս դիւրին է գուշակել, որովհետեւ բոլոր իշխանութեանց փառքն ու պարծանքն այն է որ հաստատուն պահուի ապահովութեան հիմունքն հաղորդակցութեանց մէջ. և աշխարհիս մէջ խաղաղութեան վիճակը շարունակուի, որքան որ այս խաղաղութեան վիճակը զանազան տէրութեանց մէջ ամենէն զօրաւոր միջոցն է քաղաքականութեան և ամենէն հաստատուն երաշխաւորութիւնն ընդդէմ խանգարման։

Այսպէս ուրեմն վստահելով բարձր իմաստութեանըն որ շնորհուած է Ձեր անձին, և արդարացի խոհեմութեան սկզբանց կիրառութեան վերայ, Ն. Բարձրապատիւ մեծ փոխարքայն Եգիպտոսի պատշաճ համարեց ուղղել առ Ձերդ Վեհափառութիւն մտերիմ սիրոյ նամակ մի, յուսալով Ձեր վեհանձն սրտին յայն աստիճան գրաւել, որով Ձեր անձնական սրտմտութիւնըն և Թագաւորական մեծահոգիութիւնը ցոյց տրուի՝ արձակելով բանտէն Անգղիացի կալանաւորներն իրենց պարտուպատշաճ նկատմունքներով. և այս ուրիշ բանի համար չէ, այլ նոյն մեծ արշաւանին գէշ հետևանաց առաջքն առնելու, որու վտանգներն ու չարիքներն դիւրին է իմանալ որ և է բարեմիտ մարդոց, և հաշտական յարաբերութեանց հին կապերն նորոգելու և՛ աւելի ամրացընելու ։ Ն. Բարձ. մեծ փոխարքային Եգիպտոսի բարի զգացմունքներն հաստատ անկեղծութեան մի ապահովիչ յայտարարութիւններ ըլլալով, համաձայն են մեր յորդեռանդն փափաքանաց և անձնական գաղափարաց զորս յայտնած էինք մեր նախկին երկու նուիրակաց միջոցաւ. զորս կանխաւ առաքեցինք առ Ձեր Վեհափառութիւն, միջնորդութեամբ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ առաջնորդեց մեզ ՚ի շաւիղս հեզութեան, յանձնեց զխաղաղութիւն, զբարի կենցաղ, և պարտք դրաւ մեր վրայ օտարասէր լինելու և վեհանձն առ հիւրս, իբրև սրբազնագոյն պարտք՝ որով ընդունելի կը լինին այս աշխարհիս մէջ մեր ուխտերը ։

Ըստ որում Ձեր Օգոստափառութիւնը ուղղափառ անձանց մէջ ամենէն բարեպաշտն է և մի ՚ի բարձրագոյն աստիճանաւորաց, որոց վերայ կրնայ մարդս վստահ լինել իւր բարի կամաց գործադրութեան մասին. Ձեր Վեհ. լաւ կը ճանչէ որ անոնցմով կը փառաւորինք մեք մանաւոր կերպիւ, և թէ շահ և օգուտ է մեզ Եթովպական տէրութեան բարեկարգութիւնը ընդ հովանաւորութեամբ Ձեր Կայսեր. Վեհափառութեան, անկախ ՚ի սրբութենէ անձին Ձեր և սիրոյ որով կապուած էք սուրբ Գրոց սկզբանց հետ, և որով ինչպէս կը կարծենք՝ հոգեւորուած էք. Նմանապէս պատշաճ դատեցինք փառաւորել բարեկամական զգացմամբ որ կապած են զմեզ, և Ն. Բարձ. մեծ փոխարքային հետ խորհրդակցել Ձեր հաւատարիմ և արժանաւոր յատկութեանց վերայ, և այն գեղեցիկ անձնական արժանեաց խորհրդակցութեան պարտքը կատարելնէս յետոյ, պարտաւորութիւն համարեցինք նաև ուղղել առ Ձեր Վեհափառութիւնն զառաջիկայ գիրս, և առաքել առ Բարձրագոյն արքունի Դուռն ձեր՝ առ ՚ի յուշ առնել անոր թէ չեմք դադարիր մեք ամենեքին առ Աստուած ուղերձելու մեր անկեղծ աղօթքն վասն Ձեր. և կատարելապէս համոզուած եմք թէ Աստուած այնպէս զարդարած է զՍրբութիւն Ձեր իւր աստուածային պարգեւներովն, որ Ձեր Վեհափառութիւնը պիտի մերժէ անտարակոյս ամեն վատ գործերն և իւր մաքուր խիղճը չպիտի բեռնաւորէ փոքրիկ չարութիւն մի եւս հասցընելով Աստուծոյ ստեղծուածոց. Թէ պիտի ներէք նոցա մեղաց, և պիտի բարեհաճիք անարատ պահելու, ինչպէս որ կը վայելէ, մեծ և հռչակաւոր տէրութեանց պատիւը՝ բարի յիշատակներով և անթերի պահպանութեամբ ։

Աւելի հարկ չեմ համարիր կրկնելու յայսմ մասին իմ աղաչանքներս, վստահ լինելով Ձեր արժանեաց. գոհ կը լինիմ միայն հրաւիրել Ձեր Սրբութեան վերայ ամենասուրբ Երրորդութեան օրհնութիւնքը, օրհնութիւնք՝ որոց խորհուրդը բոլոր գերագոյն և արքունական գերդաստանին անդամոց վերայ կ՚անցնի, և բոլոր անոնց՝ որոնք ՚առանձնապէս ստացած են հոգեւորական սէրն և արժանի հանդիսացան աստուածային օրհնութիւններն ընդունելու ։

Սպասելով դարձի մեր ՚Նուիրակաց Ձեր պաշտպանեալ երկրէն՝ ունելով իրենց հետ ուրախութեան՝ շնորհաւորութեան և Ձեր Վեհ. անձին վերայ գովաբանութեանց դրօշակը, որ ինչպէս կը յուսամ՝ շատ կարճ շուտով ետ պիտի դարձընէ զանոնք մեր կարօտակէզ փափաքը լեցընելու ։ Պատիւ ունինք զեղուլ ՚ի վերայ Ձեր զօրհնութիւնս մեր, մանաւանդ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, և խնդրելու ՚ի նմանէ որ շարունակէ ձեզ իւր բարիքն, պահելով զՁեզ և զամենայն սիրելիդ Ձեր յառողջ կեանս ։

ՑԱՆԿ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐՈՅ

ՀԱՊԷՇՆԵՐՈՒՆ ԲՆԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

ԳԼՈՒԽ ԵՐԵՍ
Ա. Անողորմութիւննին : 1
Բ. Կեղծ հիւրասիրութիւննին : 3
Գ. Ստախօսութիւննին : 8
Դ. Գողութիւննին : 9
Ե. Մարդասպանութիւննին : 10
Զ. Շնութիւննին և ամուսնական օրինաց զեղծումները : 11
Է. Բարոյական ու բնական ուրիշ յատկութիւննին ու սովորութիւննին : 14
Ը. Ազգային զանազան սովորութիւննին : 18
Ա. Հիւրընկալութիւննին : ”
Բ. Կերակուրնին և ուտելու ձեւերնին : 19
Թ. Թագաւորաց և հասարակաց հագուստները : 21
Ժ. Դատաստաննին : 25
ԺԱ. Որդախնամութիւնն և գործածած դեղերնին : 26
ԺԲ. Գործածած օճառնին : 28
ԺԳ. Բարեւ տալու եղանակնին : 29
ԺԴ. Մուրացկանները և անոնց ձեւերը : 30
ԺԵ. Խառն տեղեկութիւններ. — անոնց զանազան տեսակ սովորութեանց վերայ : 31

ՀԱՊԷՇՆԵՐՈՒՆ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

ԳԼՈՒԽ ԵՐԵՍ
Ա. Եկեղեցին : 37
Բ. Առաւօտեան ժամերգութիւնը, պատարագը, եղանակն ու ձեւերը : 39
Գ. Եկեղեցւոյ եօթը խորհուրդները : 43
Ա. Մկրտութիւն. — Բ. Դրոշմ. ”
Գ. Խոստովանութիւն : — Դ. Ապաշխարութիւն : 44
Ե. Հաղորդութիւն : 47
Կարգերը : 48
Զ. Կարգ, և ձեռնադրութիւն : 52
Է. Պսակ, կամ Ամուսնութիւն : 54
Դ. Ննջեցելոց թաղման կարգը : 55
Ե. Կրօնական խոտորութիւններն, ու դաւանանքի տարբերութիւնները : 56
Ա. Երկու ծնունդ Քրիստոսի՝ եւ Որդին օծումն դաւանողները : 58
Բ. Երեք ծնունդ Քրիստոսի՝ և շնորհին Սուրբ՝ օծումն դաւանողները : 60
Գ. Երկու ծնունդ՝ և շնորհին Սուրբ օծումն դաւանողները : 62
Ապունա—Սելամի հետ եղած կրօնական հարցմունքը : 63
Հապէշից ուղղափառ եկեղեցւոյն և մեծագոյն մասին ընդունած համառօտ դաւանութիւնը և անոր թարգմանութիւնը : 64
Զ. Հապէշից նախապատուած օրէնքն ու սուրբերը : 65
Է. Ծոմապահութիւննին : 67
Ը. Եկեղեցական տօմարնին և իրենց վիճափոխութիւնը : 68
Թ. Ա. Քանի մը կրօնական սովորութիւննին : 70
Բ. Քրիստոնէութեան արտաքին նշաննին : 71
Գ. Անուանադրութիւննին : 72
Դ. Սրբոց ամական տօները : 73
Ժ. Եկեղեցականաց անվայել ընթացքը և անոնց անժուժկալութիւնը : 73
ԺԱ. Ա. Եկեղեցականաց ապրուստը : 75
Բ. Ղպտի Առաջնորդին և Չէկիին (ծայրագոյն վարդապետին) եկամուտները : 77
Գ. Եկեղեցականաց հագուստը : 78

ՀԱԲԷՇՍՏԱՆԻ ՆԵՐԿԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆՑՔԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ — ԵՐԵՍ
Ա. Ջընտօ և Կրայն հրէշաւոր թագաւորները ։ 81
  Ա. Ջընտօ թագաւորը ։ ”
  Բ. Կրայն թագաւորը ։ 85
Բ. Թէոդորոսի թագաւորութիւնը ։ 85
Գ. Թէոդորոսի գովելի յատկութիւնները ։ 92
Դ. Թէոդորոսի բռնութիւնները և անողորմութիւնը ։ 95
Ե. Անգղիացի հիւպատոսն ու բանտարկութիւնը ։ Սէր Ռոպէր Նափիէրի գալը, և Թէոդորոսի մահը ։ 99
Զ. Ապուհա—Սելամի առաջնորդութիւնն, իւր գործքերը և իւր գլխոյն եկած անցքերը ։ 109
Է. Սողոմոնի ցեղէն կարծուած թագաւորութեան սերունդը և անոր վերջանալուն պատճառը ։ 118
Ը. Հապէշու երկրին մէջ գտնուած զանազան ազգերն ու լեզուները ։ 121
Թ. Պուտաները ։ 125
Ժ. Թագաւորաց, իշխանաց և զօրաց սովորութիւնները և կառավարութեան կերպը ։ 131
ԺԱ. Հապէշի երկրին, հանքերուն, եղանակներուն և բերքերուն վրայ ։ 145
ԺԲ. Հապէշու երկիրը մտած ու ելած ապրանքները ։ 150

7651
7652

0003827
0003828

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0003828

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0003827